સંશોધન ગ્રન્થમાળા ગ્રન્થાંક ૪૮
શેઠ પૂનમચંદ કરમચંદ કોટાવાળા ગ્રંથમાળા, અં ૦ ૫
શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

યાકિનીમહત્તરાસૂનુ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત

યોગશતક

[વિવેચન અને પ્રસ્તાવના સાથે]

સંપાદક
ડૉ. ઇન્દુકલા હીરાચંદ ઝવેરી
એમ એ, પીએચ ડી
પ્રાધ્યાપિકા । રામાનંદ મહાવિદ્યાલય અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદ

પ્રકાશક
પ્રો. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ
અધ્યક્ષ શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ
પ્રત ૭૫૦

ઈ. સ. ૧૯૫૬
વિ. સં. ૨૦૧૨

કિંમત ત્રણ રૂપિયા

મુદ્રક
સુરેશચન્દ્ર પોરલાલ પરીખ
ધી ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
સલાપોસરોડ, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાના શ્રી જે અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનમાં જે સંશોધન ગ્રંથો તૈયાર કરી પ્રકટ કરવામાં આવે છે તે કાર્યનું એક અંગ જુદા જુદા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનુ સાહિત્ય સંશોધનની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાવવાનું છે આ કાર્યમાં શેઠ પૂનમચંદ કરમચંદ કોટાવાળા ટ્રસ્ટના વહીવટદારો શેઠ શ્રી પ્રેમચંદ ક કોટાવાળા અને શેઠ શ્રી ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈએ આ સંસ્થાને નીચે જણાવેલી શરતે જૈન સાહિત્યના ગ્રંથો તૈયાર કરી પ્રકટ કરવા દાન કર્યું છે, એ માટે આ જે વિદ્યાભવન ટ્રસ્ટ એમનું આભારી છે

શરત

" જૈન સંસ્કૃતિના તમામ અંગોનું- જેમકે દ્રવ્યાનુયોગ આદિ ચાર અનુયોગોનું, તેમજ કાવ્ય, શિલ્પકલા, ઇતિહાસ આદિનું સાહિત્ય તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવું આમાં મૂળ સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ ગ્રંથોનો, શિલ્પ આદિના સચિત્ર ઇતિહાસ વગેરેનો સમાવેશ કરવો "

આ માળા ખાતે અત્યાર સુધીમાં નીચેના પ્રકાશનો બહાર પડ્યાં છે

નામ	કિંમત
૧ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર	૩-૦-૦
૨ ત્રણ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ	૩-૦-૦
૩ જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત	૫-૦-૦
૪ ગણધરવાદ	૧૦-૦-૦

પ્રસ્તુત ગ્રંથ 'યોગશતક' સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન જૈનાચાર્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિનો રચેલો છે, અને એ યોગનું સ્વરૂપ, યોગના અધિકારી યોગ પ્રાપ્ત કરવા માટેની પૂર્વ તૈયારી, અને ઉત્તરોત્તર યોગથી પ્રાપ્ત થતી ભૂમિકાઓનો ખ્યાલ આપે છે અદ્યાપિ એ અપ્રસિદ્ધ જ હતો ડા કુમારી ઇન્દુકલાબહેન ઝવેરીએ સૌથી પ્રથમ જ સપાદન કરી વિવેચન અને વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે તૈયાર કરી આપ્યો તે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે

કુમારી ઇન્દુકલાબહેને પીએચ ડી ની પદવી માટે થિસિસ'ના વિષય તરીકે 'સાખ્ય અને જૈન પરિણામવાદનો તુલનાત્મક અભ્યાસ' લીધો હતો તેમા તેમણે સૂક્ષ્મતાપૂર્વક જે સંશોધન અને વિવેચન કર્યું છે તે તજ્જ્ઞોની પ્રશસાપાત્ર બન્યુ છે એમને હાથે જ આ યોગવિષયક ગ્રથ તૈયાર થાય છે એ અમારા માટે આનદનો વિષય છે આ ગ્રથમા તજ્જ્ઞોને તેમના પાડિત્ય અને વિવેચનશક્તિની વિશેષતા દેખાશે એવી આશા રાખીએ છીએ

તા ૨૫-૪-૧૯૫૬
ભદ્ર, અમદાવાદ

રસિકલાલ છો પરીખ
અધ્યક્ષ, ભો જે વિદ્યાભવન
ગુજરાત વિદ્યાસભા

સંપાદકીય

મને ૧૯૫૩ના નવેમ્બરમાં શ્રી બી. જે. વિદ્યાભવનમાં અધ્યાપક તરીકે મારી નિયુક્તિ થઈ તે વખતે ત્યાંના અધ્યાપક અને બી. જે. વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ, મુ. શ્રી રસિકભાઈએ મને સૂચના કરી કે તમે વર્ગો લેવા ઉપરાંત કાંઈક સંશોધન, સંપાદન આદિને લગતું કામ કરો તો સારું, જેથી નવું નવું અધ્યયન કરવાની અને લેખન, સંપાદન આદિ વિશે પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળવવાની પૂરી તક મળે. શરૂઆતમાં એમની સૂચના મુજબ આચાર્ય શ્રીહરિભદ્રના 'ષડ્દર્શનસમુચ્ચય' સટીકનું ભાષાંતર આદિ કરવાની ધારણા હતી, પરંતુ તે દરમિયાન તે જ સૂરિનો અત્યાર લગી અપ્રાપ્ય એવો 'યોગશતક' નામનો ગ્રંથ સંશોધક વિદ્વાન મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા ઉપલબ્ધ થયો. એ ગ્રંથ કદમાં નાનો હતો. વળી તે યોગવિષયક હોઈ તે નિમિત્તે જૈન બૌદ્ધ અને પાતંજલ યોગનું તુલનાત્મક અધ્યયન થઈ શકશે એ દૃષ્ટિએ મેં એને પસંદ કર્યો અને શ્રી બી. જે. વિદ્યાભવન હસ્તકના શેઠ પુનમચંદ કોટાવાળા–ટ્રસ્ટ તરફથી એનું સંપાદન મને સોંપાયું.

સંશોધક વિદ્વાન મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ખંભાતના તાડપત્રીય ભંડારમાંથી અત્યારલગી અપ્રાપ્ય એવી 'યોગશતક'ની પ્રતિ મેળવી હતી અને તેમણે જ તે એક માત્ર પ્રતિ ઉપરથી કાગળ ઉપર નકલ પણ કરાવી હતી. એટલું જ નહિ પણ તેમણે જ્યાં સૂઝ્યું ત્યાં ત્રુટિત કે અશુદ્ધ દેખાતા પાઠના સુધારા પણ સૂચવેલા. પોતાની સહજ ઉદારતાથી તેમણે એ નકલ મને આપી. વળી તેમણે ખંભાતના ભંડારમાંની મૂળ તાડપત્રીય પ્રતિ પણ ઉતારેલી નકલ સાથે મેળવવા ખાતર મને મંગાવી આપી અને એ પ્રાચીન લિપિનો પરિચય પણ મને કરાવ્યો; આથી મૂળ ગ્રંથ તૈયાર

કરવામા સરળતા થઈ પ૨તુ જ્યારે એનો અર્થ સમજવા અને લખવાનો પ્રસગ આવ્યો ત્યારે એ મૂળ ગ્રથના હાર્દમા પ્રવેશવા વધારે ઊંડાણુ કેળવવાની જરૂર લાગી એ જરૂરિયાતે કેટલેક સ્થળે નવા સુધારા કરાયા જ્યા જ્યા છદ કે માત્રામા મળ ન દેખાયો ત્યા પણ વિચાર કરવો પડ્યો જ્યાં જ્યાં અર્થની દૃષ્ટિએ ઉપલબ્ધ પાઠ સગત ન લાગ્યો ત્યા પણ ઘટતો વિચાર કરવો પડ્યો એમ એ પ્રાપ્ત થયેલી નકલ પર બીજા સુધારાઓ ઉમેરાયા અને છેવટે છાપવા માટે આપી શકાય એવી એક વાચના તૈયાર થઈ 'યોગશતક'ની બીજી પ્રતિ લભ્ય ન હતી એટલે એમા આવેલા વિષયના અનુસધાનની દૃષ્ટિએ તેમ જ પ્રાકૃત ભાષા અને આર્યા છદના સુમેળની દૃષ્ટિએ વાચના તૈયાર કરી ત્યારબાદ તેના અર્થ તથા સમજૂતી ગુજરાતીમા લખ્યાં સમજૂતીમા ગાથાના સ્પષ્ટીકરણ ઉપરાત જ્યાં જ્યા સભવિત હતુ ત્યાં ત્યા તે તે મુદ્દા ઉપર 'યોગશતક'ના વિચારોને ભારતીય ઇતર દર્શનોના એ વિષયના વિચારો સાથે સરખાવી તે બધાનો ક્રમવિકાસ દર્શાવ્યો છે જેથી તે તે મુદ્દા પરત્વે ભારતીય દર્શનોમા કેવી રીતે વિકાસ થયો છે અથવા કેવી સમાનતા તથા અસમાનતા છે એ જાણી શકાય [1]

પ્રસ્તાવનામા ગ્રથ તથા ગ્રથકારના પરિચય ઉપરાંત ગ્રથકારે તત્ત્વચિંતન, આચાર, યોગ આદિ વિષયોમા કેવો વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યુ છે વળી પ્રસ્તુત ગ્રથ યોગને લગતો હોઈ ગ્રથકારના સમગ્ર યોગગ્રથોનો વિગતે તુલનાત્મક પરિચય પણ આપ્યો છે અને એમા આવતા વિષયોને યથાવત્ સમજી શકાય એ દૃષ્ટિએ, આ હરિભદ્રના પહેલાથી ચાલી આવતી

---

[1] આવા આનુષગિક મુદ્દાઓની ચર્ચાના સ્થાનો માટે—જુઓ વિષયાનુક્રમ

આધ્યાત્મિક સાધનાની પગ પરાઓનો તથા તેને લગતા સાહિત્યનો પૂર્વભૂમિકારૂપે સક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે છેવટે કેટલીક પારિભાષિક તેમજ સાપ્રદાયિક બાબતોને સમજવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે એવા છ પરિશિષ્ટો તૈયાર કર્યા છે

સને ૧૯૫૦ મા પીએચ ડી ના નિબધ નિમિત્તે હુ મુબઈથી આવી ત્યારથી અત્યારલગી પૃ પ સુખલાલજીના સહવાસમા રહી છુ પીએચ ડી નો નિબધ તૈયાર કરવામા તેમજ પ્રસ્તુત પુસ્તકના સપાદનમા એમના પ્રત્યક્ષ સહકાર તેમજ દોરવણીનો બધો જ લાભ મને મળ્યો છે એટલુ જ નહિ, પરતુ ભારતીય દર્શનોના અધ્યયન–મનનમા પણ તેમણે પોતાના કીમતી સહાય અને માર્ગદર્શન આપ્યા છે એમના પ્રત્યેનો મારો કૃતજ્ઞભાવ આભારપ્રદર્શનની વિધિમા સમાપ્ત થતો નથી સદ્ગત મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ માત્ર પ્રતિ અને નકલ જ નથી આપી પણ મને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે તેમણે છૂટથી સમય આપ્યો અને બીજા કેટલાક પુસ્તકો પણ પૂરા પાડચા પુરાતત્ત્વવિદ્ આ શ્રી જિનવિજયજીએ મારી પ્રેસકોપી મૂળ તાડપત્ર સાથે સાભળી લીધી અને લિપિવાચનમા થયેલી ભૂલોનુ નિવારણ પણ કર્યુ મુ શ્રી રસિકભાઈએ સમગ્ર લખાણ ધ્યાનથી સાભળી લીધુ અને અનેક મહત્ત્વની સૂચનાઓ પણ કરી પ શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાએ બધુ જ લખાણ અથેતિ જોઈ તેમા ઘણા સુધારા સૂચવ્યા એટલુ જ નહિ, પણ તેમણે બનારસ રહ્યા રહ્યા અહીંથી મોકલવામા આવતા બધા જ પ્રૂફો જોઈ આપ્યા ટિબટન ભાષામા અનુવાદિત થયેલ બૌદ્ધ ગ્રથોની યાદી ઉપરથી તેમા એક 'યોગશતક' નામનો ગ્રથ છે એવી સૂચના ટિબેટન જાણનાર મુનિશ્રી જબૂવિજયજીએ કરી અને તે પરથી તે ગ્રથ કયા વિષયનો અને કેવો છે એ માહિતી મેળવવાના પ્રયત્નમા નાલદા પાલિ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના અધ્યાપક ડૉ નથમલજી ટાટિયાએ મદદ કરી છે પ્રૂફો તપાસવાના કાર્યમા

योगशतकनी ताडपत्रीय प्रति—लेखन स० (अनुमाने) १२ मी शताब्दीनो अत

खभात–श्री शान्तिनाथ ताडपत्रीय जैन भडार

પ્રસ્તાવના

પ્રતિપરિચય

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જે ગ્રંથનું સંપાદન, ભાષાંતર આદિ કરવામાં આવેલ છે તે ‘યોગશતક’નો બાહ્ય તેમજ આંતરિક પરિચય મેળવીએ તે પહેલાં તેની પ્રાપ્તિ અને તેની મૂળ પ્રતિ આદિનો ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી છે

‘યોગશતક’નો અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ મળતો[1], પણ તે અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થયેલ નહિ લગભગ ત્રણ વર્ષ પહેલાં સંશોધક વિદ્વાન મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીને એ ગ્રંથ ખંભાતના શાંતિનાથ જૈનભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થયો તે એક તાડપત્રીય પોથીમાં[2] બીજી છ કૃતિઓ સાથે લખાયેલો છે કૃતિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

સુબાહુચરિત્ર (પા ૧-૧૫), ૨ શાલિભદ્રચરિત્ર (પા ૧૫-૨૫), ૩ પુંડરીકસ્તવ (પા ૨૫-૩૩) ૪ સુકોશલચરિત્ર (પા ૩૪-૪૩), ૫ દેવકીચરિત્ર (પા ૪૪-૫૫), ૬ યોગશતક (પા ૫૫-૬૫), ૭ અજિતશાંતિસ્તવ (પા ૬૫-૭૨)

પ્રતિ ૧૪॥ ઇંચ લાંબી અને ૧॥ ઇંચ પહોળી છે દરેક પાનાની બંને બાજુએ બબ્બે ભાગમાં લખાણ છે અને દરેક ભાગમાં ત્રણથી ચાર લીટીઓ છે મધ્ય ભાગમાં દોરો પરોવવા માટે છિદ્ર છે પ્રતિની સ્થિતિ સારી છે ને લિપિ પણ સ્વચ્છ છે તેની લખ્યા સાલ નથી, પણ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના અભિ

---

૧ ઈ સ ૧૯૨૨ માં આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડળ-આગ્રા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા’ નામના પુસ્તકના પ્રારંભમાં યોગદર્શનના મથાળે લખાયેલા નિબંધમાં પં સુખલાલજીએ શ્વેતાંબર જૈન કૉ ફરન્સ-મુંબઈ દ્વારા પ્રકાશિત જૈન ગ્રંથાવલિને આધારે યોગશતક નામનો એક હરિભદ્રીય ગ્રંથ હોવાની સૂચના આપેલી   ૨ ડાબડો ૧૪, ક્રમાંક ૧૨૧

પ્રાયાનુસાર લિપિનો સમય તેરમા સૈકાથી અર્વાચીન હોવાનો સભવ નથી

પ્રથમ કૃતિ સુબાહુચરિત્રના અતમા આ પ્રમાણે પુષ્પિકા છે 'लिखित माचदेव्या सिवदेविनिमित्तं कर्मक्षयार्थं च।' આ પરથી એમ લાગે છે કે એ પોથી લખનાર માવદેવી પોતે જ હશે, પરન્તુ બીજો એવો પણ મત છે કે 'लिखितं' એવુ પદ હોવા છતા તેનો અર્થ 'લખેલ' એમ નહિ પણ 'લખાવેલ' એમ કરવો જોઈએ આ બીજો મત આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીનો છે તેઓ અક્ષરો અને લિપિના વળાક ઉપરથી એમ ધારે છે કે લખનાર કોઈ પુરુષ જ હોવો જોઈએ જો એમ હોય તો માવદેવીએ પોતાની કોઈ સબધી સિવદેવીને નિમિત્ત આ પોથી લખાવી એવો અર્થ ફલિત થાય ગમે તેમ હો, પણ એટલુ તો નિશક છે કે આ સાતે કૃતિઓ એક જ હાથે લખાયેલ છે, તે લખનાર નહિ તો લખાવનાર એક બહેન છે અને તે પણ એક બહેનને નિમિત્તે

બાહ્યાભ્યતર પરિચય

યોગશતક એ પદ્યબધ ગ્રથ છે એના નામ પ્રમાણે એમા સો પદ્યો છે અને તે પ્રાકૃત ભાષામા આર્યાછન્દમા ગ્રથિત છે

યોગશતકમાં યોગનો વિષય ચર્ચાયેલ છે જૈન પરપરામા પ્રચલિત એવી પરિભાષાઓ તેમજ વર્ગીકરણને અનુસરી ગ્રથની રચના થયેલી છે, છતા તેમા યોગ્ય સ્થળે બૌદ્ધ અને સાંખ્ય-યોગની પરિભાષાઓ તેમજ તેમના મતવ્યો સાથે જૈન પરિભાષા અને મતવ્યોની તુલના કરી યથાયોગ્ય સમન્વય પણ કરવામાં આવ્યો છે યોગશતકની અતર્ગત સમગ્ર વસ્તુઓનો પરિચય આગળ વિગતે આપવામા આવેલ વિષયાનુક્રમ ઉપરથી થઈ શકે તેમ હોવાથી અને એની પુનરુક્તિ અસ્થાને છે

પ્રસ્તુત યોગશતક જો કે આધ્યાત્મિક ગ્રંથ છે, પણ તપાસ કરતાં 'યોગશતક' નામની અન્ય કૃતિની પણ જાણ થઈ. એ કૃતિ વૈદક વિષયને લગતી છે, અને તે સંસ્કૃતમાં છે. 'શતક' હોવા છતાં એની પ્રાપ્ત પ્રતિઓમાં '૧૨૪' પદ્યો છે. એ વૈદક વિષયક કૃતિની અનેક પ્રતિઓ જૈન ભંડારોમાં સુલભ પણ છે. અમે મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી મારફત પાટણસ્થિત હેમચંદ્ર જ્ઞાનમંદિરમાંની એક પ્રતિ મેળવી અને તે જોઈ.

દરમ્યાન નયચક્રસંપાદક મુનિ શ્રી જંબૂવિજયજી દ્વારા માલૂમ પડ્યું કે ટિબેટન ગ્રંથોમાં પણ એક 'યોગશતક' છે. આ ઉપરથી અમે શાંતિનિકેતન અને નાલંદા બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠમાં તપાસ કરી તો માલૂમ પડ્યું કે ટિબેટન ભાષામાં અનુવાદિત થયેલો તે યોગશતક ગ્રંથ પણ વૈદકને લગતો છે. એ અનુવાદ સંસ્કૃત ઉપરથી જ થયો છે એ નિઃશંક છે. આ ઉપરથી અમે એ જાણવા પ્રયત્ન કર્યો કે ટિબેટનમાં અનુવાદિત 'યોગશતક' અને પાટણના ભંડારમાંથી મળેલ 'યોગશતક' એ બંને એક જ છે કે જુદાં જુદાં. છેવટે નાલંદા વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક ડૉ. નથમલજી ટાટિયાએ ત્યાંના લામા પાસે ટિબેટન ઉપરથી થોડો સાર કઢાવી અમને મોકલી આપ્યો. જો કે એ સાર શરૂઆતનાં બે પદ્યોનો અને છેવટના એક પદ્યનો જ હતો, છતાં શરૂઆતનાં બે પદ્યોના સારની પાટણથી પ્રાપ્ત 'યોગશતક'માંનાં શરૂઆતનાં બે સંસ્કૃત પદ્યો સાથે અર્થદૃષ્ટિએ સરખામણી કરી તો એમ લાગ્યું છે કે શરૂઆતનાં એ બે પદ્યો બંનેમાં એક જ છે. ટિબેટન અનુવાદમાંના ત્રીજા પદ્યથી માંડી આગળનાં પદ્યોનો સાર અદ્યાપિ ઉપલબ્ધ થયો નથી, એટલે એમ તો અત્યારે કહી ન શકાય કે આગળનો ભાગ ટિબેટન અને સંસ્કૃત 'યોગશતક'માં કેટલે અંશે સમાન છે કે જુદો છે, પણ શરૂઆતનાં બે પદ્યોનો ભાવ બંનેમાં સમાન હોવાથી એવી અટકળ થાય છે કે મૂળે કૃતિ એક હશે અને તેનો ટિબેટનમાં

અનુવાદ થઈ તે ટિબેટમા સચવાઈ રહ્યો, જ્યારે બીજી બાજુ મૂળ સસ્કૃત ગ્રથ ભારતમા, ખાસ કરી જૈન ભડારોમા જ, સચવાઈ રહ્યો

ટિબેટન અનુવાદમા કુલ ૧૧૦ પદ્ય છે તેમાનુ છેલ્લુ પદ્ય ઉપસહારરૂપે હોઈ, સામાન્ય રીતે બૌદ્ધ ગ્રથોમા મળી આવે છે તે રીતે, ગ્રથકાર તેમા પોતાની કૃતિના પુણ્યના બદલામાં સૌનુ આરોગ્ય ઇચ્છે છે

પાટણથી પ્રાપ્ત સસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રથનુ ૧૧૦મુ પદ્ય જોયુ તો તે ટિબેટન પદ્યથી જુદુ પડે છે વળી ટિબેટન કરતા મૂળ સસ્કૃતમા ૧૪ પદ્યો તો વધારે છે જ અમે શરૂઆતના બે પદ્યો જ અત્યારે મેળવી શકયા છીએ, એટલે આખા ગ્રથ પરત્વે સરખામણી કરવાનુ કામ અત્યારે શકય નથી

ગ્રથકાર

પ્રસ્તુત ગ્રથ યોગશતકના કર્તા આચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર છે હરિભદ્ર નામના અનેક આચાર્યો જૈન પરપરામા થઈ ગયા છે[1]. તે બધામા જે યાકિનીમહત્તરાસૂનુ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે અને સમયની દૃષ્ટિએ જે સૌથી પહેલા મનાય છે તે જ અહીં પ્રસ્તુત છે

સત્તાસમય

હરિભદ્રનો સત્તાસમય પૂર્વથી ચાલી આવેલી મા યતા પ્રમાણે વિ સ ૫૩૦ થી ૫૮૫ ગણાતો[2] ડા યાકોબીએ ઉપમિતિભવપ્રપચા કથાની પ્રસ્તાવનામા વિક્રમનો નવમો-દશમો સૈકો સ્વીકારેલો શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પોતાની ધર્મસગ્રહણીની સસ્કૃત પ્રસ્તાવનામા એનો નિરાસ કરી વિક્રમનો છઠ્ઠો સૈકો સ્થાપવા

---

૧ અનેક હરિભદ્રની માહિતી માટે જુઓ શ્રી મોહનલાલ દલીચદ દેસાઈ કૃત જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા ૮૮૨

૨ એજન પા ૧૫૫

પ્રયત્ન કર્યો છે,[1] પરંતુ શ્રી જિનવિજયજીએ અનેક બાહ્ય તેમજ આંતર પ્રમાણોની સમાલોચના કરી તેમનો સમય વિ સં ૭૫૭ થી ૮૨૭ નિશ્ચિતપણે સાબિત કર્યો છે[2] અને તે જ હવે સર્વમાન્ય પણ થયો છે[3]

આ હરિભદ્રના અનેક ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છતાં એમાં ક્યાંય એમના જીવન સંબંધી કોઈ વિશેષ માહિતી મળતી નથી જે કોઈ થોડું તેમના કેટલાક ગ્રંથોની અંતિમ પ્રશસ્તિમાંથી જાણવા મળે છે તે આ પ્રમાણે છે તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના તેમજ વિદ્યાધર ગચ્છના હતા ગચ્છપતિ આચાર્યનું નામ જિનભટ, દીક્ષા ગુરુનું નામ જિનદત્ત અને ધર્મમાતા સાધ્વીનું નામ યાકિની મહત્તરા હતું આ બધીય બાબતોનો નિર્દેશ તેમણે એક સાથે તો આવશ્યકસૂત્રની 'શિષ્યહિતા' નામની પોતાની ટીકાના અંતમાં કરી દીધો છે,[4] અન્ય સ્થળોએ એક યા બીજી વિગતનો જ ઉલ્લેખ છે આ ઉપરાંત તેમના જીવન વિશેની માહિતી નીચેના ઉત્તર-

જીવનવૃત્ત

---

૧ પા ૨૩ થી ૩૪

૨ જૈન સાહિત્ય સંશોધક-ભાગ ૧, અંક ૧, પા ૫૩ લેખનું નામ છે 'હરિભદ્રસૂરિકા સમયનિર્ણય'

૩ ડૉ યાકોબીએ પણ પોતાનો મત ભૂલભરેલો હતો એમ સમરાઇચ્ચકહાની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં સ્વીકારી શ્રી જિનવિજયજીના મતને જ માન્ય રાખ્યો છે શ્રી કલ્યાણવિજયજી પણ ધર્મસંગ્રહણીની પ્રસ્તાવના (પા ૫૪)માં પોતાનો પ્રથમ મત સુધારી શ્રી જિનવિજયજીના મતને સ્વીકારે છે ત્યારે પ્રો કે વી અભ્યંકર વિંશતિવિંશિકાની પ્રસ્તાવના (પા ૬)માં આ હરિભદ્રને વિક્રમના ૯મા સૈકામાં મૂકે છે

૪ 'समाप्ता चेयं शिष्यहिता नामावश्यकटीका। कृतिः सिताम्बराचार्यजिनभटनिगदानुसारिणो विद्याधरकुलतिलकाचार्यजिनदत्तशिष्यस्य धर्मतो याकिनीमहत्तरासूनोरल्पमतेराचार्यहरिभद्रस्य ।

કાલીન ગ્રંથોમા ઉપલબ્ધ છે, જેમાની કેટલીક ઐતિહાસિક હોવાનો સભવ છે

૧ આ હરિભદ્રના ઉપદેશપદની મુનિચદ્રની ટીકાના (વિ સ ૧૧૭૪, ઈ સ ૧૧૧૮) અતનો ભાગ મુદ્રિત

૨ જિનદત્તકૃત ગણધર-સાર્ધશતક (વિ સ ૧૧૬૯-૧૨૧૧, ઈ સ ૧૧૧૨-૧૧૫૪) મુદ્રિત

૩ પ્રભાચદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત, નવમો શૃગ (વિ સ ૧૩૩૪, ઈ સ ૧૨૭૮) મુદ્રિત

૪ રાજશેખરનો પ્રબધકોશ (વિ સ ૧૪૦૫, ઈ સ ૧૩૪૯) મુદ્રિત

૫ સુમતિગણિની ગણધરસાર્ધશતકની વૃત્તિ (વિ સ ૧૨૯૫, ઈ સ ૧૨૩૮) અમુદ્રિત[1]

ઉપર ૧, ૩, ૪, ૫ મા જણાવ્યા મુજબ આ હરિભદ્રનુ જન્મસ્થાન ચિત્રકૂટ એટલે હાલનુ ચિત્તોડ હતુ પોતે દીક્ષા લીધી ત્યા સુધી આ હરિભદ્ર ઘણુ કરી ચિત્તોડમા હતા, પરતુ ત્યાર પછી સાધુ તરીકેનુ એમનુ ઘણુખરુ જીવન રજપૂતાનાના આસપાસના સ્થળોમાં અને ગુજરાતના પ્રદેશમા પસાર થયુ હોય એમ લાગે છે, કેમકે એ પ્રદેશમા વસતા ઉદ્યોતનસૂરિના તેઓ ગુરુ થતા હતા[2]

---

૧ આ ગ્રંથોમાથી ઉપલબ્ધ થતી બધી વિગતોને ૫ હરગોવિદદાસે હરિભદ્રસૂરિચરિત્ર (સસ્કૃત)મા શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ ધર્મસગ્રહણીની સસ્કૃત પ્રસ્તાવનામા શ્રી જિનવિજયજીએ હરિભદ્રસૂરિકા સમયનિર્ણય નામના લેખમા તેમજ યાકોબીએ સમરાઇચ્ચકહાની પ્રસ્તાવનામા વિસ્તારથી ચર્ચી છે આ ઉપરાત ૫ બેચરદાસે જૈનદર્શનની પ્રસ્તાવનામા (ગુજરાતી), અને શ્રી મોહનલાલ દેસાઇએ જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસમા (પા ૧૫૫થી) આ હરિભદ્રની જીવનરેખા આલેખી છે આ બધામાથી આવશ્યક નિર્દેશ અહીં આપવામા આવ્યા છે

૨ જુઓ યાકોબીની સમરાઇચ્ચકહાની અગ્રેજી પ્રસ્તાવના પા ૬ આનો ગુજરાતી અનુવાદ 'જૈન સાહિત્ય સશોધક' ખડ ૩ અક ૩મા કરવામા આવ્યો છે

ગણધરસાર્ધશતકની વૃત્તિમા કહ્યુ છે કે આ હરિભદ્ર જાતે બ્રાહ્મણ હતા અને પ્રભાવકચરિતમા પણ તેઓ રાજા જિતારિના પુરોહિત હતા એવો નિર્દેશ છે જો કે મૂળ ગણધરસાર્ધશતકમા અને ઉપદેશપદની મુનિચદ્રકૃત ટીકામા આ બાબતનો ઉલ્લેખ નથી, છતા એ અસત્ય નથી એમ યાકોબી માને છે, કેમકે આ હરિભદ્રનુ જૈનધર્મનુ ઊંડુ જ્ઞાન બાજુએ મૂકીએ તોપણ એમનુ અ યાન્ય વિષયોનુ જ્ઞાન એના પ્રકારનું છે કે જે બ્રાહ્મણને જ ક્રમપ્રાપ્ત હોય વળી તેમની ધર્મપરિવર્તનને લગતી મુખ્ય હકીકત જે સૌથી જૂના ઉલ્લેખમા (મુનિચદ્ર કૃત ટીકામા) મળે છે તે પણ એ જ વસ્તુ સૂચવે છે[1]

ડા યાકોબી જણાવે છે કે 'યાકિની સાધ્વીને પોતાની ધર્મમાતા તરીકે સ્વીકારીને હરિભદ્ર પોતાનું સાચા ધર્મમા પરિવર્તન તેણીને આભારી માને છે આ તેમનો બીજો જન્મ કહી શકાય'[2] આ પરિવર્તન કઈ રીતે થયુ તે વિશેની કિંવદન્તી પ્રભાવકચરિતમાં આ રીતે છે

'હરિભદ્ર ચિત્રકૂટમા રાજા જિતારિના પુરોહિત હતા તેઓએ વિદ્વત્તાના અભિમાનથી પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે 'જેનુ કહેલુ ન સમજુ તેનો હુ શિષ્ય થાઉં' એક વાર છૂટા પડેલ એક ઉન્મત્ત હાથીથી બચવા તેઓએ જૈન મદિરનો આશ્રય લીધો ત્યા તીર્થંકરની પ્રતિમાને જોઈ તેનો તેઓએ ઉપહાસ કર્યો બીજે દિવસે ઘેર જતા રસ્તામાં મધરાતે તેઓએ એક વૃદ્ધ સાધ્વીને એક ગાથા[3] ઉચ્ચારતી સાભળી, જેનો અર્થ તે ન સમજી શકયા તેની

---

૧ જુઓ યાકોબીની સમરાઇચ્ચકહાની અગ્રેજી પ્રસ્તાવના પા ૮ અગર તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પા ૨૮૭–૮૮

૨ જૈન અગ્રેજી પા ૮ અને ગુજરાતી પા ૨૮૭–૮૮

૩ चक्किदुग हरिपणग पणग चक्कीण कसवो चक्की ।
केसवचक्की कसव दुचक्की कसा य चक्की य ॥
—આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા ૪૨૧

પાસે જ્યારે તેઓ શિષ્ય થવા ગયા ત્યારે તેણે ગુરુ જિનભટસૂરિ પાસે જવા કહ્યુ જ્યારે શ્રી હરિભદ્ર ગુરુને ગાથાનો અર્થ પૂછ્યો ત્યારે ગુરુએ કહ્યુ કે જૈન સૂત્રોના અર્થો જૈન પ્રવ્રજ્યા લઈને જે વિધિપૂર્વક ભણે તેને જ કહેવામા આવે છે આથી તેઓએ દીક્ષા લીધી અને યાકિની મહત્તરાને ધર્મમાતા તરીકે સ્વીકારી શ્રી હરિભદ્રની વિદ્વત્તા ને તેમના ચારિત્ર્યને કારણે ગુરુએ તેમને પોતાના પટ્ટધર બનાવ્યા"[1]

શ્રી હરિભદ્ર સામાન્ય રીતે તેમના દરેક ગ્રથને અતે 'વિરહ' શબ્દ વાપરે છે, ને એમના ગ્રથો પારખવા માટે એક ચિહ્ન છે પરપરાગત કિંવદન્તી પ્રમાણે 'વિરહ' શબ્દ શ્રી હરિભદ્રના બે ભાણેજ શિષ્યો હસ અને પરમહસનો વિયોગ સુચવે છે, એ કે શ્રી હરિભદ્ર પોતે ક્યાય પણ આ બાબતનો નિર્દેશ કરતા નથી આ સબધી કિંવદન્તી ટૂકમા આ પ્રમાણે છે શ્રી હરિભદ્રે પોતાના હસ ને પરમહસ નામના બે ભાણેજોને દીક્ષા આપી શિષ્ય કર્યા શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યા પછી બૌદ્ધશાસ્ત્ર શીખવા તેઓ બૌદ્ધ વિદ્યાસ્થાનમા ગયા ત્યા ગુરુને જૈનસાધુઓ હોવાની શકા જતા પારખુ કરવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે તેણે ચાલવાના માર્ગ પર જિનપ્રતિમા રખાવી બધા શિષ્યોને તે ઉપરથી ચાલવા કહ્યુ હસ ને પરમહસ પ્રતિમા પર ખડીથી ત્રણ રેખા કરી અને એ રીતે જિનપ્રતિમાને બુદ્ધપ્રતિમા બનાવી તે ઉપર પગ દઈ

અર્થ—પ્રથમ બે ચક્રવર્તી થયા, પછી પાચ વાસુદેવ પછી પાચ ચક્રી તે પછી એક વાસુદેવ અને ચક્રી તે પછી કેશવ અને ચક્રવર્તી, ત્યારબાદ કેશવ અને બે ચક્રવર્તી પછી કેશવ અને છેલ્લા ચક્રવર્તી થયા

1 જિતારિ રાજાના પુરોહિતની બાબત તેમજ હાથીનો પ્રસગ બાદ કરતા ફક્ત અદ્દેવાક્ષની બધી બાબતોનો સવાદ મુનિચદ્રસૂરિના ઉલ્લેખમા ટૂકમા મળે છે તે ઉપરથી કહી શકાય કે આ કિંવદન્તી પ્રાચીન છે અને તેમા ખાસ કોઈ અત્યુક્તિ ન હોઈ તેને સત્ય માની શકાય (જુઓ યાકોબીની સમરાઇચ્ચકહાની પ્રસ્તાવના પા ૯)

ચાલ્યા પોતાને મારી નાખવાનો [illegible]
તેઓએ તે સ્થળનો ત્યાગ કર્યો [illegible]
હસ લડતા લડતાં મરાયો [illegible]
સુરપાલની સહાયતાથી ગુરુ પાસે [illegible]
સ્વર્ગસ્થ થયો[1] શ્રી હરિભદ્ર [illegible]
શાસ્ત્રાર્થ કર્યો 'જે હારે તે [illegible]
હતી બૌદ્ધાચાર્યો હારતા જતા [illegible]
ગુરુને ખબર પડતા કોપની [illegible]
લખી મોકલી શ્રી હરિભદ્રને [illegible]
પરથી તેઓએ સમરાદિત્યકથા [illegible]
છે તેઓએ ૧૪૪૦ કે ૧૪૪૪ [illegible]
કર્યો હોવાથી તેના પ્રાયશ્ચિત્ત [illegible]
હોવાનુ મનાય છે[2]

---

૧ લગભગ આવી જ કથા [illegible]
અકલકના સબધમા મળે છે [illegible]
છુપી રીતે બૌદ્ધ મઠમા વિદ્યાધ્યયન [illegible]
કારાગારમા નાખવામા આવે છે ત્યાથી [illegible]
ભાગી જાય છે તેઓને પકડવા [illegible]
શાસનના પ્રચારનો ઉદ્દેશ પોતાના [illegible]
નિકલક તેમને એક તળાવમા છુપા[illegible]
મરાય છે સૈનિકોના ગયા [illegible]
પ્રકારની કથા ચાલી આવે છે [illegible]
નિકલકનો ઉલ્લેખ કરતા નથી આ [illegible]
હસ પરમહસની કથા પર એના [illegible]
ચદ્ર શાસ્ત્રીએ કરી છે (જુઓ [illegible] ૩૫)

૨ આ [illegible] જ આખ્યાયિકા [illegible]
કોશ મા ઉલ્લિખિત છે [illegible]
હોઈ શકે પરતુ જીણવટથી જોનાર [illegible]
ઐતિહાસિક બનાવ તરીકે નહિ [illegible]
પ્રસ્તાવના પા ૧૭ અને ગુજરાતી [illegible])

શ્રી હરિભદ્રના જીવનવૃત્ત માટે ઉપર આપેલ આધાર ગ્રંથોમાં ભદ્રેશ્વરસૂરિના 'કહાવલી' (પ્રાકૃત) ગ્રંથને લીધો નથી. શ્રી જિનવિજયજીના લેખને આધારે યાકોબીએ એનો નિર્દેશ માત્ર કર્યો છે.[1] આ ગ્રંથ અમુદ્રિત છે અને એની એક જ તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણના ગ્રંથભંડારમાં છે. આમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો પ્રબંધ સૌથી છેલ્લો છે. એટલું જ નહિ, પણ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના પ્રબંધમાં 'સંપયં દેવલોયં ગઓ' અર્થાત્ 'હમણા જ દેવલોક પામ્યા' એવા શબ્દો વપરાયેલ છે. આ ઉપરથી ડૉ. ઉમાકાંત શાહ કહાવલીને પ્રાચીન માને છે.[2] શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ પ્રભાવકચરિતની પોતાની ગુજરાતી પ્રસ્તાવનામાં કહાવલીમાં ઉપલબ્ધ થતી વિગતોનો સૌથી પ્રથમ ઉપયોગ કર્યો છે.[3] તેઓ પણ એને અન્ય આધારગ્રંથો કરતાં પ્રાચીન તેમજ વધુ પ્રામાણિક માને છે. શ્રી જિનવિજયજી તેમજ શ્રી પુણ્યવિજયજી સાથે પરામર્શ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે તેઓ પણ એવો જ મત ધરાવે છે. આથી એ ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થતી વિગતોની ખાસ નોંધ લેવી ઘટે.

કહાવલીમાં શ્રી હરિભદ્રના જન્મસ્થાન તરીકે ચિત્તોડનો નિર્દેશ નથી, પણ તેઓ 'પિવંગુઈ બંભપુણી'ના[4] રહેવાસી હતા અને 'જેનું બોલેલું ન સમજું તેનો શિષ્ય થાઉં' એ પ્રતિજ્ઞા સાથે ફરતા

---

૧ એજન પા. ૬

૨ જુઓ 'જૈન સત્યપ્રકાશ' વર્ષ ૧૭ અંક ૪ પા. ૮૯-૯૦

૩ પા. ૫૦થી આગળ. તે પછી શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાએ 'અનેકાંતજયપતાકા'ની પોતાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (ભાગ ૧ પા. ૨૧)માં તેમ જ શ્રી કૈલાસચંદ્ર શાસ્ત્રીએ ન્યાયકુમુદચંદ્રની પ્રસ્તાવના (ભાગ ૧ પા. ૩૨-૩૩)માં કહાવલીની અમુક વિગતોનો નિર્દેશ કર્યો છે.

૪ શ્રી કલ્યાણવિજયજી પિવંગુઈ નામની કોઈ બ્રહ્મપુરી એમ કલ્પના કરે છે. જુઓ પ્રભાવકચરિત (ગુજરાતી)ની પ્રસ્તાવના પા. ૫૦

ફરતા તેઓ ચિત્તોડ આ યા હતા એવો તેમા ઉલ્લેખ છે આ ઉપરાત એમની માતા ગ ગા ને પિતા શ કરભદ્રનો પણ નિર્દે શ કહાવલીમા છે જે અન્યત્ર નથી તેમના ધમ પરિવત નની હકીકતમા પણ અહીં થોડી ભિન્નતા છે ગુરુનું નામ જિનભટ નહિ, પણ જિનદત્તસૂરિ જણાવ્યુ છે જ્યારે ગુરુએ 'ચક્કિદુગ ગાથાનો અર્થ આ હરિભદ્રને સમજાવ્યો ત્યાર આ હરિભદ્રે તેમને ધર્મના સ્વરૂપ તેમજ ફળ વિશે પૂછ્યુ ગુરુએ કહ્યુ "સસ્પૃહને માટે ધર્મનું ફળ સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ છે, જ્યારે નિઃસ્પૃહને માટે ધર્મનુ ફળ 'ભવવિરહ' છે" હરિભદ્ર કહ્યુ, "મને ભવવિરહ જ પ્રિય છે, માટે તેમ કરો" આથી ગુરુએ તેમને જૈન દીક્ષા આપી ત્યા બાદ આચાર્યપદ આપી પોતાના પટ્ટ ધર શિષ્ય બના યા

શ્રી હરિભદ્ર 'ભવવિરહસૂરિ' નામથી પ્રસિદ્ધ કેવી રીતે થયા એ વિશે પણ કહાવલીમા જુદી જ વિગત છે શ્રી હરિભદ્ર જ્યારે ભોજન કરવા બેસતા ત્યારે તેમનો ભક્ત લલ્લિગ શ ખ વગાડતો તે સાભળી યાચકો આવતા લલ્લિગ તેઓને ભોજન કરાવતો પાછા વળતા યાચકો શ્રી હરિભદ્રને નમસ્કાર કરતા અને શ્રી હરિભદ્ર તેમને 'ભવવિરહ કરવામા ઉદ્યમવન્ત થાઓ' એમ આશીર્વાદ આપતા આ સાભળી 'ઘણું જીવો ભવવિરહસૂરિ' આમ બોલતા તે પોતાને સ્થાને જતા આ રીતે આ હરિભદ્ર 'ભવવિરહ સૂરિ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા

ઉપરના પ્રસ ગો પરથી એમ લાગે છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ 'વિરહાક' કહેવાયા તેનુ ખરું કારણ તેમની ભવવિરહની ધગ (હતી, નહિ કે પછીના ગ્રથો કહે છે તે પ્રમાણે એમના શિષ્યોનો વિરહ

શ્રી હરિભદ્રના શિષ્યો વિશે પણ કહાવલીમા અન્ય ગ્રથો કરતા જુદી વિગત મળે છે તેમા કહ્યુ છે કે 'શ્રી હરિભદ્રને સર્વશાસ્ત્ર કુશળ જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર નામના બે શિષ્યો હતા તે સમયે

ચિત્તોડમા બૌદ્ધ મતનુ પ્રાબલ્ય હતુ, તેથી હરિભદ્રના જ્ઞાન અને કલાની બૌદ્ધો ઘણી ઈર્ષ્યા કરતા હતા અને એ જ કારણથી તે બ ને શિષ્યોને બૌદ્ધોએ એકાતમાં મારી નાખ્યા આની ખબર પડતાં શ્રી હરિભદ્રે અનશન કરવાનો નિર્ધાર કર્યો, પણ પ્રવચનના પ્રભાવક જાણીને તેમને તેમ કરતા રોકવામા આવ્યા છેવટે ગ્રથ રાશિને જ પોતાની શિષ્યસતતિ માનીને તેની રચનામા તેઓ વિશેષ ઉદ્યમી થયા'

શ્રી કલ્યાણવિજયજીના મત અનુસાર કહાવલીનું ઉપરનું લખાણ વધુ પ્રાચીન ને પ્રામાણિક છે, કેમકે હસ ને પરમહસ જેવા નામો જૈન શ્રમણોમા પ્રચલિત નથી એ નામો કલ્પિત હોવા જોઈએ અને નહિ તો ઉપનામ હોઈ શકે, પણ આવા મૂળ નામો હોવા સભવતા નથી[1] અમને પણ કહાવલીનો ઉલ્લેખ વધારે વજનદાર લાગે છે

શ્રી હરિભદ્રના ગ્રથોની સખ્યા બહુ મોટી છે પૂર્વપરપરા પ્રમાણે તેઓ ૧૪૦૦, ૧૪૪૦ અથવા ૧૪૪૪ પ્રકરણોના કર્તા મનાય છે[2] શ્રી હરિભદ્રે પ્રાકૃત ને સસ્કૃત

કૃતિઓ

બન્ને ભાષામા તથા ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને શૈલીમા લખ્યુ છે તેઓએ માત્ર અનેક ગ્રથો જ નથી લખ્યા, પરતુ અનેકવિધ વિષયો પણ મૌલિક રીતે સ્પર્શ્યા

---

૧ જુઓ પ્રભાવકચરિતની પ્રસ્તાવના પા ૨૩

૨ આમા ૧૪૦૦ની પરપરા જૂની છે અને એનો નિર્દેશ સૌ પ્રથમ મુનિચદ્રસૂરિએ (વિ સ ૧૧૭૪) ઉપદેશપદની ટીકામા કર્યો છે આ સિવાયના ઉલ્લેખો માટે જુઓ પ બેચરદાસ કૃત 'જૈનદર્શન'ની પ્રસ્તાવના પા ૪૭ ની રાજશેખરસૂરિ પોતાના પ્રબધકોશમા શ્રી હરિભદ્રના ૧૪૪૦ ગ્રથો હોવાનુ જણાવે છે ૧૫મા સૈકાના શ્રી રત્નશેખરસૂરિ પોતાના શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણાર્થદીપિકામા શ્રી હરિભદ્રના ૧૪૪૪ ગ્રથો હોવાનુ સૂચવે છે

છે તેમણે ચારેચાર અનુયોગવિષયક ગ્રંથો લખ્યા છે દા ત ધર્મસંગ્રહણી, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય આદિ દ્રવ્યાનુયોગવિષયક, ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ આદિ ગણિતાનુયોગવિષયક, પંચવસ્તુ, પંચાશક, ધર્મબિંદુ, ઉપદેશપદ, સંબોધપ્રકરણ આદિ ચરણકરણાનુયોગવિષયક અને સમરાઇચ્ચકહા, ધૂર્તાખ્યાન, કથાકોશ, વગેરે ધર્મકથાનુયોગવિષયક ઉપરાંત અનેકાંતજયપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, ન્યાયપ્રવેશવૃત્તિ જેવા ગ્રંથો તેમની ન્યાયવિષયક પ્રતિભાને અભ્યાસને સચોટ ખ્યાલ આપવા પૂરતા છે અનેક યોગશાસ્ત્રોના દોહનરૂપ તેમજ જૈન યોગસાહિત્યમાં એક નવો જ ચીલો પાડનાર તેમના યોગવિષયક ગ્રંથો (યોગબિંદુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય આદિ) વિષયવૈવિધ્યમા ઉમેરો કરે છે

શ્રી હરિભદ્રના ગ્રંથોની યાદી અનેક લેખકોએ આપી છે[1], પરંતુ તે બધી સંપૂર્ણપણે એકબીજાને મળતી આવતી નથી શ્રી હરિભદ્રના પોતાના ગ્રંથોમા આવેલા ઉલ્લેખોને આધારે, અન્ય ગ્રંથકારોએ કરેલા હરિભદ્રીય ગ્રંથોના ઉલ્લેખોને આધારે તેમજ વેબર, પિટર્સન, ભાંડારકર વગેરેની નોંધો અને બીજા

ડૉ યાકોબીના મત અનુસાર આ પરંપરાગત કથન અતિશયોક્તિભરેલું હોય અથવા એમ માનવુ જોઈએ કે પ્રકરણ એ પદ્ધતિસર તૈયાર કરેલ જુદો ગ્રંથ ન હોય પરંતુ પંચાશકના ૫૦ પ્રકરણો અષ્ટકના ૩૨ ષોડશકના ૧૬ વગેરે એવા મર્યાદિત અર્થમા એ સંખ્યાનો ઉપયોગ થયો હોય જુઓ સમરાઇચ્ચકહાની પ્રસ્તાવના પ ૧૧

૧ શ્રી મણિલાલ નભુભાઈએ ધર્મબિંદુના ગુજરાતી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામા પ હરગોવિંદદાસે હરિભદ્રના સંસ્કૃત જીવનચરિત્રમા શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ ધર્મસંગ્રહણીની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામા પ બેચરદાસે જૈનદર્શનની પ્રસ્તાવનામા શ્રી મોહનલાલ દેસાઈએ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમા, શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાએ અનેકાંતજયપતાકાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (ભા ૧-૨)મા આ હરિભદ્રના ગ્રંથોની યાદી આપેલી છે

જૈન પરંપરામાં કથાનુયોગ એ એક શાસ્ત્રનો પ્રકાર મનાયો છે આગમિક સાહિત્યમાં આવતી કથાઓ ઉપરાંત પણ અનેકવિધ કથાઓ લખવાની પ્રણાલી શ્રી હરિભદ્ર પહેલાથી પણ ચાલુ તો હતી જ તરંગવતી, વસુદેવહિંડી, ધમ્મિલહિંડી, પઉમચરિય આદિ અનેક ચરિત કે કથાગ્રંથો રચાયેલા, જેમાંથી કેટલાક ઉપલબ્ધ પણ છે, પરંતુ એ બધામાં સમરાદિત્યકથાનું સ્થાન અનોખુ છે એક તો તેની ભાષા સરલ હોઈ સુબોધ છે, વર્ણનો કંટાળો આપે તેવા લાંબા નથી અને અવાન્તર કથાઓ એવી રીતે ગૂંથાઈ છે કે જેથી મુખ્ય કથાવસ્તુનો સંબંધ વાચકના મનશ્ચક્ષુ સમીપ અવિચ્છિન્ન રહે છે અને ઉત્તરોત્તર રસ પોષાતો જાય છે આવા જ લખાણોથી સુપ્રસિદ્ધ કવિ ધનપાલે તિલકમંજરીની પ્રસ્તાવનામાં તેની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું છે કે

निरोद्धुं पार्यते केन समरादित्यजन्मन ।
प्रशमस्य वशीभूतं समरादित्यजन्मन ॥

અર્થાત્ સમરાદિત્યકથાના વાચનથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રશમરસને વશ થયેલું મન જ્યારે વૈર વિગ્રહ આદિ ઉપાધિઓ ત્યજવા માંડે છે ત્યારે એ મનને કોઈ રોકી શકતું નથી

ધનપાલ પછી આ હેમચંદ્ર પણ પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં એને સકલકથા તરીકે ઓળખાવી છે[1] કવિ ધનપાલ પહેલા પણ શ્રી હરિભદ્રના વિદ્યાશિષ્ય ઉદ્યોતનસૂરિએ તો જાણે સમરાદિત્યકથાના પ્રભાવથી પ્રેરાઈને જ પોતાની 'કુવલયમાલા' કથા રચી હોય એમ લાગે છે[2] સમરાદિત્યકથાનું મહત્ત્વ દિવસે દિવસે એટલું બધું વધતું ચાલ્યું કે આગળ જતાં તેનો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ થયો અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ સમરાદિત્યરાસ રચાયો

---

[1] समस्तफलान्तेति वृत्तवर्णना समरादित्यादिवत् सकलकथा । કાવ્યાનુશાસન અ ૮ સૂ ૮

[2] જુઓ શ્રી જિનવિજયજીનો કુવલયમાલા લેખ વસંત રજતમહોત્સવ સ્મારકગ્રંથ પા ૨૬૨-૬૪

૨૨ મા તીર્થંકર નેમિનાથ અને સાધ્વી રાજેમતી એ બન્ને પાત્રો જૈન પરંપરામા સુવિખ્યાત છે નેમ રાજેમતીના નવ ભવોની કથા પણ જાણીતી છે દરેક ભવમા એ બન્ને પતિપત્ની તરીકે સહજીવન ગાળે છે અને સત્પુરુષાર્થથી વિકાસ કરતા કરતાં છેલ્લા નવમા ભવમાં બન્ને મુક્તિપદ સાધે છે આ નવે ભવમા બ નેનો પુરુષાર્થ એકધારો વિકાસશીલ ને સ વાદી રહ્યો છે, જ્યારે સમરાદિત્યકથાના મુખ્ય બે પાત્રો રાજકુમાર ગુણસેન અને પુરોહિતપુત્ર અગ્નિશર્માની કથા જુદી જ રીતે શરૂ થાય છે આ બન્નેનુ નવ ભવમા એક યા બીજી રીતે સાહચર્ય સધાય છે, પણ તે સ વાદમા પરિણમતુ નથી

પોતાની બેડોળ આકૃતિની ગુણસેને વાર વાર કરેલ મશ્કરીથી કટાળી અગ્નિશર્મા તાપસ બને છે જેથી બીજે જન્મે એવી વિડ બના સહવી ન પડે કાલાતરે ગુણસેનને અગ્નિશર્માનો મેળાપ થાય છે ગુણસેન પોતાના અપરાધની માફી માગી અગ્નિશર્માને માસોપવાસને પારણે પોતાને ત્યા ભિક્ષા લેવા આગ્રહપૂર્વક નિમ ત્રે છે માસાતે અગ્નિશર્મા ત્યા જાય છે, પણ એક યા બીજે કારણે તેના પ્રત્યે ધ્યાન અપાતું નથી આમ ચાર વાર બનવાથી અગ્નિશર્મા ક્રોધે ભરાઈ જન્મોજન્મ ગુણસેનનું વેર લેવા સ કલ્પ કરે છે જ્યારે ગુણસેન સાધુ બને છે ત્યારે દેવયોનિમા ગયેલ અગ્નિશર્માનો જીવ વૈરવૃત્તિને કારણે તેના પર અગ્નિકણ વર સાવી તેનો જીવ લે છે, પર તુ ગુણસેન જરાય રોષ લા યા સિવાય ક્ષમાથી બધુ સહી લે છે આમ એક પછી એક જ મમા અગ્નિશર્માનો જીવ ગુણસેનના જીવનો ઘાત કરે છે, પણ તે તો ક્ષમાપૂર્વક સહી લે છે અને એ રીતે ઉત્કર્ષ પામતા મુક્તિ મેળવે છે, જ્યારે અગ્નિશર્માનો આત્મા અધોગતિ પામે છે

આ રીતે સત્કર્મ તેમજ સત્પુરુષાર્થનું અને અસત્કર્મ તેમજ અસત્પુરુષાર્થનુ ફળ કેવુ હોય એ મુખ્ય વક્તવ્યને દર્શાવવા

શ્રી હરિભદ્રે ગુણસેન અને અગ્નિશર્માના નવ ભવની કથા અવાન્તર આખ્યાનો તેમજ પ્રાસંગિક સુભાષિતો અને ઉપદેશો સાથે એવી સચોટ શૈલીએ રચી છે કે તે વાચનારનું ચિત્ત હરી જ લે છે તેથી જ એના પ્રત્યે અર્વાચીન વિદ્વાનો પણ આકર્ષાય છે

શ્રી હરિભદ્ર જ્યારે પ્રજ્ઞાપના, દશવૈકાલિક, અનુયોગદ્વાર આદિ જૈન આગમો પર સર્વપ્રથમ સંસ્કૃત ટીકા લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તો તેમને પૂર્વાચાર્યવિરચિત

તત્ત્વચિંતક

આગમોની સંસ્કૃતમાં માત્ર સમજૂતી જ આપવાની હતી તેથી તેમાં તેમની કોઈ વિશેષગત નવતા ન દેખાય તે સમજી શકાય એમ છે પરંતુ જ્યારે તેઓએ તત્ત્વચિંતન અને આચારના એક કે અનેક મુદ્દાઓને લઈ સ્વતંત્ર પણે તેના ઉપર વિચારવા અને લખવા માંડ્યું ત્યારે તેમાં તેમનું વ્યક્તિત્વ તદ્દન નિરાળી રીતે ઊપસી આવતું દેખાય છે પ્રથમ તત્ત્વચિંતનને લઈ આ વિધાન સ્પષ્ટ કરીએ તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા એક કે અનેક પ્રશ્નો પર આ હરિભદ્રે એકંદર લખ્યું છે ઘણું, પણ એમના વિશિષ્ટ ફાળાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા માટે અહીં એવા લખાણોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખીશું પહેલા ભાગમાં અનેકાંતજયપતાકા જેવા, બીજામાં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય જેવા અને ત્રીજામાં ષડ્દર્શનસમુચ્ચય જેવા ગ્રંથો આવે

અનેકાંતજયપતાકામાં આ હરિભદ્ર જૈન પરંપરાના પ્રાણભૂત ગણાતા અનેકાંતવાદનું તર્કપુરસ્સર સ્થાપન કરે છે અને સાથે સાથે બીજા પ્રસિદ્ધ એવા એકાંતવાદોનું[1] નિરસન કરે છે, એટલું જ નહિ, એ નિરસનમાં ગર્ભિત રીતે ઇતર વાદો પર વિજય મેળવવાની વૃત્તિ હોય તેમ પણ એ 'જયપતાકા' શબ્દથી

1 જેમકે એકાંત-નિત્યત્વવાદ એકાંત અનિત્યત્વવાદ એકાંત સત્‌વાદ એકાંત અસત્‌વાદ વગેરે

તેમજ એ પ્રથમ વપરાયેલા 'શાઠાક્ષિ' જેવા શબ્દોથી લાગે છે ન્યાયસૂત્રના પ્રણેતા અક્ષપાદે તત્ત્વનિર્ણયને સાચવવા અને સ્થિર રાખવા માટે જલ્પકથા અને વિતંડાકથાની આવશ્યકતાનું સમર્થન કરતા કહ્યુ છે કે જેમ ઊગતા છોડને સાચવવા માટે કાંટાની વાડ પણ જરૂરી છે, તેમ અધ્યાત્મક્ષેત્રે પણ તત્ત્વનિર્ણયની સ્થિરતા માટે વિજયકથા અને માત્ર ખંડનપરાયણ ચર્ચા—વિતંડા સુધ્ધા આવશ્યક છે[1] અક્ષપાદે આ વિધાન કર્યુ એ કંઈ આકસ્મિક નથી એની પૂર્વે કેટલીય શતાબ્દીઓ થયા ભિન્ન ભિન્ન દાર્શનિકોમા જલ્પકથા અને વિતંડાકથા ચાલતી નાગાર્જુન જેવા શૂન્યવાદી વિદ્વાનોએ કરેલ પરીક્ષાઓ અને વિગ્રહ અર્થાત્ ખંડનનુ વલણ જોતા એમ લાગે છે કે દાર્શનિક માનસ ધીરે ધીરે વિતંડા તરફ પણ વધ્યે જતુ હતુ[2] વળી અક્ષપાદ પછીના ઉદ્યોતકર આદિ જેવાના નિબંધો[3] સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે પ્રકાંડ પંડિતો પણ વિજયકથામા વધારે રસ લેતા દાર્શનિક ગોષ્ઠીઓમા તત્ત્વજિજ્ઞાસાપ્રધાન વાદકથાનુ[4] સ્થાન ન હતુ એમ નહિ, પરંતુ એ સ્થાન જલ્પ અને વિતંડાકથા કરતા કંઈક ગૌણ થઈ જતુ અને વિરલ પણ થઈ જતુ આની દાર્શનિક પંડિતોની અધ્યયન અધ્યાપન તેમજ ચિંતન, મનન અને લેખનની પ્રણાલીમા ઊછરનાર અને અધ્યયન કરનાર ગમે તેવો વિદ્વાન હોય તોય એકાએક તે જલ્પ અને વિતંડાથી

---

૧ 'तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे, बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ।' न्यायसूत्र ४ २ ५०

૨ જુઓ પં સુખલાલજીનો લેખ 'તત્ત્વોપપ્લવસિંહ' ભારતીય વિદ્યા ભા ૨ અં ૧ મા તથા નાગાર્જુનકૃત 'માધ્યમિકકારિકા' અને 'વિગ્રહવ્યાવર્તિની'

૩ ન્યાયવાર્તિક ન્યાયમંજરી આદિ

૪ વાદ જલ્પ અને વિતંડાના અર્થ અને ઇતિહાસ માટે જુઓ પં સુખલાલજી સંપાદિત પ્રમાણમીમાંસા-ભાષાટિપ્પણ પૃ ૧૧૦ થી

તદ્દન અનિપ્ત રહી શકે અને વાદકથામાં જ રમ લે એવી આશા કાંઈક વધારે પડતી ગણાય વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે શ્રી હરિભદ્રે જ્યારે અનેકાંતજયપતાકા લખી ત્યારે દાર્શનિક બહુમુખી વિદ્વત્તા હોવા છતા તેમનું માનસ કાંઈક અંશે પ્રતિવાદીઓ ઉપર વિજય મેળવવા ભણી વળેલું તેથી જ તેમણે પ્રતિવાદીઓની ઉક્તિ ઓને 'શઠોક્તિ' જેવા વિશેષણથી નિર્દેશી છે[1] અને પોતાના પક્ષની ચર્ચાને 'જયપતાકા' તરીકે બિરદાવી છે આમ છતા અનેકાંતજય-પતાકામા તેમનુ સૂક્ષ્મ ચિંતન કે બહુશ્રુતપણુ જરાય ઊતરતી કક્ષાનું નથી

પરંતુ આ હરિભદ્રનો આત્મા સ્થિતિચુસ્ત નથી તેમને જેમ જ પ્રસિદ્ધ વૈદિક પરંપરાનો ત્યાગ અને શ્રમણત્વનો સ્વીકાર કરવામા વાર ન લાગી તેમ તેમને પોતાની વિજિગીષુ વૃત્તિ દબાવી તત્ત્વજિજ્ઞાસુ વાદકથાનો આશ્રય લઈ દાર્શનિક ચર્ચા કરતા જરાય સંકોચ ન થયો તેથી તેમણે શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય જેવા ગ્રંથો રચવામા એ જ વાદકથા અગર તેમની પોતાની પરિભાષામા કહીએ તો ધર્મકથાનો[2] આશ્રય લીધો અનેકાંતજયપતાકામા ચર્ચાનો વિષય તો જૈનપરંપરાસંમત અનેકાંત જ છે, અને શાસ્ત્ર-વાર્તાસમુચ્ચયમા પણ દૃષ્ટિ તો અનેકાંતની જ છે એમા આત્મ-તત્ત્વ અને તેને સ્પર્શ કરતા અનેક નાના મોટા મુદ્દાઓની અને-કાંતદૃષ્ટિએ સ્થાપના છે એ સ્થાપના કરતી વખતે શ્રી હરિભદ્રે જૈન દૃષ્ટિથી જુદા પડતા જૈનેતર વૈદિક અને બૌદ્ધ બધા જ વાદોની તલસ્પર્શી સમીક્ષા કરી છે આ સમીક્ષામા તેમણે અનેકાંતજય-પતાકાની પેઠે તાર્કિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ તો કર્યો છે, પરંતુ એમા એમણે ઇતર વાદીઓ પ્રત્યે જે ઉદાત્તવૃત્તિ અને મહાનુભાવતા દર્શાવી

---

૧ જુઓ અનેકાંતજયપતાકા—શઠોક્તિભિર્મોહિતાન્ જડાન્ (શ્લો. ૬), કુતર્કવાદ્ વા શઠોક્તાનામ્ (શ્લો. ૭) શઠોક્તિવિમૂઢા (શ્લો. ૯)

૨ જુઓ અષ્ટકપ્રકરણ ૧૨મુ વાદાષ્ટક

છે તે આ હરિભદ્ર પહેલાના કે પછીના કોઈ પણ જૈન કે જૈનેતર વિદ્વાને કરેલી દાર્શનિક સમીક્ષામાં ભાગ્યેજ દેખાય છે[૧] અનેકાંતજયપતાકામાં જે એકાંતવાદોને તેમણે શલાકિા તરીકે ઓળખાવેલ તે જ વાદોના પ્રસિદ્ધ પુરસ્કર્તા કપિલ, બુદ્ધ, પતંજલિ જેવા અનેક આચાર્યોને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં દિવ્ય, મહાત્મા, મહામુનિ જેવા વિશેષણોથી પ્રશંસીને કહ્યું છે કે આવા ઋષિઓ મૃષા ન નિરૂપે આમ કહી તેમણે કપિલ, બુદ્ધ જેવા પ્રવર્તકોના તે તે મતવાદોનું હાર્દ પોતાના સિદ્ધાંત સાથે અવિસંવાદી બને એ રીતે તારવવા પ્રયત્ન કર્યો છે

બૌદ્ધ વિદ્વાન ધર્મકીર્તિ અને શાંતરક્ષિતે પણ વિરોધી વાદોની સમીક્ષા તો કરી છે, પરંતુ તેમણે એકેય સમીક્ષામાં બૌદ્ધ કે બૌદ્ધેતર વાદોનો આ હરિભદ્રની પેઠે સમન્વય કર્યો નથી શાંતરક્ષિત 'તત્ત્વસંગ્રહ'માં સાંખ્યસંમત પ્રકૃતિવાદની અને કૂટસ્થનિત્યવાદની પરીક્ષા કરે છે, પરંતુ તે માત્ર સાંખ્યમતના ખંડન પૂરતી છે, જ્યારે આ હરિભદ્ર સાંખ્યમતની સમીક્ષાને અંતે પ્રકૃતિવાદનું જે રહસ્ય દર્શાવે છે તે જૈનસંમત કર્મપ્રકૃતિવાદની યાદ આપવા સાથે સૂત્રકાગમાં એ બન્ને વાદો પાછળ કોઈ સમાન ભૂમિકા હોવાનું સૂચન કરે છે તેઓ કહે છે કે 'જેમ જૈન દૃષ્ટિએ મૂર્ત કર્મ અને અમૂર્ત આત્માનો સંબંધ ઘટે છે તેમ સાંખ્યસંમત પ્રકૃતિવાદ પણ સત્ય સમજવો, કારણ કે તે કપિલે નિરૂપ્યો છે અને કપિલ તો દિવ્ય મહામુનિ છે'[૨]

---

૧ ઉદયનાચાર્યે કુસુમાંજલિના પ્રારંભમાં ઈશ્વરોપાસના વિશે લખતાં જુદા જુદા પક્ષોના વલણોનો સમન્વય કર્યો છે તે નોંધપાત્ર છે

૨ मूर्तयाऽप्यात्मनो योगो, घटेन नभसो यथा ।
उपघातादिभावश्च, ज्ञानस्येव सुरादिना ॥
एवं प्रकृतिवादोऽपि, विज्ञेयः सत्य एव हि ।
कपिलोक्तत्वतश्चैव दिव्यो हि स महामुनिः ॥
—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય શ્લોક ૨૩૬ ૩૭

ઉદ્યોતકર[1] જેવા નૈયાયિકોએ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું સમર્થન કર્યું છે, પણ તેમણે એની બીજી વિરોધી બાજુનો કોઈ સમન્વય નથી દર્શાવ્યો. એ જ રીતે શાન્તરક્ષિતે ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું નિરસન કરતાં તેની બીજી બાજુ પ્રત્યે જરાય સહાનુભૂતિ દર્શાવી નથી, જ્યારે આ હરિભદ્ર ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદની સમીક્ષા જુદી જ ભૂમિકા પર રહી કરે છે. તેઓ, ઈશ્વર સૃષ્ટિનો કર્તા નથી એ સ્વમતનું સમર્થન કરવા છતાં કઈ દૃષ્ટિએ ઈશ્વરને કર્તા કહી કે માની શકાય અગર તેની ઉપાસના કરી શકાય એ રહસ્ય પણ દર્શાવે છે. તેઓ કહે છે: 'સાધુપુરુષોએ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદને આ રીતે યુક્ત માન્યો છે: ઈશ્વર એટલે પરમાત્મા. તેણે કહેલ વ્રતોનું આસેવન કરવાથી મુક્તિ પમાય છે અને આસેવન ન કરવાથી સંસારમાં ભટકવું પડે છે. આથી તેને નિમિત્તરૂપે ઈશ્વરનું કર્તૃપણું માનવામાં કોઈ દોષ નથી. જે શ્રદ્ધાળુઓ પરમેશ્વરને કર્તા માની શાસ્ત્રવાક્યોમાં શ્રદ્ધા સેવે છે તેમની મનોવૃત્તિ અને અધિકારને ધ્યાનમાં રાખી કર્તૃત્વવાદનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે. વળી આત્મા પોતે જ ખરી રીતે શક્તિધામ હોવાથી ઈશ્વર છે, અને આત્મા તો કર્તા છે જ, તેથી કર્તૃત્વવાદ ઘટી શકે. વળી શાસ્ત્રકારો નિઃસ્પૃહ અને ઉપકારપરાયણ હોય છે, તો તે યુક્તિવિરુદ્ધ શા માટે બોલે? આથી કરી તેઓના વક્તવ્યનું તાત્પર્ય હિતૈષી પુરુષે તર્કશાસ્ત્રને અનુસરી શોધવું જોઈએ.'[2] આમ કહી તેઓ ઈશ્વરના કર્તૃપણાની બાબતમાં અનેકાન્તદૃષ્ટિ વિકસાવે છે.

---

૧ જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૪. ૧. ૧૯-૨૧ પરનું ન્યાયવાર્તિક.

૨ ततश्चेश्वरकर्तृत्ववादोऽयं युज्यते परम् ।
सम्यग्न्यायाविरोधेन, यथाऽऽहुः शुद्धबुद्धयः ॥
ईश्वरः परमात्मैव, तदुक्तव्रतसेवनात् ।
यतो मुक्तिस्ततस्तस्याः कर्ता स्याद् गुणभावतः ॥

એ જ રીતે ધર્મકીર્તિ[1] અને શાંતરક્ષિતે જૈનસમ્મત સ્યાદ્વાદ કે અનેકાંતદૃષ્ટિની સમીક્ષામાં પોતાનાથી ભિન્ન એવા દૃષ્ટિબિંદુનો મર્મ શોધી સમન્વય કરવા કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી, જ્યારે આ હરિભદ્રે વિજ્ઞાનવાદી અને શૂન્યવાદી બૌદ્ધ મંતવ્યની સમીક્ષા કરવા છતાં એક અતિગંભીર અને સૂક્ષ્મદર્શી દાર્શનિકને શોભે તેવી ભાષામાં વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદનું રહસ્ય બતાવવા સાથે તેના પુરસ્કર્તા તરીકે સંમાનિત એવા તથાગત પ્રત્યે હાર્દિક બહુમાન દર્શાવ્યું છે તેઓ કહે છે 'ક્ષણિકવાદની પેઠે વિજ્ઞાનવાદ પણ બુદ્ધે આસક્તિ અને બાહ્યાર્થપરાયણતા નિવારવા માટે યોગ્ય અધિકારીઓ પર કરુણા કરી ઉપદેશ્યો છે, કેમકે બુદ્ધ જેવા મહામુનિનો ઉપદેશ રહસ્ય વિનાનો ન હોઈ શકે વળી બુદ્ધે શૂન્યવાદ ઉપદેશેલ કહેવાય છે, તે પણ ખાસ પ્રકારના અધિકારીઓના હિતની દૃષ્ટિએ, એમ સમજાય છે'[2] શંકરાચાર્યે બીજા અનેક

सदनासेवनादेव, यत्संसारोऽपि तत्त्वतः ।
तेन तस्यापि कर्तृत्वं, कल्प्यमानं न दुष्यति ॥
कर्ताऽयमिति तद्वाक्ये यतः केषाञ्चिदादरः ।
अतस्तदानुगुण्येन, तस्य कर्तृत्वदेशना ॥
परमैश्वर्ययुक्तत्वान्मत आत्मैव चेश्वरः ।
स च कर्तेति निर्दोषः कर्तृवादो व्यवस्थितः ॥
शास्त्रकारा महात्मानः प्रायो वीतस्पृहा भवे ।
सत्त्वार्थसंप्रवृत्ताश्च कथं तेऽयुक्तभाषिणः ॥
अभिप्रायस्ततस्तेषां सम्यग्मृग्यो हितैषिणा ।
न्यायशास्त्राविरोधेन यथाऽऽह मनुरप्यदः ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય શ્લોક ૨૦૩ ૯

૧ પ્રમાણવાર્તિક ૩ ૧૮૦–૮૨

૨ अन्ये त्वभिदधत्येवमेतदास्थानिवृत्तये ।
क्षणिकं सर्वमेवेति बुद्धेनोक्तं न तत्त्वतः ॥

વિરોધી દ્વૈતવાદીઓના વાદોની પેઠ જૈનસમત અનેકાતવાદની પણ પર્યાલોચના કરી છે[1] તેમણે એ પર્યાલોચનામા કેવળ શાબ્દિક વિરોધની ભૂમિકાનો આશ્રય લઈ વિજિગીષુ કથા કરી છે, જ્યારે આ હરિભદ્રે ઔપનિષદ અદ્વૈતમતની સમાલોચના કરતી વખતે જૈન દ્વૈતવાદનું સ્થાપન કરવા છતા અદ્વૈતનું રહસ્ય શુ હોઈ શકે એ પોતાની દૃષ્ટિએ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેઓ જણાવે છે કે 'સર્વત્ર સમભાવ કેળવવાના ઉદ્દેશથી અદ્વૈત નો ઉપદેશ છે '[2] એમ લાગે છે કે જેમ જેમ શ્રી હરિભદ્ર નવનવા દાર્શનિક ગ્રથો લખવા પ્રેરાતા ગયા તેમ તેમ તેમનામા મ'યસ્થ[3] વલણનો અને તેને પરિણામે એક પ્રકારની વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞાનો પણ ઉદય થયો તેથી જ કદાચ તે સમયે દાશનિક

विज्ञानमात्रमप्येव, बाह्यसङ्गनिवृत्तये ।
विनेयान् कांश्चिदाश्रित्य यद्वा तद्देशनाऽर्हत ॥
न चैतदपि न न्याय्य यतो बुद्धो महामुनि ।
सुवैद्यवद्विना कार्यं द्रव्यासत्य न भाषत ॥
एव च शून्यवादोऽपि तद्विनेयानुगुण्यत ।
अभिप्रायत इत्युक्तो, लक्ष्यत तत्त्ववेदिना ॥
—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય શ્લોક ૪૬૪–૬૬ અને ૪૭૬

1 શાકરભાષ્ય ૨ ૨ ૩૩–૩૬

૨ अन्ये व्याख्यानयन्त्येव समभावप्रसिद्धये ।
अद्वैतदेशना शास्त्रे निर्दिष्टा न तु तत्त्वत ॥
—શાસ્ત્રવાર્તાસમુ શ્લો ૫૫

૩ पक्षपातो न मे वीरे न द्वेष कपिलादिषु ।
युक्तिमद् वचन यस्य तस्य कार्य परिग्रह ॥
—લોકતત્ત્વનિર્ણય શ્લો ૩૮
आत्मीय परकीयो वा क सिद्धान्तो विपश्चिताम् ।
दृष्टेष्टाबाधितो यस्तु युक्तस्तस्य परिग्रह ॥
—યોગબિંદુ શ્લો ૫૨૫

ક્ષેત્રમાં પ્રચલિત ખંડનાત્મક વાદવિવાદો તેઓને શુષ્ક, નિરર્થક[1] અને મૂળ ધ્યેયને વિઘાતક લાગ્યા હોય ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે આ હરિભદ્ર ભિન્ન ભિન્ન વાદોના ખંડન માનમાં ન પડતાં પોતાને જે સત્ય પ્રતીત થયું તેની સાથે એ બધા વાદો કઈ રીતે અવિસંવાદી બની શકે એ દર્શાવવાની કળા તો સાધી જ છે, અને એ રીતે તત્ત્વચિંતન તથા નિરૂપણનો એક વિધાયક માર્ગ સૂચવ્યો છે

દાર્શનિક ક્ષેત્ર પરત્વે આ હરિભદ્રનો, શબ્દદેહે નાનો છતાં અર્થદેહે અતિ મહત્ત્વનો એવો, ફાળો છે ષડ્દર્શનસમુચ્ચય આ હરિભદ્ર પહેલાંના અને પછીના વિશિષ્ટ જૈન જૈનેતર આચાર્યોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં લગભગ બધા જ ભારતીય દર્શનોની પર્યાલોચના કરી છે, પણ તે પર્યાલોચનાની ભૂમિકા પોતપોતાના મતનું સમર્થન અને પરમતનું નિરાકરણ કરવા પૂરતી જ રહી છે, નહિ કે સર્વ દર્શનોનું માન પ્રતિપાદનાત્મક સમભાવી નિરૂપણ અલબત્ત, શ્રી હરિભદ્ર પહેલાં સિદ્ધસેન દિવાકરે આ દિશામાં પ્રારંભ કરેલો,[2] પણ શ્રી હરિભદ્રે એ પ્રારંભને યોગ્ય રીતે વિકસાવ્યો છે એમણે ષડ્દર્શનસમુચ્ચયમાં કોઈ પણ એક મતનું

---

૧ वादम्यास्त्वकारणम् ॥ યોગબિંદુ શ્લો ૬૧

वादांश्च प्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितांस्तथा ।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीलकवद्गतौ ॥
मुक्त्वाऽतो वादसंघट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥

—યોગબિંદુ, શ્લો ૬૭ ૬૮

આ બંને શ્લોકો ચરકસંહિતા (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૫, શ્લોક ૨૭ ૨૮) માં અક્ષરશ મળે છે

૨ જુઓ તેમની બત્રીશી નં ૯ ૧૨ ૧૪ ૧૫ ઇત્યાદિ અને ગુજરાતી સંમતિપ્રકરણ પા ૧૮૭

સ્થાપન અને બીજાનુ ઉત્થાપન કરવાની દૃષ્ટિ ન રાખતા છયે દર્શનોને માન્ય એવા મૂળ મૂળ તત્ત્વોનું પ્રામાણિક નિરૂપણ કર્યું છે એટલુ જ નહિ, પણ તેમણે આખા દાર્શનિક જગતમા અવગણાયેલ એવા ચાર્વાક મતની પણ એક દર્શન તરીકે ગણના કરી છે આમ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય એ આ હરિભદ્રની એક અનોખી સૂઝનો સચોટ પુરાવો છે અને ભારતીય દર્શનસાહિત્યના ઇતિહાસમા પણ એ એક વિશિષ્ટ રચના બની રહે છે

આચાર સશોધ — તત્ત્વચિંતનની પેઠ આચારનો વિષય લઈને પણ આચાર્ય હરિભદ્રે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી નવુ તેમજ વિશિષ્ટ સર્જન કર્યુ છે એવા સર્જનને અહીં બે ભાગમા વહેચી શકાય

પહેલા પ્રકારના સાહિત્યમા નિર્ગ્રંથ પરંપરામા પૂર્વપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા ગૃહસ્થ અને યતિધર્મનુ સક્ષેપ તેમજ વિસ્તારથી વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થ, પ્રશમરતિ આદિ જેવા ગ્રંથોની પેઠ નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે આવુ સાહિત્ય નિર્માણ કરવા પાછળ આ હરિભદ્રની દૃષ્ટિ એ રહી લાગે છે કે જેઓ આગમકાલીન અને ઉત્તરકાલીન જૈન પરપરાના નિવૃત્તિલક્ષી આચારોનુ અધ્યયન કે પરિશીલન કરવા ઇચ્છે તેમને નાના મોટા પ્રકરણ દ્વારા તેની સામગ્રી પૂરી પાડવી આ પ્રકારના સાહિત્યમાં વિંશિકાઓ, પચવસ્તુ, પચાશક, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ જેવા ગ્રથો આવે છે

આચાર્ય હરિભદ્રે આચારવિષયક સાહિત્યનો જે બીજો પ્રકાર ખેડ્યો છે તે ઐતિહાસિક તેમજ જૈન સસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે તેમના પહેલા જ નિર્ગ્રંથ પરપરામા નિવૃત્તિલક્ષી આચારમા શિથિલતા અને વિકૃતિઓ પ્રવેશી હતી[1] અને તેમના સમય સુધીમા વધારે તીવ્ર પણ બની ગઈ હતી[2]

---

૧ ઉત્તરાધ્યયન અ ૧૭ તેમજ સૂત્રકૃતાગ ૧ ૭

૨ જુઓ સબોધપ્રકરણ પા ૧૩-૧૮

આ બધી વિકૃતિઓનુ આ હરિભદ્રે સબોધપ્રકરણ જેવા ગ્રંથોમા વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે જે તત્કાલીન નિર્ગ્રંથ સઘની સ્થિતિનુ સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પાડે છે તેઓ જણાવે છે કે " જૈન સાધુઓ ચૈત્યમા અને મઠમા રહે છે, પોતાની જાત માટે દેવ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરે છે, વિવિધ રગના સુગધી વસ્ત્રો પહેરે છે, આહાર માટે ખુશામત કરે છે, પૈસાને માટે અગ ઉપાગ વગેરે સૂત્રો શ્રાવકોની સામે વાચે છે, ગુણવત જનો તરફ દ્વેષ રાખે છે, પૈસા આપીને નાના બાળકોને ચેલા કરવા માટે વેચાતા લે છે, મુગ્ધજનોને ઠગે છે, જતર મતર કરે છે, વ્યાજવટ્ટુ તેમજ ધીર ધાર કરે છે, પોતાને માટે વસ્ત્ર પાત્ર અને દ્રવ્ય પોતાના ગૃહસ્થોને ઘરે ભેગુ કરાવે છે, ચેલાઓ માટે પરસ્પર લડી મરે છે' ઇત્યાદિ અતમા તેઓ જણાવે છે કે " આ સાધુઓ નથી, પણ પેટભરાઓનુ પેડુ છે અને જેઓ એમ કહે છે કે આ સાધુઓ તીર્થંકરનો વેશ પહેરે છે માટે વદનીય છે તેઓ ધિક્કારને પાત્ર છે– આ શિરશૂળની વાતનો પોકાર કોની પાસે કરીએ ?"[1] ઇત્યાદિ આ હરિભદ્રે જે કડક સત્યનુ આલેખન કર્યું છે તે ઉપરથી તેમની શુદ્ધ ધર્મ પ્રત્યેની સમજણ અને રુચિ કેવા હતા તે સ્પષ્ટ થાય છે પરતુ તેઓ વિકૃતિઓનુ વર્ણન માત્ર કરી ચૂપ નથી રહ્યા; તેમણે એ વિકૃતિઓ નિવારવાના વિધાયક ઉપાયો પણ દર્શાવ્યા છે દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય આદિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એ દર્શાવતા તેઓ કહે છે કે ' જિનદ્રવ્ય તો જિનપ્રવચનની વૃદ્ધિ કરનારુ, જ્ઞાનગુણ અને દર્શનગુણની પ્રભાવના કરનારુ મગળ દ્રવ્ય છે, શાશ્વતદ્રવ્ય છે અને નિધિદ્રવ્ય છે '[2] એ જ રીતે શ્રાવકોને આગમની સૂક્ષ્મ વાતોના અનધિકારી ઠરાવવા અને સૂત્રો

---

૧ જુઓ સબોધપ્રકરણ પા ૧૩ ૧૮ તથા તેના સાર માટે જુઓ પ બેચરદાસ કૃત જૈનદર્શન ની પ્રસ્તાવના પા ૧૨–૧૪

૨ સબોધપ્રકરણ પા ૪ ગા ૯૬ થી

સ્થાપન અને બીજાનું ઉત્થાપન કર૦
દર્શનોને માન્ય એવા મૂળ મૂળ તત્ત્વો
છે એટલુ જ નહિ, પણ તેમણે આપ
ગણાયેન એવા ચાર્વાક મતની પણ એ
છે આમ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય એ આ
સૂઝનો મચોટ પુરાવો છે અને ભારતીય
પણ એ એક વિશિષ્ટ રચના બની

તત્ત્વચિંતનની પેઠ આચારનો
હરિભદ્રે સિન્
આચાર સશોધ વિશિષ્ટ સર્જન
નણ ભાગમા

પહેલા પ્રકારના સાહિત્યમા
ચાલ્યા આવતા ગૃહસ્થ અને યતિ
વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થ,
પેઠ નિરૂપણ કરવામા આ યુ છે
પાછળ આ હરિભદ્રની દૃષ્ટિ
આગમકાલીન અને ઉત્તરકાલીન
આચારોનુ અધ્યયન કે પરિશીલન
પ્રકરણ દ્વારા તેની સામગ્રી પૂરી
વિંશિકાઓ, પચવસ્તુ, પચાશક,

આચાર્ય હરિભદ્રે આચા
પ્રકાર ખેડયો છે તે ઐતિહાસિક
વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે તેમન
નિવૃત્તિલક્ષી આચારમા શિથિલત
અને તેમ ા સમય સુધીમા વધા

---

૧ ઉત્તરાધ્યયન અ ૧૭ તેમ
૨ જુઓ સબોધપ્રકરણ પા

શ્યકનિર્યુક્તિ[1] અને તેના ભાષ્ય આદિ ગ્રંથોમાં તેમજ તેમના કોઈક ઉત્તરકાલીન જિનસેનપ્રણીત આદિપુરાણ જેવા ગ્રંથમાં ઋષભદેવને હાથે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણની સ્થાપના અને તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન મળે છે[2] સાથ જ ભરત દ્વારા બ્રાહ્મણ વર્ણની સ્થાપના અને તેને યોગ્ય કર્તવ્યોનું વર્ણન પણ મળે છે[3] એટલું જ નહિ, પણ આ જિનસેને તો વર્ણ વિભાગ ઉપરાંત આશ્રમાનુસારી સંસ્કારોનું પણ વર્ણન કર્યું છે આ હરિભદ્રે પોતે પણ જ્યારે આવશ્યકનિર્યુક્તિ અને ભાષ્યની વ્યાખ્યા કરી ત્યારે એ નિર્યુક્તિ અને ભાષ્યમાં આવેલ વર્ણધર્મ અને આશ્રમસંસ્કારનું વર્ણન કર્યું છે પરંતુ આ બધું વર્ણન એકંદરે ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમને લગતા વૈદિક સ્મૃતિગ્રંથોના અનુકરણરૂપે થયેલું છે, તેથી જ સ્મૃતિગ્રંથોમાં જે ચાર વર્ણોનો વિભાગ અને તેના કર્તવ્યો બ્રહ્મા દ્વારા સ્થાપિત થયેલા વર્ણવાયા છે તે જ વર્ણો અને તેના કર્તવ્યો ભગવાન ઋષભદેવ તેમજ તેમના પુત્ર દ્વારા સ્થાપિત થયેલ વર્ણવાયા છે સ્મૃતિગ્રંથોમાં જે સ્થાન બ્રહ્માનું હતું તે સ્થાન જૈન ગ્રંથોમાં ઋષભદેવ અને ભરત લે છે એટલું જ વધારામાં જૈન આચાર્યો પોતાના જુદા વેદો હોવાનું વર્ણવે છે અને તે મૂળ જૈન વેદો પાછળથી અનાર્ય થયા એમ પણ કહે છે આ જિનસેન તો સ્માર્ત વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમવ્યવસ્થાનું જૈનીકરણ કરતાં ઋષભદેવને હાથે સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય એવા બે શૂદ્ર વર્ણ પણ સ્થપાવે છે,[4] અને પ્રસિદ્ધ વેદોને અજ્ઞા

---

૧ ગા ૩૬૧ થી પા ૧૫૬ (આગમોદય સમિતિ પ્રકાશન)

૨ આદિપુરાણ ભાગ ૧ પર્વ ૧૬ શ્લોક ૧૮૨ થી (ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત)

૩ આદિપુરાણ ભાગ ૨ પર્વ ૩૫ તથા ૩૯ થી ૪૨

૪ આદિપુરાણ ભાગ ૧, પર્વ ૧૬ શ્લોક ૧૮૫-૮૬.

જિજ્ઞાસુએ ધર્મબિન્દુમાંથી જાણી લેવા અહીં તો તે વિધાનોનું પ્રવર્તક સ્વરૂપ કેવું છે તે બતાવવા પૂરતું તેમાંથી થોડાક વિધાનોનું નિરૂપણ કરીશું (૧) ગૃહસ્થે અર્થોપાર્જન માટે ધંધો કયો અને કઈ દૃષ્ટિથી કરવો એ દર્શાવતા તેઓ કહે છે કે જે જે વ્યક્તિને જે જ કર્મ પ્રવૃત્તિ પર પરાથી પ્રાપ્ત હોય તે તેણે કરવી, શરત એટલી કે તે નિંદ્ય ન હોય અને શક્તિ બહારની ન હોય તેમજ તે ન્યાયપૂર્વક હોય એમા ખાસ ભાર છે તે પ્રામાણિકતા ઉપર (૨) લગ્નની બાબતમા વિધાન કરતા તેઓ કહે છે કે જેઓના કુલ, શીલ, ખાનપાન આદિમા સમાનતા હોય અને જેઓ એક જ ગોત્રના ન હોય તેઓ પરસ્પર વિવાહસબધ કરે અહીં એમનો ખાસ ભાર શીલ, સ્વભાવ, વ્યવહાર આદિની સમાનતા ઉપર છે (૩) ગૃહસ્થ કેવી રીતે જીવન ચલાવે એ બાબત વિધાન કરતા તેઓ કહે છે કે પોતાની સપત્તિ પ્રમાણે જ વેષ રાખવો અને આવક પ્રમાણે જ ખર્ચ કરવો (૪) વડીલો પ્રત્યે કઈ રીતે ગૃહસ્થ વર્તે એનુ વિધાન કરતા કહ્યું છે કે માતા પિતા જેવા વડીલોની ઉપાસના કરવી અને જે ચારિત્ર કે જ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ હોય તેની પણ સેવા કરવી એ જ રીતે દેવ અને અતિથિની સાથે દીન કે નિબળ જનની પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ આદર કરવાનુ પણ વિધાન કરે છે આમા વધારે ધ્યાન ખેંચે એવુ તેમનું વિધાન પોતાના આશ્રિતજનોની સભાળ લેવા પરત્વે છે તેઓ કહે છે કે આશ્રિતવર્ગનું પોષણ કરવું એટલું જ બસ નથી, પણ તેને ઉચિત કાર્યમા જોડી રાખવો વળી આશ્રિતવર્ગ શું શું ઇચ્છે છે તે ભણી પણ દૃષ્ટિ રાખવી અને તેને સકટમાથી બચાવવા પણ યત્ન કરવો એ જ રીતે એવા પોષ્યવર્ગનું વર્તન નિંદાયોગ્ય બનતુ હોય તો તેની પણ ભાળ રાખવી અને પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરવી, ઇત્યાદિ

આ હરિભદ્ર પહેલાંના પઉમચરિય[1], વસુદેવહિંડી[2], આવ

1 ઉદ્દેશ ૪ ગાથા ૬૪ થી આગળ

2 પા ૧૮૭ થી (આત્માનદ સભા, ભાવનગર દ્વારા પ્રકાશિત)

શ્યકનિર્યુક્તિ[1] અને તેના ભાષ્ય આદિ ગ્રથોમા તેમજ તેમના કાંઈક ઉત્તરકાલીન જિનસેનપ્રણીત આદિપુરાણ જેવા ગ્રથમા ઋષભદેવને હાથે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણની સ્થાપના અને તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિઓનુ વર્ણન મળે છે[2] સાથે જ ભરત દ્વારા બ્રાહ્મણ વર્ણની સ્થાપના અને તેને યોગ્ય કર્તવ્યોનુ વર્ણન પણ મળે છે[3] એટલુ જ નહિ, પણ આ જિનસેને તો વર્ણ વિભાગ ઉપરાત આશ્રમાનુસારી સસ્કારોનુ પણ વર્ણન કર્યું છે આ હરિભદ્ર પોતે પણ જ્યારે આવશ્યકનિર્યુક્તિ અને ભાષ્યની વ્યાખ્યા કરી ત્યારે એ નિર્યુક્તિ અને ભાષ્યમા આવેલ વર્ણધર્મ અને આશ્રમસસ્કારનું વર્ણન કર્યું છે પરતુ આ બધું વર્ણન એકંદરે ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમને લગતા વૈદિક સ્મૃતિગ્રથોના અનુકરણરૂપે થયેલુ છે; તેથી જ સ્મૃતિગ્રથોમા જે ચાર વર્ણોનો વિભાગ અને તેના કર્તવ્યો બ્રહ્મા દ્વારા સ્થાપિત થયેલા વર્ણવાયા છે તે જ વર્ણો અને તેના કર્તવ્યો ભગવાન ઋષભદેવ તેમજ તેમના પુત્ર દ્વારા સ્થાપિત થયેલ વર્ણવાયા છે સ્મૃતિગ્રથોમા જે સ્થાન બ્રહ્માનુ હતુ તે સ્થાન જૈન ગ્રથોમા ઋષભદેવ અને ભરત લે છે એટલુ જ વધારામાં જૈન આચાર્યો પોતાના જુદા વેદો હોવાનુ વર્ણવે છે અને તે મૂળ જૈન વેદો પાછળથી અનાર્ય થયા એમ પણ કહે છે આ જિનસેન તો સ્માર્ત વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમ વ્યવસ્થાનું જૈનીકરણ કરતા ઋષભદેવને હાથે સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય એવા બે શૂદ્ર વર્ણ પણ સ્થપાવે છે,[4] અને પ્રસિદ્ધ વેદોને અક્ષર

---

૧ ગા ૩૬૧ થી પા ૧૫૬ (આગમોદય સમિતિ પ્રકાશન)

૨ આદિપુરાણ ભાગ ૧ પર્વ ૧૬ શ્લોક ૧૮૨ થી (ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત)

૩ આદિપુરાણ ભાગ ૨ પર્વ ૩૫ તથા ૩૯ થી ૪૨

૪ આદિપુરાણ ભાગ ૧, પર્વ ૧૬ શ્લોક ૧૮૫-૮૬.

મ્લેચ્છરૂપે નિર્દેશ છે[૧] પરંતુ આચાર્ય હરિભદ્ર જ્યારે આધ્યાત્મિક ધર્મને અનુલક્ષી સ્વતંત્ર પ્રકરણો રચે છે ત્યારે તેઓ સામાજિક દૃષ્ટિવાળા વર્ણવિભાગાનુસારી પૌરાણિક વર્ણનનો પુરાણો રાહ બદલી નવો જ ચીલો પાડે છે તેઓ મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્માર્ત ગ્રંથોમાં વિહિત કેટલાક પ્રવર્તક વિધાનોને આધ્યાત્મિક ધર્મની ભૂમિકારૂપે અનિવાર્ય રીતે ઉપયોગી ગણી અપનાવે છે અને પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા એકાંગી નિવર્તક વિધાનોમાં પ્રવર્તક વિધાનોની માર્ગાનુસારી ગુણોરૂપે પૂર્તિ કરે છે

યોગાભ્યાસી

યોગ એ એક ઊર્ધ્વગામી આચારનો પ્રકાર જ છે, છતાં યોગ વિશેના હરિભદ્રીય સાહિત્યને ઉપર વર્ણવેલ તેમના આચાર-સંબંધી સાહિત્યમાં ન લેતાં તેથી જુદું પાડી તેનો પરિચય અત્રે આપવામાં આવે છે, તે એટલા માટે કે આ હરિભદ્રના બધા જ સર્જનોમાં મૂર્ધન્યસ્થાન લેવાની યોગ્યતા તેમના યોગવિષયક ગ્રંથોમાં છે અને તે ગ્રંથો જેમ જૈન પરંપરાને સ્પર્શે છે તેમ સમગ્ર ભારતીય યોગપરંપરાઓને પણ આવરે છે વળી જે ગ્રંથની પ્રસ્તાવનારૂપે આ બધું લખાણ છે તે ગ્રંથ પોતે જ યોગવિષયક છે આ હરિભદ્રના યોગસાહિત્યની યથાવત્ મુલવણી કરવા માટે એ જરૂરી છે કે તે પહેલાંની આધ્યાત્મિક સાધના અને તેની પરંપરાઓ તેમજ તે વિષયના સાહિત્યનો આપણે ટૂંકો પણ સ્પષ્ટ પરિચય કરી લઈએ

આધ્યાત્મિક સાધના અને તેની પરંપરાઓ

અંતર્મુખ થઈ પોતાની જાતને જ મુખ્યપણે તપાસવી અને એ તપાસતાં જે કલેશમળ અને તેનાં કારણો ધ્યાનમાં આવે તેને નિવારવાની વૃત્તિ કે વલણ એનું જ નામ આધ્યાત્મિકતા આવી

૧ આદિપુરાણ ભાગ ૨ પર્વ ૪૨ શ્લોક ૧૭૮ થી આગળ

આધ્યાત્મિકતા સિદ્ધ કરવાના માર્ગો અને પ્રયત્નો અનેકવિધ છે તે બધા જ આધ્યાત્મિક સાધનાની અંદર સમાય છે લક્ષ્ય અને સાધ્ય એક હોવા છતા તેને સિદ્ધ કરવાની પ્રક્રિયાઓ ઘણી વાર બહુ જુદી પડે છે અને જુદી દેખાય પણ છે, તે એટલા માટે કે કોઈ પ્રક્રિયા એક અગ ઉપર તો બીજી પ્રક્રિયા બીજા અગ ઉપર વધારે ભાર આપે છે છતા એ બધી પ્રક્રિયાઓ મૂળ લક્ષ્યને ઉદ્દેશી ચાલતી હોઈ છેવટે આધ્યાત્મિક સાધનાની પરપરાઓ જ બની રહે છે આવી પરપરાઓ આજે પણ અનેક છે

આધ્યાત્મિક સાધનાની ચડતી ઊતરતી તેમજ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ એવી બધી જ કક્ષાઓને અને એ કક્ષાઓના બધા જ અંગોને દર્શાવતા બે શબ્દો પ્રાચીન કાળથી ભારતીય સસ્કૃતિમાં બહુ જ જાણીતા છે તે છે તપ અને યોગ આ બેમાય તપ શબ્દ વધારેમાં વધારે પ્રાચીન અને વધારેમા વધારે વ્યાપક રહ્યો છે શ્રમણ અને બ્રાહ્મણ આ બે પર પરામાં પ્રાચીન ભારતીય સસ્કૃતિ સમાઈ જાય છે શ્રમણ શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ 'સમણ' છે એનો અર્થ વૃત્તિ શમન તેમજ શ્રમ અર્થાત્ તપ કરવુ એવો થાય છે શ્રમણના પર્યાય અને પ્રકાર તરીકે તપસ્વી, તાપસ જેવા શબ્દો જાણીતા છે એ સૂચવે છે કે શ્રમણધર્મનું મૂળ તપમા છે અને તપને કેદ્રમા રાખીને જ શ્રમણધર્મની પર પરાઓ વિકસી અને વિસ્તરી છે

બ્રાહ્મણધર્મના મૂળમા 'બ્રહ્મન્' છે 'બ્રહ્મન્' એટલે કે યજ્ઞને કેદ્રમા રાખીને જ બ્રાહ્મણધર્મની પર પરાઓ વિકસી અને વિસ્તરી છે તેમ છતાં યજ્ઞ સાથે સબધ ધરાવતા વૈદિક મત્રો[1] અને બ્રાહ્મણ ગ્રથોમાં પણ તપની શક્તિ અને મહિમા દર્શાવતો તપસ્

१ त्व तप परितप्याजय स्व । ઋગ્વેદ ૧૦ ૧૬૭ ૧ વધારે ઉલ્લેખો માટે જુઓ ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૦૯ ૪ ૧૦, ૧૫૪ ૨ ૪; ૮ ૫૯ ૬ અથર્વવેદ ૪ ૩૫ ૧-૨ ઇત્યાદિ

શબ્દનો નિર્દેશ મળે છે,[1] એટલું જ નહિ, પણ તપ અર્થને સૂચવતો 'શ્રમ્' ધાતુનો તપના સંદર્ભમાં જ પ્રયોગ થયેલો શતપથ જેવા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે[2] આરણ્યક અને ઉપનિષદોમાં તો સ્થૂળ યજ્ઞનું વલણ ઘટવાની સાથે જ જ્ઞાન અને તપનું વલણ વધારે વિકસતું દેખાય છે[3] આમ એક બાજુ તપોમાર્ગનો વિકાસ અને વિસ્તાર યજ્ઞમાર્ગથી સ્વતંત્ર થતો આવ્યો છે, તો બીજી બાજુ યજ્ઞમાર્ગ સાથે પણ એનો વિકાસ અને વિસ્તાર થતો જ ગયો છે

તપનું પ્રાથમિક અને સ્થૂળ રૂપ દેહદમન વિવિધ પ્રકારોમાં છે જેમ જેમ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિમાં દેહદમનની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ બદલાતો ગયો તેમ તેમ એ દેહદમનની વિરુદ્ધ પ્રતિક્રિયા પણ શરૂ થઈ તેને લીધે એક બાજુથી દેહદમનનું વલણ ઓછું થઈ માનસિક યા આંતરતપનું વલણ વધ્યું, તો બીજી બાજુથી દેહદમનનું વલણ

१ एतद्वै परम तपो । यद्व्याहितस्तप्यत परम हैव लोक जयति । શતપથબ્રાહ્મણ ૧૪ ૮ ૧૧ અને તૈત્તિરીયઆરણ્યક ૨ ૨ ૯ ૧

२ प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास । स ऐक्षत कथं नु प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत ।—શતપથ ૨ ૨ ૪ ૧ તથા શતપથ ૯ ૫ ૧ ૨

३ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । स तपोऽतप्यत ।—તૈત્તિરીય ઉપ ૩ ૨

વધુ ઉલ્લેખો માટે જુઓ તૈત્તિરીય ઉપ ૧ ૯ મુંડક ૧ ૨, ૧૧ અને ૧ ૧ ૮૯ શ્વેતાશ્વતર ૧ ૧૫

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥

—મુંડક ૩ ૧ ૮

વધુ ઉલ્લેખો માટે જુઓ છાંદોગ્ય ૩ ૧૭ ૪ અને બૃહદારણ્યક ૧, ૨, ૬, ૩ ૮ ૧૦

કાયમ રાખીને પણ તેનો માનસિક તપની સાથે મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન થયો, જો કે આ બન્ને પ્રણાલીઓની સાથે સાથે તાપસ અને પરિવ્રાજકોનો મોટો એવો વર્ગ દેહદમનની પ્રથાઓમા રચ્યોપચ્યો રહ્યો. પહેલા વલણના પ્રતિનિધિ તથાગત બુદ્ધ છે,[1] બીજાના દીર્ઘતપસ્વી મહાવીર છે[2] અને ત્રીજાના બાકીના અનેક તાપસો છે[3]

---

૧ બુદ્ધે સખત દેહદમન ર્યાં પછી એવા તપનો વિરોધ પોતાની જીવનકથામા કર્યો છે જુઓ મજ્ઝિમનિકાય-મહાસીહનાદસુત્તંત ૧, ૨ ૨ મહાસચ્ચકસુત્તંત ૧ ૪ ૬ અને અરિયપરિયેસનસુત્તંત ૧ ૩ ૬

એ જ રીતે વૈદિક પરંપરામા પણ આ રીતે સ્થૂળ યજ્ઞમાથી સૂક્ષ્મ— માનસિક યજ્ઞ તરફ વિકાસ થતો જોઈએ છીએ દ્રવ્યપ્રધાન યજ્ઞ આર ણ્યકમા ધ્યાનરૂપ માનસિક યજ્ઞનુ રૂપ લે છે દા ત બૃહદારણ્યકમા અશ્વમેધ યજ્ઞની જગાએ વિશ્વના પ્રતીકરૂપે અશ્વનુ ધ્યાન ધરાતુ તેમામા આવે છે ઉપનિષદમા તો જ્ઞાન અને અ તરતપનુ મહત્ત્વ સ્પષ્ટ જ છે મહાભારતમા ત તની પ્રશ સા ઉપરાત માનસ અને શારીરિક તપનો ભેદ પણ બતાવવામા આ યો છે અને માનસિ તપને શ્રેષ્ઠ ગણવામા આ યુ છે (જુઓ મહાભારત ૨૨૬ ૪-૫) ગીતામા તો કેવળ દેહદમનને સ્થાન જ નથી પર તુ ફલત્યાગરૂપ અ તરત્યાગ પર જ ભાર છે

—સૂ રા ના અથવિ ાસ માટે જુઓ એનસાઇ ક્લોપિડિયા ઑફ રિલિજિયન ઍ ડ એથિક્સ' ભા ૨ પા ૮૭ થી આગળ

૨ મહાવીરે પોતે જ અનશન, શીત તાપસહન આદિ બાહ્ય તપ તપવા છતા ધ્યાન કષાયજય આદિ અભ્ય તર તપને જ મુખ્ય મા યુ છે જુઓ આચારાગ પ્રથમ શ્રુતસ્ક ધ ઉત્તરાધ્યયન અ ૩૦ શ્લો ૩૦ અને ભગવતી ૨૫ ૭ ૮૦૨

મહાવીરના એકવારના સહચારી ગોશાલક આજીવકને સ મત એવા ચાર પ્રકારના તપની નોધ સ્થાનાગસૂત્ર (૪ ૨ ૩૦૯)મા સચવાઈ રહી છે જેમકે-आजीवियाण चउव्विहे तवे प त-उग्गतवे, घोरतवे, रसणि ज्जूहणता, जिर्भिदियपडिसंलीणता ।

૩ ભગવતી ૩, ૧ અને ૧૧ ૯ મા અનુક્રમે તામલિ તાપસ અને

જેમ યજ્ઞથી ઐહિક તેમજ સ્વર્ગીય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થવાની માન્યતા એના પ્રસારમાં કામ કરતી તેમ તપના પ્રસારમાં પણ એવી માન્યતા પ્રથમથી જ દેખાય છે વધારામાં તપ એ અંતિમ પુરુષાર્થ મોક્ષનું પણ સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી અંગ મનાયું તેને લીધે તપ પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાં ઓર વધારો થયો

યોગ' શબ્દનો પ્રયોગ તો ઋગ્વેદના મંત્રોમાં પણ થયેલો છે,[1] પરંતુ ત્યાં એનો સમાધિ કે આધ્યાત્મિક ભાવ વિવક્ષિત નથી. ઉપનિષદોમાં, ખાસ કરી અતિપ્રાચીન ગણાતા એના ભાગોમાંય, આધ્યાત્મિક અર્થમાં 'યોગ' પદ વપરાયેલું મળતું નથી કઠ૦ અને શ્વેતાશ્વતર જેવા કાંઈક ઉત્તરકાલીન ઉપનિષદોમાં આધ્યાત્મિક અર્થમાં યોગ' પદ વપરાયેલું છે[2] એકંદર ઋગ્વેદથી ઉપનિષદ સુધીના સાહિત્યમાં 'તપસ્' પદનો આધ્યાત્મિક અર્થમાં જેટલો છૂટથી અને જેટલો વિવિધ ભાવોમાં પ્રયોગ થયેલો દેખાય છે તેટલો 'યોગ' પદનો પ્રયોગ થયેલો નથી વળી જ્યારે પણ આધ્યાત્મિક અર્થમાં પ્રયુક્ત 'યોગ' પદ ઉપનિષદોમાં દેખાય છે ત્યારેય તેનો

શિવરાજ તાપસનું વર્ણન છે ત્યાં અનેક પ્રકારના તપસોની સૂચના છે, જે ઔપપાતિકસૂત્રમાં વિસ્તારથી છે

1 ઋગ્વેદ ૧ ૫ ૬ ૨ ૮ ૧ ૫૮ ૩ ૧૦ ૧૬૬ ૫ ૧ ૧૮ ૭ ૧ ૫ ૩

2 योग आत्मा ।—તૈત્તિરીય ઉપ ૨, ૪

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥

—કઠોપનિષદ ૨ ६ ११

तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ।

—શ્વેતાશ્વતર ઉપ ૬ ૧૩

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ।

—કઠોપનિષદ ૧ ૨ ૧૨

સબંધ મુખ્યપણે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન[1] અને તેને અવલંબતી કોઈ યોગપરંપરા સાથે આવેલો છે મહાભારતમાં 'યોગ' શબ્દ આધ્યાત્મિક અર્થમાં બહુ જ છૂટથી ઠેકઠેકાણે જોવા મળે છે ત્યાં પણ એનો સંબંધ મુખ્યપણે સાંખ્ય પરંપરા સાથે જ આવેલો છે ગીતા એ મહાભારતનો એક ભાગ જ ગણાય છે અને તે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે ગીતાને યોગશાસ્ત્ર કહેવામાં આવેલ છે ગીતામાં સ્થળે સ્થળે આધ્યાત્મિક અર્થમાં અનેક રીતે થયેલ 'યોગ' પદનો પ્રયોગ[2] જોતાં તેનું યોગશાસ્ત્ર' નામ સાર્થક પણ છે પ્રાચીન કહી શકાય એવા જૈન આગમોમાં યોગ' પદનો આધ્યાત્મિક અર્થમાં પ્રયોગ તો મળે છે,[3] પણ તે 'તપ' પદ જેટલો વ્યાપક નથી બૌદ્ધ પિટકોમાંય યોગ' પદ 'સમાધિ' પદ જેટલું વ્યાપક નથી આ બધું જોતાં એમ લાગે છે કે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞો અને સાધકોએ યોગ પદનો આધ્યાત્મિક અનેક ભાવોમાં છૂટથી પ્રયોગ કર્યો અને ગીતામાં જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ એમ જુદા જુદા યોગરૂપે યોગનો જે મહિમા અસરકારક રીતે કાવ્યમય ભાષામાં સ્થપાયો ત્યારથી આધ્યાત્મિક સાધનાની બધી પરંપરાઓમાં યોગ શબ્દનું માહાત્મ્ય બહુ વધી ગયું આની પૂર્વકાળમાં યોગ કે સમાધિ જે તપનું એક અંગ હતું તે તપે સાંખ્ય યોગ પરંપરામાં યોગના અંગનું સ્થાન લીધું

આધ્યાત્મિક સાધના સાથે જેમ 'તપ' અને 'યોગ' પદ

---

૧ મહાભારતમાં નોંધાયેલ ૨૪ ૨૫ અને ૨૬ તત્ત્વ માનનાર આ બધી પરંપરાઓ એ તો પૂર્વકાળથી પ્રચલિત અને જુદે જુદે રૂપે ઘડાતી કે વિકસતી સાંખ્યવિચારસરણીનો પરિચય માત્ર છે

૨ ૪ ૨૮ ૩ ૩-૪ ૫ ૬-૭, ૬ ૧૭ અને ૨૩, ૨ ; ૬ ૪-૬, ૮ ૧૦-૧૨ બધા ફકરાઓ માટે જુઓ ગીતારહસ્ય ભાગ ૨ ની શબ્દસૂચિ

૩ સૂત્રકૃતાંગ ૧, ૧૬ ૩, ઉત્તરાધ્યયન ૮ ૧૪ ૧૧ ૧૪

સંકળાયેલ છે તેમ સંવર, ધ્યાન અને સમાધિ એ શબ્દો પણ વિશેષ સંબંધ ધરાવે છે ધ્યાન અને સમાધિ શબ્દ તો બધી જ આધ્યાત્મિક પરંપરાઓ માટે સાધારણ જેવા છે, જ્યારે સંવર શબ્દ વિશે એમ નથી એ શબ્દનો આધ્યાત્મિક સાધનામાં છૂટથી અને વ્યાપક રીતે પ્રયોગ મુખ્યપણે જૈન ગ્રંથોમાં થયેલો છે, અને તે મહાવીરના પૂર્વકાળથી[1] સાંખ્યસાધકોએ કે સાંખ્ય તત્ત્વાવલંબી ભાગવત જેવી પરંપરાએ ગીતાના મહિમા સાથે યોગનો મહિમા વ્યાપક કર્યો, એટલે ત્યારબાદ જે જે સાંખ્ય પરંપરાને અવલંબી આધ્યાત્મિક સાધનાના નિદર્શક શાસ્ત્રો રચાયા તે યોગશાસ્ત્ર નામથી જ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પાતંજલ યોગશાસ્ત્ર પહેલા પણ જે એવા શાસ્ત્રો હોવાની ધારણા છે તે પણ યોગશાસ્ત્રના નામથી જ જાણીતા હતા[2] જૈન પરંપરામાં અતિ જાણીતો સંવર

---

૧ મહાવીરે જે તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર સ્વીકાર્યા તે પાર્શ્વનાથથી ચાલ્યા આવતા અને પાર્શ્વનાથનું જ શ્રુત મહાવીરને પ્રાપ્ત થયેલ (જુઓ પં સુખલાલજીકૃત ચાર તીર્થંકર પા ૧૩૬)

૨ શ્રી શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્યમાં યોગદર્શનના ખંડન પ્રસંગે આ પ્રમાણે લખે છે યોગશાસ્त्रेऽपि अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योग इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेन योगोऽङ्गीक्रियते ।' अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योग —એ સૂત્ર ઉપલબ્ધ યોગસૂત્રમાં નથી પતંજલિકૃત યોગશાસ્ત્ર 'अथ योगानुशासनम्' એ રીતે શરૂ થાય છે એટલે શ્રી શંકરાચાર્યે નિર્દેશેલ યોગશાસ્ત્ર બીજું કોઈ હોય વાચસ્પતિમિશ્ર બ્રહ્મસૂત્રના ઉપરના અવતરણ પર સીધો પ્રકાશ પાડતા નથી, પરંતુ સમાન વિચાર દર્શાવવા દે છે કે अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताह स्म भगवान् वार्षगण्य આમ યોગશાસ્ત્રના વ્યુત્પાદક તરીકે તેઓ વાર્ષગણ્યનું નામ આપે છે એ જ રીતે પતંજલિના યોગાનુશાસન પૂર્વેનું હિરણ્યગર્ભનું યોગશાસન अहिर्बुध्न्यसंहिता'ના બારમા અધ્યાય પ્રમાણે બે વિભાગ અથવા સંહિતામાં વહેંચાયેલું હતું વિસ્તાર માટે જુઓ હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' પૂર્વાર્ધ, પા ૧૨૨ ૧૪

શબ્દ અને યોગશાસ્ત્રોમાં વ્યાપક થયેલો યોગ શબ્દ એ બન્નેનો અર્થ અને ભાવ એક હોવા છતાં[1] યોગ અને યોગશાસ્ત્ર એ જેટલાં સર્વપરંપરાઓને જાણીતાં છે તેટલો સંવર શબ્દ વૈદિક પરંપરાઓમાં જાણીતો નથી.

ધ્યાન અને સમાધિ એ તપની પ્રધાનતા વખતે તપનાં અંગ લેખાતાં પછી યોગનો મહિમા વ્યાપક થતાં તે યોગનાં અંગ બન્યાં. આમ આધ્યાત્મિક સાધનાની પરંપરાઓને લગતા સાહિત્ય ઉપર નજર કરતાં એમ લાગે છે કે એ સાધનાનાં અનેક અંગો પૈકી ક્યારેક કોઈએ એક અંગ ઉપર વધારે ભાર આપી અને તેને મુખ્ય અંગી લેખી બીજા બધાંને તેનાં અંગો તરીકે ગોઠવ્યાં, તો બીજા કોઈએ અન્ય અંગને મુખ્ય અંગી ગણી બાકીનાંને અંગ તરીકે ગોઠવ્યાં. દા. ત. જેમણે તપને મુખ્ય અંગી માન્યું હતું

૧ જૈન પરંપરા આસ્રવોના નિરોધને સંવર કહે છે. आस्रवनिरोध संवरः (તત્ત્વાર્થ ૯. ૧) યોગશાસ્ત્ર (૧. ૨) ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહે છે. योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । આ રીતે સંવર અને યોગ બન્ને પદોનો મુખ્ય અર્થ નિરોધ છે પણ એકમાં નિરોધના વિશેષણ તરીકે આસ્રવ આવે છે જ્યારે બીજામાં ચિત્તવૃત્તિ.

જૈનપરંપરા આસ્રવ તરીકે મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગને ગણાવે છે. જેમાં ખરી રીતે મિથ્યાદર્શન, કષાય અને યોગ એ ત્રણ જ વસ્તુઓ મુખ્ય છે. અવિરતિ અને પ્રમાદ એ કષાયનો જ વિસ્તાર માત્ર છે. અહીં એ પણ જાણી લેવું જોઈએ કે જૈનસંમત આસ્રવોમાં જે યોગ આવે છે તે યોગપરંપરાસંમત ચિત્તવૃત્તિઓના સ્થાનમાં છે. જૈન પરંપરામાં માનસિક, વાચિક, કાયિક ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિને યોગ કહેવામાં આવે છે. તેમાં પણ કેન્દ્રસ્થાને માનસિક પ્રવૃત્તિ છે. એટલે યોગસૂત્રમાં જે ચિત્તવૃત્તિ પદથી સૂચવાય છે તે જૈન પરંપરામાં આસ્રવરૂપ યોગ છે.

જૈન પરંપરા આસ્રવરૂપ યોગના બે પ્રકાર દર્શાવે છે: સકષાય યોગ અને અકષાય યોગ. જ્યારે યોગશાસ્ત્ર ચિત્તવૃત્તિના ક્લિષ્ટ અને અક્લિષ્ટ એવા બે પ્રકાર દર્શાવે છે. પહેલામાં કષાય પદથી જે અને જેટલો •

તેમણે સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, સમાધિ આદિને તપના અંગ ગણ્યા[1] અને જેમણે યોગને મુખ્ય અંગી ગણ્યો તેમણે તપ, ધ્યાન, સમાધિ આદિને તેનાં અંગો ગણ્યાં[2] આ રીતે ફેર હોય તો માત્ર ગૌણ મુખ્ય ભાવનો અથવા અંગાંગીભાવની ગોઠવણીનો એટલી વાત ખરી કે જેમ જેમ આધ્યાત્મિક સાધનાની પરંપરાઓ ચોમેર વિસ્તરતી ગઈ તેમ તેમ તેમાં કેટલાક અંગો કાળક્રમે ક અનુભવબળે ઉમેરાતા પણ ગયા, જેમકે મૈત્રાયણિ ઉપનિષદમાં યોગના છ અંગોનો નિર્દેશ છે જ્યારે યોગશાસ્ત્રમાં આઠ અંગો છે[3]

ઉપર આપણે ટૂંકમાં એ જોયું કે આધ્યાત્મિક સાધનાના જુદા જુદા માર્ગો તપ, યોગ, સંવર-સંયમ કે ધ્યાન-સમાધિ

વિવક્ષિત છે તે અને તેટલો અર્થ બીજામાં ક્લેશ પદથી લેવાય છે પરિભાષાભેદની તુલના આ પ્રમાણે છે —

યોગશાસ્ત્ર	જૈનદર્શન
અવિદ્યા	મિથ્યાદર્શન
અસ્મિતા રાગ દ્વેષ અભિનિવેશ	ક્રોધ માન માયા લોભ

જૈન પરંપરા પ્રથમ સકષાય યોગનો નિરોધ અને પછી અંતે અકષાય યોગનો નિરોધ અર્થાત્ અયોગ અવસ્થા માને છે એ જ રીતે યોગપરંપરા પણ પ્રથમ ક્લિષ્ટ ચિત્તવૃત્તિઓનો અને પછી ક્રમે અંતે અક્લિષ્ટ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ માને છે આ રીતે બન્ને પરંપરાઓમાં પરિભાષા અને વળી કરણ ભિન્ન છે પણ અર્થ ને ભાવ એક છે

ઉપરનું સામ્ય માત્ર એ બે પરંપરા પૂરતું જ નથી પણ ભારતીય બધી જ આધ્યાત્મિક પરંપરાઓને એક યા બીજી રીતે તે લાગુ પડે છે

૧ જૈન પરંપરામાં સ્વાધ્યાય ધ્યાન આદિ આભ્યંતર તપનાં અંગો છે

૨ तप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग । યોગસૂત્ર ૨ ૧

૩ प्राणायाम प्रत्याहारो धारणा तर्क समाधि षडङ्ग इत्युच्यते योग । મૈત્રા ૬, ૧૮

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि । યોગસૂત્ર ૨ ૨૯

એવા નામોથી ઓળખાતા અને વ્યવહારાતા તેમજ એકબીજાની અસર પામતા પરંતુ આ બધાયના મૂળમાં નીચેના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો પૂરતી કેવી સમાનતા રહેલી છે તે હવે જોઈએ

૧ જીવ, આત્મા કે ચેતન તત્ત્વનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ, ૨ ચેતન તત્ત્વની સહજ શુદ્ધિ અને તેમ છતાં એ શુદ્ધિને આવરનો અજ્ઞાન અને ક્લેશનો પડદો, ૩ અજ્ઞાન અને ક્લેશના આવરણની આદિ સર્વથા અજ્ઞાત છતાં પ્રયત્નથી તેના નિવારણની શક્યતા તેમજ એવા પ્રયત્નોની માનવીય પુરુષાર્થ દ્વારા માન્યતા, ૪ અજ્ઞાન અને ક્લેશની નિવૃત્તિ તેમજ સહજ શુદ્ધિના પ્રાકટ્યને પરિણામે ચેતન તત્ત્વની સ્વરૂપસ્થિતિ આ ચાર સિદ્ધાંતો પૈકી કોઈ પણ એક સિદ્ધાંત વિશે સાધકની પ્રતીતિ ન હોય કે મંદ યા શિથિલ હોય તો એની સાધના ન ચાલી શકે, ન ટકી શકે અને ન પરિણામ નિપજાવી શકે કોઈ પણ ખરો સાધક ઉક્ત સિદ્ધાંતોની બાબતમાં મક્કમ, દૃઢ શ્રદ્ધાળુ હોવાનો જ અને પોતાની સાધનાથી એ શ્રદ્ધાને અનુભવસિદ્ધ કરવાનો જ આધ્યાત્મિક સાધનાની દરેક પરંપરાના સાહિત્યમાં પાયાના આ ચાર સિદ્ધાંતો હજારો વર્ષ થયાં નોંધાયેલા અને નિર્વિવાદ માન્ય થયેલા મળે છે એમ તો નાની મોટી સાધનાની ઘણી શાખાઓ છે, પણ સાંખ્ય-યોગ, ન્યાય વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને જૈન એ ચાર પરંપરાઓમાં એ બધી જ શાખાઓનો સમાસ થઈ જાય છે તેથી આપણે એ ચાર પરંપરાના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગ્રંથોને આધારે એ જોઈશું કે તેમાં ઉક્ત ચાર પાયાના સિદ્ધાંતો કેવી રીતે રજૂ થયેલા છે —

સિદ્ધાંતોનું નામવાર કોષ્ટક

	સાંખ્ય યોગ	ન્યાય વૈશેષિક	બૌદ્ધ	જૈન
૧	પુરુષ નામથી શુદ્ધ ચેતનનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ	આત્મા નામથી સ્વતંત્ર ચેતન યા જીવતત્ત્વનું અસ્તિત્વ	નામ યા ચિત્ત નામથી સ્વતંત્ર ચેતન તત્ત્વનું અસ્તિત્વ	જીવ કે આત્મા નામથી સ્વતંત્ર ચેતનનું અસ્તિત્વ
૨	અવિદ્યા અને તન્મૂલક અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ ને અભિનિવેશ એ પાંચ પર્વ વિપર્યયરૂપ આવરણ	મિથ્યાજ્ઞાન યા મોહ તથા રાગ દ્વેષરૂપે આવરણ	સમુદય નામથી અવિદ્યા ને તૃષ્ણા રૂપે આવરણનું અસ્તિત્વ	મિથ્યાદર્શન અને રાગ દ્વેષ કષાય યા દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહરૂપ આસ્રવ યા આવરણ
૩	સમ્યગ્જ્ઞાન યા વિવેકખ્યાતિ તેમજ તેના ઉપયોગી આઠ યોગાંગો	સમ્યગ્જ્ઞાન અને યોગમાર્ગ	સમ્યગ્દૃષ્ટિઆદિ આ૦ અ ગવાળો અષ્ટાંગિકમાર્ગ	સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ સંવર
૪	કૈવલ્ય અને સ્વરૂપસ્થિતિ	મુક્તિ અને નિઃશ્રેયસ	નિર્વાણ	મોક્ષ

પ્રાચીન અને મહત્ત્વના કહી શકાય એવા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ, આત્મા અવ્યક્ત અને સત્ જેવા શબ્દોથી શરૂ થતી ચર્ચાઓમાં જુદી જુદી રીતે ઉક્ત ચાર સિદ્ધાંતોનું જ વિવરણ છે ઉપર વર્ણવેલ ચાર સિદ્ધાંતોને અનુસરી સાધના કરનાર સાધકોના વર્તુળોમાં તેમજ તે સિદ્ધાંતો વિશે દાર્શનિક દૃષ્ટિએ મીમાંસા

કરનાર વિદ્વાનોના વર્તુલોમા એ સિદ્ધાતોની આસપાસ બીજા અનેક ઉપસિદ્ધાતો તેમજ દૃષ્ટિભેદો અસ્તિત્વમા આવેલા છે, જેમકે, કોઈ ચેતન તત્ત્વ એક જ માને તો કોઈ અનેક, કોઈ એને અપરિણામી કૂટસ્થનિત્ય માને તો કોઈ પરિણામિનિત્ય તો કોઈ માત્ર સતતિરૂપ. એવી જ રીતે સાધનામા કોઈ આત્મજ્ઞાનને મોક્ષનુ સાક્ષાત્ અગ માની યમ, નિયમ આદિ યોગાગોને યા ચર્યામાર્ગને સમ્યગ્જ્ઞાનમા ઉપકારક લેખે[1] તો કોઈ ચર્યા યા ચારિત્રને મોક્ષનુ સાક્ષાત્ અગ માની સમ્યગ્જ્ઞાનને તેના સહાયક તરીકે ગણાવે[2] આવા દૃષ્ટિભેદો જો કે સભ્યાબધ છે, પણ તેમનુ સ્થાન આધ્યાત્મિક સાધનામા ગૌણ યા નહિવત્ છે, કેમકે તેવા ઉપસિદ્ધાતો કે દૃષ્ટિભેદોને લીધે સાચી સાધનામા કશુ અતર નથી પડતુ, જ્યારે ઉપર વર્ણવેલ ચાર મુખ્ય સિદ્ધાતોમાથી એક વિશે પણ શ્રદ્ધા ન હોય તો સાધના અસ્તિત્વમા જ નથી આવતી અને મૂઢભાવે અસ્તિત્વમા આવી હોય તોય તે ફલાવહ નથી બનતી તેથી જ દરેક આધ્યાત્મિક સાધનાની પરપરામા એ મૂળ સિદ્ધાતોની ચર્ચા ઉપર જ ભાર અપાય છે

અદ્વૈતપરપરાના સાધકો હોય કે દ્વૈતવાદી સાખ્ય તેમજ ન્યાયવૈશેષિક પરપરાના સાધકો હોય, તે બધાને એકસરખી રીતે માન્ય એવી સાધના પાતજલ યોગશાસ્ત્રમા સ્પષ્ટ અને પરિપૂર્ણ સગૃહીત છે પાતજલ યોગશાસ્ત્રની રચનાનો સમય ભલે ઉત્તરવર્તી હોય, પરતુ તે પૂર્વવર્તી યોગસાધનાના સાહિત્યનો પરિપાક હોઈ સર્વમા ય થયેલ છે તેથી તેમા વર્ણવેલ યોગસાધનાની પ્રક્રિયા અને તેના અગોનો નિર્દેશ અત્રે પૂરતો છે તથાગત બુદ્ધે પોતે જ પૂર્વ યોગીપરપરાથી જુદા પડી સ્વાનુભવે સાધનાનો માર્ગ વિકસાવ્યો છે તેમની એ સાધના પાલિ પિટકોમા અને

१ विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय । यो सू २ २७

२ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग । तत्त्वार्थसूत्र १ १

તેમના જીવનવૃત્તમા વર્ણવાયેલી છે, પરંતુ એ બધાના સારરૂપે બુદ્ધઘોષે 'વિશુદ્ધિમાર્ગ' ગ્રંથ રચી તેમા એ સાધના વર્ણવી છે તેથી તેને અનુસરી બૌદ્ધસાધનાની પ્રક્રિયા અને તેના અંગોનો નિર્દેશ અહીં પર્યાપ્ત થશે મહાવીરે કરેલી સાધના પૂર્વવર્તી પાર્શ્વનાથની સાધનાને અનુસરતી હોવા છતા તેમા દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરે કાંઈક સ્વાનુભવથી સુધારાવધારો કર્યો છે ભગવાન મહાવીરની એ સાધના આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ જેવા આગમોમા છૂટી છવાઈ સંગૃહીત છે એ બધાના સારરૂપે વાચક ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમા સંવર અને તેના અંગરૂપે એ સાધનાનું વર્ણન કર્યું છે, તેથી તેને આધારે એનો નિર્દેશ અત્રે કરીશું

પાતંજલ યોગસૂત્રમા વર્ણવેલા આઠ અંગો આ છે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આમાથી પાચ યમો કે મહાવ્રતો એ સાધનાનો મૂળ પાયો છે શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ પાચ નિયમો યમની પુષ્ટિમા ઉપકારક છે આ બે અંગ દ્વારા સાધકનું જીવન મૈત્રી અને કરુણાથી સમૃદ્ધ બને છે તેમજ તેના ચિત્તગત ક્લેશો મંદ થાય છે આસન અને પ્રાણાયામ (યો ંઃ ૨, ૪૮) એ બે અંગોથી શરીર શીત, ઉષ્ણ આદિ દ્વંદ્વસહિષ્ણુ બને છે, જ્યારે પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ચાર અંગો દ્વારા ઇન્દ્રિયજય (૨, ૫૫) અને મનની સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિ યા સત્યસ્પર્શી ઋતંભરા પ્રજ્ઞા (૩ ૫ અને ૧, ૪૮) પ્રગટે છે આ અંગોને યથાશક્તિ સિદ્ધ કરવા સાધક યોગીએ કેમ વર્તવું અને શું કરવું એ પ્રક્રિયા વર્ણવતા પતંજલિએ પ્રથમ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય કેળવવા (૧ ૧૨) સૂચવ્યું છે અને ત્યારબાદ જપ, ભાવના તેમજ ધ્યાન કરવાની સૂચના (૧ ૨૮, ૩૨, ૩૩, ૩૯) કરી છે

વિશુદ્ધિમાર્ગમા શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞારૂપે બૌદ્ધસંમત

સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ આર્ય અષ્ટાંગિક[1] માર્ગનું જે વિશદ અને વિસ્તૃત નિરૂપણ કર્યું છે તેમાં શીલરૂપે પાતંજલસંમત યમ નિયમ આવી જાય છે, સમાધિરૂપે પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આવી જાય છે, જ્યારે પ્રજ્ઞારૂપે વિવેકખ્યાતિ આવી જાય છે

વાચક ઉમાસ્વાતિએ સંવરના અંગ લેખે ગુપ્તિ, સમિતિ ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરીષહજય, ચારિત્ર અને તપ એવા સાત અંગો (તત્ત્વાર્થ ૯, ૨) વર્ણવ્યા છે ચારિત્ર એટલે યોગસંમત પાંચ યમ-મહાવ્રત અને બૌદ્ધસંમત શીલ છે ધ્યાન આદિ આભ્યંતર તપ એ યોગસંમત પ્રત્યાહાર આદિ ચાર અંગો અને બૌદ્ધસંમત સમાધિ છે અનશન આદિ બાહ્ય તપ એ યોગસંમત તપરૂપ ત્રીજો નિયમ છે, અને સ્વાધ્યાયરૂપ આભ્યંતર તપ એ યોગસંમત સ્વાધ્યાયરૂપ ચોથો નિયમ છે

ઉપર જે થોડી સૂચક તુલના કરી છે તેનો હેતુ એ છે કે જુદી જુદી પરંપરાઓમાં ચાલતી આધ્યાત્મિક સાધનામાં શબ્દભેદ

1 સમ્માદિટ્ઠિ—સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સમ્માસંકપ્પો—સમ્યક્સંકલ્પ સમ્માવાચા—સમ્યગ્વાણી, સમ્માકમ્મંતો—સમ્યક્કર્મ સમ્માઆજીવો—સમ્યક્ આજીવિકા સમ્માવાયામો—સમ્યગ્વ્યાયામ સમ્માસતિ—સમ્યક્સ્મૃતિ સમ્માસમાધિ—સમ્યક્સમાધિ (સંયુત્તનિકાય ૫ ૧૦ અને વિભંગ ૩૧૭-૨૮)

શીલ—કુશલધર્મ ધારણ કરવા તે શીલ સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને અસત્કર્મથી વિરતિ એમ બન્ને પ્રકારે શીલ વર્ણવાયું છે (વિશુદ્ધિમાર્ગ ૧, ૧૯ થી ૨૫, પા ૫-૭)

સમાધિ—કુશલચિત્તની એકાગ્રતા તે સમાધિ અર્થાત્ એક આલંબનમાં ચિત્ત અને ચૈતસિક ધર્મોનું સમ્યક્સ્થાપન (વિશુદ્ધિમાર્ગ ૩, ૨-૩ પા ૫૭)

પ્રજ્ઞા—કુશલચિત્તયુક્ત વિપશ્યના જ્ઞાન અર્થાત્ વિવેકજ્ઞાન તે પ્રજ્ઞા (વિશુદ્ધિમાર્ગ ૧૪ ૨-૩ પા ૩૦૪)

તેમજ વર્ગીકરણનો કાંઈક ભેદ હોવા છતાં પાયાની એકતા કેવી રહેલી છે તે સમજાય. અમે તે પરંપરાને અવલંબી સાધક સાધના કરતો હોય, પણ જો તેની દૃષ્ટિ ખરી આધ્યાત્મિક હોય તો તેને સાધનાકાળમાં થતી ચિત્તની કે આત્માની ઉત્ક્રાંતિનો અનુભવ એકસરખો જ થવાનો અને ધ્યાનની જુદી જુદી અવસ્થાઓ પણ એકસરખી રીતે જ અનુભવમાં આવવાની. આ વસ્તુનો પુરાવો ઉપર સૂચવેલ ત્રણે પરંપરાઓના પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળી રહે છે. દા. ત. સાંખ્યયોગ પરંપરામાં ચાર સંપ્રજ્ઞાત અને પાંચમી અસંપ્રજ્ઞાત એવી ઉત્ક્રાંતિગામી ભૂમિકાઓ તેમજ સવિતર્ક, સવિચાર, નિર્વિતર્ક અને નિર્વિચાર એવી ચાર સમાપત્તિઓ વર્ણવાયેલી છે, તો બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સોતાપત્તિ, સકદાગામી, અનાગામી, અર્હત્ એ નામે ચાર ઉત્ક્રાંતિગામી ભૂમિકાઓ અને સવિતર્કવિચારપ્રીતિસુખએકાગ્રતા આદિ ચાર ધ્યાનો આવે છે.[1] જૈન પરંપરામાં મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાનને નામે ચૌદ ઉત્ક્રાન્તિગામી ભૂમિકાઓનું[2] તેમજ પૃથક્ત્વવિતર્કસવિચાર, એકત્વવિતર્કનિર્વિચાર આદિ ચાર ધ્યાનોનું[3] વર્ણન છે. વળી યોગવાસિષ્ઠમાં અજ્ઞાનની સાત અને જ્ઞાનની સાત એમ ચૌદ ઉત્ક્રાન્તિગામી ભૂમિકાઓનું વર્ણન છે.[4] આ બધું વર્ણન તત્ત્વતઃ સમાન અનુભવમાંથી જ આવેલું અને વિકસેલું છે. નવા નવા સાધકો અને વ્યાખ્યાકારોએ એને પોતપોતાની રુચિ અને શક્તિ તેમજ શ્રોતાઓનો અધિકાર જોઈ એક જ અનુભવને ક્યારેક સંક્ષેપથી તો ક્યારેક વિસ્તારથી, ક્યારેક પ્રાચીન ભાષામાં તો ક્યારેક નવીન ભાષામાં વર્ણવ્યો છે. તેથી જ આપણે જોઈએ

---

૧ જુઓ ભૂમિકા અને ધ્યાન નું પરિશિષ્ટ ૫

૨ એજન

૩ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૯. ૪૧ થી આગળ ગુજરાતી વિવેચન પા. ૩૮૦

૪ જુઓ પરિશિષ્ટ ૫

છીએ કે પાલિ પિટકોમા ચાર ધ્યાનનુ પ્રાચીન વર્ણન હતુ ને પાછળથી એના સ્થાને પાચ ધ્યાનનુ નિરૂપણ થયુ[1] એ જ રીતે પહેલા સોતાપત્તિ આદિ ચાર માર્ગ અને એના ચાર ફળ એમ આઠ ભૂમિકાઓ હતી ને પાછળથી પ્રમુદિતા આદિ દશ ભૂમિકાઓ આવી[2] એ જ રીતે જૈન પરપરામા ચૌદ ગુણસ્થાનનો બહિરાત્મા, અતરાત્મા અને પરમાત્મા એમ ત્રણ ભૂમિકામા સમાસ કરવામા આવ્યો[3]

આ રીતે હજારો વર્ષની સાધનાને પરિણામે સાધકોમા જે અનુભવ ચાલ્યો આવતો અને જે પ્રાચીન સાહિત્ય ચાલ્યુ આવતુ તેમજ નવુ રચાતુ, એ બધાનો યથાશક્તિ ઉપયોગ કરી આ હરિભદ્રે યોગવિષયક સાહિત્ય રચ્યુ છે

આ હરિભદ્રના યોગગ્રથો

જૈન શાસ્ત્રોમા આ હરિભદ્ર પહેલા આધ્યાત્મિક વિકાસ ક્રમનુ વર્ણન ચૌદ ગુણસ્થાનરૂપે, ચાર ધ્યાનરૂપે તેમજ બહિરાત્મ આદિ ત્રણ અવસ્થારૂપે મળે છે આ હરિભદ્ર જ જૈનપરપરામા સર્વપ્રથમ એનુ યોગરૂપે વર્ણન કરે છે એટલુ જ નહિ, પણ પરિભાષા તેમજ વર્ણનશૈલી સુધ્ધાં નવી જ યોજે છે અને પાતજલ, બૌદ્ધ આદિ ઇતર દર્શનોમા વર્ણિત યોગપ્રક્રિયા અને એની ખાસ પરિભાષા સાથે જૈન સકેતોની સરખામણી કરી ભિન્ન ભિન્ન યોગપરપરાઓ પાછળ રહેલી યોગવસ્તુની એકતા બહુ સમર્થ ને સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે આમ તેઓ માત્ર જૈન પરપરાના સાહિત્યમા

---

૧ વિશુદ્ધિમાર્ગ પા ૧૧૩

૨ જુઓ પરિશિષ્ટ ૫

૩ એજન તેમજ પૂજ્યપાદનુ સમાધિશતક શ્લોક ૪ થી આગળ અને સમાધિશતક (ગુજરાતી) ગુજર સાહિત્ય સગ્રહ ભાગ ૧ પા ૪૧૯ ઉપરની કડીઓ

જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર આધ્યાત્મિક પરંપરાના સાહિત્યમાં એક નવી જ કેડી પાડે છે આ બધું તેઓ કઈ રીતે કરે છે તેનો ખ્યાલ તેમના મુખ્ય યોગગ્રંથોના નીચે આપેલ પરિચય પરથી સહેજે આવી શકશે

આ હરિભદ્રના યોગવિષયક મુખ્ય ગ્રંથો ચાર છે ૧ યોગબિંદુ, ૨ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ૩ યોગશતક, ૪ યોગવિંશતિ એમના ષોડશક' ગ્રંથમા અમુક પ્રકરણો યોગને લગતા છે, જેમા મળતી વિગતો એક યા બીજી રીતે એમના ચાર યોગગ્રંથોમા આવી જાય છે એટલે એનો જુદો પરિચય આપવામા આવ્યો નથી, છતા એમાની વિગતોનો ઉચિત સ્થળે ટિપ્પણમા નિર્દેશ કર્યો જ છે પહેલા બે ગ્રંથો સંસ્કૃતમા ને છેલ્લા બે પ્રાકૃતમા લખાયેલા છે યોગબિંદુ ૫૨૭ શ્લોકપ્રમાણ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ૨૨૭ શ્લોકપ્રમાણ અને યોગશતક તેમજ યોગવિંશતિ એમના નામ પ્રમાણે ૧૦૦ અને ૨૦ ગાથાપ્રમાણ છે

યોગબિંદુ

અનાદિકાળથી જીવો વાસનારૂપી સંસારમા અટવાયા કરે છે એ એક અનુભવસિદ્ધ બાબત છે, તો એમાંથી કોઈક કાળે પણ તેઓનો છુટકારો શક્ય છે કે કેમ અને એ શક્યતા હોય તો તે કયા ઉપાયથી સિદ્ધ થઈ શકે? આનો ઉત્તર આપતા ગ્રંથકાર કહે છે કે સંસારપ્રવાહની આદિ જ્ઞાત ન હોવા છતા તેનો અંત તો પુરુષાર્થથી આણી જ શકાય છે, પરંતુ આ સાધ્યની સિદ્ધિ વિકટ છે, કેમકે તેના અધ્યાત્મ આદિ ઉપાયો દુષ્કર હોઈ પ્રત્યેક જીવને સુલભ નથી. જે જીવો ચરમાવર્તમા[1] વર્તતા હોય અર્થાત્ જેઓના સંસારપ્રવાહની અમુક મર્યાદા નક્કી થઈ ગઈ

---

૧ જુઓ પરિશિષ્ટ ૧

હોય એવા જ શુક્લપાક્ષિક[1], ભિન્નગ્રથિ, ચારિત્રી વગેરે ઉક્ત
અધ્યાત્મ આદિ ઉપાયના અધિકારી છે,[2] કારણ કે તેઓ પરથ
મોહનુ તીવ્ર દબાણુ ઘટી ગયુ હોય છે (શ્લો ૭૨, ૯૯) આથી ઊલટ
અચરમાવતવર્તી જીવો પર મોહનુ દબાણુ તીવ્રપણે હોવાથ
તેઓ ભવ—સસારના ભોગોમા રચ્યાપચ્યા રહે છે યોગ
અનધિકારી આવા જીવોને આ હરિભદ્ર ભવાભિનન્દી જેવ
સાથક સજ્ઞાથી ઓળખાવે છે (શ્લો ૭૩, ૮૫, ૮૬, ૮૭)

ત્યારબાદ તેઓ ઉપર જણાવેલ યોગાધિકાર પ્રાપ્ત કરવ
માટેની પૂર્વ તૈયારીનુ નિરૂપણુ કરે છે આ પૂર્વ તૈયારીને પૂર્વસેવ
કહેલ છે, જેમા મુખ્યપણે ચાર બાબતોનો સમાવેશ કર્યો છે
૧ ગુરુ, દેવ આદિનુ પૂજન, ૨ સદાચાર, ૩ તપ, ૪ મુક્તિ
પ્રત્યે અદ્વેષ આ ચારે બાબતોનો વિસ્તૃત ખ્યાલ લગભગ ૪
શ્લોકોમા (૧૦૯ થી ૧૪૯) આપવામા આવ્યો છે આટલી બાબતે
જ્ઞાનપૂર્વક આચારમા ઊતરે તો જ યોગમાર્ગમા અધિકાર પ્રાપ્ત થાય

ઉક્ત યોગાધિકારને પામેલા ચરમાવર્તવર્તી જીવોને આચાર્ય
હરિભદ્ર પ્રસ્તુત ગ્રથમા કર્મમળના તારતમ્ય અનુસાર ચા
ભાગમા વહેચે છે ૧ અપુનર્બંધક,[3] ૨ સમ્યગ્દૃષ્ટિ યા ભિન્નગ્રથિ
૩ દેશવિરતિ, ૪ સર્વવિરતિથી તે પૂર્ણતા સુધી અ
ચારિત્રના સ્વરૂપ તેમજ અનુષ્ઠાનની વિગતે ચર્ચા આખા ગ્રથમ
કરવામા આવી છે

---

૧ જે પક્ષમા ચદ્રની કળા વધતી જવાથી પ્રકાશનો કાળ વધા
તે શુક્લપક્ષ અને કળા ઘટવાથી અધકારનો કાળ વધાય તે કૃષ્ણપક્ષ
આ રૂપમા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એ રીતે ઘટાવવામા આવે છે કે જે જીવ
સસારકાળ અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો જ બાકી રહે તે શુક્લપાક્ષિક અ
તેથી વધારે રહે તે કૃષ્ણપાક્ષિક

૨ યો શતક ૫ શ્લો ૨ થી ૪ અને ૮

૩ જુઓ પરિશિષ્ટ ૨

અપુનર્બંધક એ ભવાભિનન્દીથી વિરોધી લક્ષણવાળો છે તેનામાં હજી અજ્ઞાન – દર્શનમોહનો અમુક અંશ હોવા છતાં ને અદૈન્ય, દાક્ષિણ્ય, ભવવૈરાગ્ય જેવા સદ્‌ગુણોનો વિકાસ સાધનામાં સદા તત્પર હોવાથી ક્રમશ યોગવૃદ્ધિ સાધીને ગ્રથિભેદ કરે છે (શ્લો ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૦૨)

બીજા અધિકારી સમ્યગ્દષ્ટિ યા ભિન્નગ્રંથિને ધર્મ શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા અને ચારિત્રધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ હોય છે (શ્લો ૨૫૩) અનેક સાંસારિક બાબતોથી આકુળ હોવા છતાં સમ્યગ્દષ્ટિનું ચિત્ત દર્શનમોહના ઉપશમ કે ક્ષયને લીધે મુખ્યપણે મોક્ષાભિમુખ જ હોય છે, કેવળ તેનું શરીર જ સંસારમાં હોય છે આથી જ તેના યોગને ભાવયોગ કહ્યો છે (શ્લો ૨૦૩, ૨૦૫) અને તેના અનુષ્ઠાનને આ તત્ત્વવિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલું કહ્યું છે (શ્લો ૨૪૮ ૪૯) આવા ભાવ વિશેષને લીધે એની પૂર્વસેવા સહજ રીતે જ પ્રકૃષ્ટ બની રહે છે (૨૦૯)

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સંક્લેશનો હ્રાસ કરતો કરતો ક્રમથી ચારિત્રી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે (શ્લો ૩૫૧-૫૨) આ ચારિત્રી માર્ગાનુસારી અર્થાત્ ન્યાયમાર્ગનું અતિક્રમણ નહિ કરનારો શ્રદ્ધાળુ, પુરુષાર્થી પણ શુભ પરિણામ વડે શક્ય એટલો જ પ્રયત્ન કરનાર હોય છે (૩૫૩)

ચારિત્રીના વર્ણનમાં આ હરિભદ્ર અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એ પાંચ યોગભૂમિકાઓનું નિરૂપણ કરે છે, કેમકે આ અધ્યાત્મ આદિ યોગ પરમાર્થદૃષ્ટિએ દેશ વિરતિથી શરૂ થતો મનાય છે અપુનર્બંધક ને સમ્યગ્દષ્ટિમાં ચારિત્રમોહના પ્રાબલ્યને કારણે તે યોગ બીજરૂપે હોય છે હવે પાંચ યોગભેદોનું સ્વરૂપ ટૂંકમાં જોઈ લઈએ ૧ ઉચિત પ્રવૃત્તિરૂપ અણુવ્રત મહાવ્રતથી યુક્ત થઈ મૈત્રી આદિ ભાવનાપૂર્વક શાસ્ત્રાનુસાર તત્ત્વચિંતન કરવું એ અધ્યાત્મ એનાથી પાપક્ષય, વીર્યોત્કર્ષ અને ચિત્તસમાધિ આદિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ૨ આ અધ્યાત્મનો પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ કરવો એ ભાવના એનાથી કામ, ક્રોધ આદિ

અશુભ ભાવોની નિવૃત્તિ અને જ્ઞાન આદિ જેવા શુભ ભાવોની પુષ્ટિ થાય છે ૩ ભાવના કરતા કરતા ચિત્તને સૂક્ષ્મ ઉપયોગ પૂર્વક કોઈ એક પ્રશસ્ત વિષય પર એકાગ્ર કરવામા આવે એ ધ્યાનયોગ એનાથી ચિત્તસ્થૈર્ય તથા ભવકારણોનો વિચ્છેદ સધાય છે ૪ અવિદ્યાકલ્પિત એવી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે વિવેકપૂર્વક તટસ્થતા કેળવવી એ સમતા એનાથી લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ સૂક્ષ્મ કર્મનો ક્ષય થાય છે ૫ વિજાતીય દ્રવ્યથી ઉદ્‌ભવેલ ચિત્તની વૃત્તિઓનો જડમૂળથી નાશ કરવો એ વૃત્તિસક્ષય એ સધાતા તરત જ કેવળજ્ઞાન ને તત્પશ્ચાત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે (શ્લો ૩૫૮–૬૭)

ભાવશુદ્ધિનો વિકાસ સાધતા સાધતા આગળની પહેલી ત્રણ ભૂમિકાઓને વટાવી, ચોથી સમતાને પ્રાપ્ત કરી ક્ષપકશ્રેણિ આરૂઢ અને છે ત્યારબાદ તે અલ્પકાળમા જ વૃત્તિસક્ષય સાધે છે આ પાચ યોગભૂમિકાઓ પૈકી પહેલી ચારને આ હરિભદ્ર પતજલિ સમત સપ્રજ્ઞાતસમાધિ સાથે અને છેલ્લીને અસપ્રજ્ઞાત સાથે સરખાવે છે[1] (શ્લો ૪૧૯–૨૧)

---

૧ અહીં એ બાબત નોધવી જરૂરી છે તે એ કે આ હરિભદ્રને અનુસરી ઉ યશોવિજયજી પોતાની યોગાવતારબત્રીશી (શ્લો ૨૦)મા અધ્યાત્મ આદિ પાચ યોગભેદો પૈકી પ્રથમના ચારમા સપ્રજ્ઞાતને અને છેલ્લા વૃત્તિસક્ષયમા અસપ્રજ્ઞાતને ઘટાવે છે છતા તેઓ જ્યારે પાતજલ યોગશાસ્ત્ર (૧ ૧૮) પર વૃત્તિ લખે છે ત્યારે અસપ્રજ્ઞાતની પેઠે સપ્રજ્ઞાતને પણ વૃત્તિસક્ષય નામના પાચમા ભેદમા ઘટાવે છે આમા તેઓ વૃત્તિસક્ષયનો અર્થ યોગબિન્દુમા કરાયેલ અર્થ કરતા વધારે વિસ્તારી વૃત્તિસક્ષયનુ ફલક ચોથા ગુણસ્થાનથી ચૌદમા સુધી વિસ્તારે છે સાથે જ તેઓ બારમા ગુણસ્થાન સુધી પ્રાપ્ત થતા પૃથક્ત્વવિતર્ક સવિચાર અને એકત્વવિતર્ક અવિચાર નામના બે શુક્લધ્યાનોમા સપ્રજ્ઞાતયોગનો અર્થ ઘટાવે છે જે પાતજલ યોગશાસ્ત્રમા આવતી ચાર સમાપત્તિઓ સાથે સરખાવતા બરાબર બધબેસે છે (જુઓ હિંદી ચોથા કર્મગ્રથની

પ્રત્યેક અધિકારીનુ અનુષ્ઠાન કઈ કોટિનુ છે તે દર્શાવવા માટે આ હરિભદ્ર અનુષ્ઠાનના પાચ પ્રકાર નિરૂપે છે ૧ વિષ, ૨ ગર, ૩ અનનુષ્ઠાન, ૪ તદ્ધેતુ, ૫ અમૃતાનુષ્ઠાન આમાથી પહેલા ત્રણ અસદનુષ્ઠાન છે, જ્યારે છેલ્લા બે સદનુષ્ઠાન છે અપુનર્બંધક આદિ યોગાધિકારીઓને સદનુષ્ઠાન જ હોય છે (શ્લો ૧૫૫-૧૬૧, ૧૬૩)

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમા આવતુ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનુ વર્ણન યોગબિન્દુના વર્ણનથી પરિભાષા, વર્ગીકરણ તેમજ શૈલીમા જુદુ પડે છે યોગબિન્દુની કેટલીક વસ્તુ એમા શબ્દાન્તરથી સમાવેલી છે જ્યારે બીજી કેટલીક નવી ઉમેરવામા આવેલી છે

અહી જીવની અચરમાવર્તકાલીન—અજ્ઞાનકાલીન અવસ્થાને ઓઘદૃષ્ટિ અને ચરમાવર્તકાલીન—જ્ઞાનકાલીન અવસ્થાને યોગદૃષ્ટિ કહી છે ઓઘદૃષ્ટિમા પ્રવર્તતા ભવાભિનન્દીનુ વર્ણન યોગબિન્દુ (શ્લો ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૭૬)ને મળતુ છે

યોગબિન્દુમા વર્ણિત પૂર્વસેવાનુ પણ અહીં યોગબીજરૂપે કાઇક વિગતે નિરૂપણ છે જિન ભગવાન, ભાવયોગી ભાવ આચાર્ય ભાવ ઉપાધ્યાય પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત રાખવુ, સતશ્રુત પ્રત્યે ભક્તિ અર્થાત સતશાસ્ત્રના લેખન, પૂજન દાન, શ્રવણ, પ્રકાશન, સ્વાધ્યાય આદિ તેમજ ગુરુ, દેવ, વિપ્ર, યતિજનનું પૂજન વગેરે બાબતોને પ્રસ્તુતમા યોગબીજ તરીકે ગણાવી છે (શ્લો ૨૨, ૨૩, ૨૭, ૨૮, ૧૧૧)

આ ગ્રથમા યોગભૂમિકાના યા યોગાધિકારીઓના ત્રણ વર્ગીકરણ મળે છે એકમા યોગની પ્રારભિક યોગ્યતાથી માડી તેના

પ્રસ્તાવના પા ૫૩ અને ૫ સુખલાલજી સપાદિત હિંદી યોગદર્શન તથા યોગવિંશિકા પા ૬)

આ ત સુધીની ભૂમિકાઓને ક્રમ મળના તારતમ્ય અનુસાર આઠ ભાગમા વહેચી તેને આ૦ યોગદૃષ્ટિઓ કહેવામા આવી છે તેનાં નામ આ છે ૧ મિત્રા, ૨ તારા, ૩ બલા, ૪ દીપ્રા, ૫ સ્થિરા, ૬ કાન્તા, ૭ પ્રભા, ૮ પરા (શ્લો ૧૩) આ વિભાગ અનુક્રમે પાતંજલદર્શનપ્રસિદ્ધ યમ, નિયમ, આદિ આઠ યોગાગોને[1] આધારે તેમજ ખેદ, ઉદ્વેગ આદિ બૌદ્ધપરંપરા પ્રસિદ્ધ આઠ પૃથક્જનચિત્તોના અર્થાત્ દોષોના[2] પરિહારને આધારે અને અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા આદિ આ૦ યોગગુણોના[3] પ્રાકટ્યને આધારે કરવામા આવ્યો છે (શ્લો ૧૬) આ આઠ ભૂમિકામા વર્તતા સાધકના સ્વરૂપનુ ત્યારબાદ વિગતે વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે યોગનો ક્રમિક વિકાસ દર્શાવતી આ આ દૃષ્ટિઓ પૈકી પહેલી ચાર યોગની પ્રારંભિક અવસ્થામા હોય છે એમા મિથ્યાત્વનો અલ્પ અંશ હોઈ તે પ્રતિપાતી—અસ્થિર, સાપાય—સદોષ ને અવેદ્ય સંવેદ્યપદવાળી[4] છે જ્યારે છેલ્લી ચારમા મિથ્યાત્વનો અભાવ હોઈ તે સ્થિર, નિરપાય છે અને વેદ્યસંવેદ્યપદ નામે ઓળખાય છે[5] (શ્લો ૧૯, ૬૭, ૭૨–૮૫)

---

૧ યમ નિયમ આસન પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ (યો સૂ ૨ ૨૯)

૨ ખેદ ઉદ્વેગ ક્ષેપ ઉત્થાન ભ્રાન્તિ અન્યમુદ્ રુગ્ (રાગ) અને આસ । વિસ્તાર માટે જુઓ યો સ૦ ૧૪, ગા ૨ થી ૧૧

૩ અદ્વેષ જિજ્ઞાસા શુશ્રૂષા શ્રવણ બોધ મીમાસા પ્રતિપત્તિ અને પ્રવૃત્તિ જુઓ ષોડશક ૧૬ ૧૪

૪ જેમા બાહ્ય વેદ્ય વિષયોને યથાર્થસ્વરૂપે સંવેદી કે જાણી શકાય નહિ તે અવેદ્યસંવેદ્યપદ

૫ જેમા વેદ્ય વિષયોનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણી શકાય અને તેથી તેમા અપ્રવૃત્તિબુદ્ધિ થાય તે વેદ્યસંવેદ્યપદ

પહેલી ચારમા ૧લુ ગુણસ્થાન પાચમી ને છઠ્ઠીમા ૪–૫–૬ ગુણસ્થાન સાતમીમા ૭–૮ ગુણસ્થાન અને છેલ્લીમા ૮ થી ૧૪ ગુણસ્થાન

બીજુ વર્ગીકરણ ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, ને સામર્થ્યયોગ એમ ત્રણ ભાગમા છે યોગની આ ત્રણ ભૂમિકાઓ સ્થિરા આદિ પાછલી ચાર દષ્ટિઓમા જ પ્રાપ્ત થાય છે ધર્મ કરવાને ઇચ્છતા જ્ઞાનીના પ્રમાદને લીધે જે વિકલધર્મયોગ તે ઇચ્છાયોગ. જે ધર્મ યોગ શાસ્ત્રના તીવ્ર બોધવાળો અને શાસ્ત્રને જ અનુસરતો હોય તે શાસ્ત્રયોગ જે યોગ આત્મશક્તિના ઉદ્રેકને લીધે શાસ્ત્રમર્યાદાથી પણ પર હોય તે સામર્થ્યયોગ (શ્લો ૩-૫)

ત્રીજા વર્ગીકરણમા યોગીઓને ચાર ભાગમા વહેચવામા આવ્યા છે ૧ ગોત્રયોગી, ૨ કુલયોગી, ૩ પ્રવૃત્તચક્રયોગી, ૪ સિદ્ધ યોગી[1] આ ચાર પકી વચલા બેને યોગના અધિકારી લેખ્યા છે પ્રથમમા યોગ્યતાનો અભાવ હોઈ તે અનધિકારી છે અને સિદ્ધ યોગીને તો યોગની જરૂર જ ન હોઈ તે અનધિકારી છે (શ્લો ૨૦૮-૧૨)

યોગશતક

યોગશતક વિષયની દૃષ્ટિએ યોગબિંદુ સાથે સૌથી વધારે

પ્રવર્તે છે આ પરથી જોઈ શ ાશે કે યોગબિન્દુગત અપુનબધકની જુદી જુદી અવસ્થાઓ પહેલી ચારમા સમ્યગદૃષ્ટિની પાચમી દૃષ્ટિમા અને દેસ તેમજ સવવિરતિની છઠ્ઠીમા સમાવેશ પામે છે સાતમી દૃષ્ટિ સવ-વિરતિની જ સહેજ વિ સિત પણ ક્ષ ાનેાી પહેલાની દશાને સૂચવે છે જ્યારે છેલ્લી પરાદૃષ્ટિ ક્ષપકશ્રેણી-અ રૂ ચારિત્રીની પૂર્ણતા સુધીની બધી અવસ્થાઓને સમાવે છે

૧ (૧) ભૂમિમ ત્ર યા નામધારી યોગી તે ગોત્રયોગી (૨) યો ીના કુળમા જ મેલા અથવા યોગીધમને અનુસરનારા તે કુલયોગી (૩) જેનુ અહિંસા આદિ યોગચક્ર પ્રવૃત્ત થયુ હોય તે પ્રવૃત્તચક્રયોગી (૪) જેને યોગ નિષ્પન્ન યા સિદ્ધ છે તે સિદ્ધયોગી વિસ્તાર માટે જુઓ ડૅા ભગવાનદાસકૃત ગુજરાતી વિવેચન પા ૬૮૧-૭૦૭

સામ્ય ધરાવે છે યોગબિંદુની ઘણીખરી સામગ્રી યોગશતકમાં સંક્ષેપમાં આવી જાય છે

પ્રારંભમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર યોગનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન ને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેનો આત્મા સાથેનો સંબંધ એ નિશ્ચયયોગ છે (ગાથા ૨), જ્યારે એ ત્રણેના કારણો એ વ્યવહારયોગ છે (ગાથા ૪)

યોગના અધિકારી તેમજ અનધિકારીનો પ્રશ્ન પણ યોગબિંદુની પેઠ સાંખ્ય ને જૈન પરિભાષાના [illegible] ગાથા ૯–૧૦ માં નિરૂપાયો છે

યોગાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકે કરવાની પૂર્વ તૈયારીનું અહીં પૂર્વસેવા કે યોગબીજ નામથી વર્ણન નથી, પરંતુ પ્રથમાધિકારી અપુનર્બંધકને માટે પરપીડાપરિહાર, દીનદાન, ગુરુદેવના પૂજાસત્કાર ઇત્યાદિ લૌકિક ધર્મના પાલનની જે વાત ગાથા ૨૫–૨૬ માં કહી છે તેમાં પૂર્વસેવા યા યોગબીજ જ સૂચવાય છે

ચરમાવર્તમાં વર્તતા યોગાધિકારીઓનું અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિમાં વર્ગીકરણ તેમજ પ્રત્યેકનું લક્ષણ યોગબિન્દુ (શ્લો ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૫૩ ૩૫૩)ની પેઠે ગાથા ૯ અને ૧૩–૧૬ માં નિરૂપવામાં આવ્યા છે, અને તે તે અધિકારીને ઉપદેશવાના વિષયોની ગાથા ૩૦ સુધીની આપેલી યાદીમાં તેઓના અનુષ્ઠાનનું સામાન્ય કથન આવી જાય છે યોગબિન્દુની પેઠે અનુષ્ઠાનના વિષ, ગર આદિ પ્રકારે જ પ્રત્યેક અધિકારીના અનુષ્ઠાનની વિગતે ચર્ચા કે વર્ણન આવતું નથી, પણ આમાં યથે એટલું જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેકનું પોતપોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ અનુષ્ઠાન યોગ્ય જ છે, કેમકે એમાં અપક્ષપાત અર્થાત્ દુર્ધ્યાનનો પ્રાય અભાવ હોય છે તેમજ અદ્વેષદર્શન યોગના લક્ષણો એમાં ઘટે છે (ગા ૧૧–૨)

પ્રાપ્ત ભૂમિકાથી ઉપરની ભૂમિકા મે ચડવુ હોય તો સાધકે શુ કરવુ એ દર્શાવતા આ હરિભદ્ર કેટલાક સર્વસાધારણ નિયમો તેમજ અમુક બાહ્ય અને આતર ઉપાયો ગાથા ૩૮ થી ૫૦ સુધીમા વર્ણવે છે; જેમ કે, પોતાના સ્વભાવના આલોચનથી, લોકવાયકાના જ્ઞાનથી અને શુદ્ધ યોગના વ્યાપારથી પ્રવૃત્તિના ઉચિત અનુચિત પણાનો વિવેક કરવો, પોતાનાથી ચડિયાતા ગુણવાળા સાથે સહ વાસ કરવો તેમજ ઉત્તરગુણોનુ બહુમાન, સસારસ્વરૂપ તથા રાગદ્વેષાદિ દોષોનુ ચિંતન જેવા આતર ઉપાયોનો અને ભયાદિરૂપ અકુશલકર્માદિના નિવારણ અર્થે ગુરુશરણ, તપ આદિ જેવા બાહ્ય ઉપાયોનો આશ્રય લેવો આમાના નિજસ્વભાવાલોચન, જનવાદ આદિ જેવા કેટલાક ઉપાયોનો યોગબિન્દુગત અધ્યાત્મ નિરૂપણમા નિર્દેશ છે[1] યોગસાધનાના આ ઉપાયોનો આશ્રય વિકસિત ભૂમિકામા પ્રવર્તતા સાધકોએ લેવાનો છે, નવશિખાઉને તો શ્રુતપાઠ, તીર્થસેવન જેવા સ્થૂળ ઉપાયોનો પ્રથમ આશ્રય લેવા કહ્યુ છે (ગા ૫૧–૫૨) શાસ્ત્રના અર્થનુ જ્ઞાન થયા બાદ તેણે રાગ, દ્વેષ, મોહ જેવા અતર્ગત દોષોને લક્ષમા રાખી આત્મનિરી ક્ષણ કરવુ એમ સૂચવ્યુ છે વળી ચિત્તસ્થૈર્ય સાધવા રાગાદિ દોષોના વિષય અને પરિણામોને એકાતમા કેમ ચિંતવના એનુ વિસ્તૃત વર્ણન ગાથા ૫૮ થી ૮૦ મા આપવામા આવ્યુ છે આટલી ચિંતનની બાબતો નિરૂપ્યા બાદ ગ્રથકાર તે સદ્વિચારને અનુરૂપ સાધકની આહારાદિ ચર્યા કેવી હોવી જોઈએ તેનુ દૃઢ નિરૂપણ કરે છે, જેમાં મુખ્યપણે સર્વસપત્કરી ભિક્ષાનુ સ્વરૂપ દર્શાવ્યુ છે (ગા ૮૧–૮૨)

આ રીતે ચિંતન ને આચરણ કરતા સાધક અશુભ કર્મનો ક્ષય કરે છે અને સાનુબધ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર ફલદાયી એવા શુભ કર્મને બાધી ક્રમે મુક્તિ પામે છે (ગા ૮૩–૮૫)

---

1 જુઓ યોગબિન્દુ શ્લોક ૩૮૯ થી

યોગવિંશિકા

વસ્તુત પ્રથમા યોગવસ્તુ બહુ ટૂંકમાં નિરૂપાઈ છે એમા આધ્યાત્મિક વિકાસની પ્રારંભિક અવસ્થાનુ વર્ણન નથી, પરંતુ તે પછીની વિકસિત અવસ્થાઓનુ જ નિરૂપણ છે યોગના મુખ્ય અધિકારી તરીકે ચારિત્રીને લેખી એના આવશ્યક ધર્મવ્યાપારને યોગ કહ્યો છે અને યોગથી પણ પ્રસ્તુતમાં સ્થાન, ઊર્ણ, અર્થ, આલંબન અને અનાલંબન જેમ પાંચ યોગભેદો—ભૂમિકાઓ અભિપ્રેત છે (ગા ૨) આમાંથી આલંબન ને અનાલંબન એ બેનો જ અર્થ મૂળમાં છે (ગા ૧૯), પરંતુ ઉ યશોવિજયજીએ ટીકામાં પાંચેનો અર્થ કર્યો છે[1] આ પાંચ ભેદો પૈકી પહેલા બેને કર્મયોગરૂપે અને પાછલા ત્રણને જ્ઞાનયોગરૂપે નિર્દેશ્યા છે[2] આ ઉપરાંત સ્થાન

---

1 (૧) કાયોત્સર્ગ પર્યંકાસન પદ્માસન આદિ આસનો સ્થાન કહેવાય છે (૨) પ્રત્યેક ક્રિયા આદિના સમયે જે સૂત્ર બોલવામાં આવે છે તેને ઊર્ણ અર્થાત્ વર્ણ કે શબ્દ કહે છે (૩) સૂત્રાર્થનું જ્ઞાન એ અર્થ (૪) બાહ્ય પ્રતિમા આદિ વિષયોનું ધ્યાન એ આલંબનયોગ (૫) રૂપી દ્રવ્યના આલંબન વિનાની શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રની સમાધિ એ અનાલંબનયોગ ષોડશક (૧૩ ૪)માં પણ આ પાંચે ભેદોનો નિર્દેશ છે અને ૧૪ ૧માં આલંબન નિરાલંબન સમજાવ્યા છે

૨ ઉ યશોવિજયજી કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ આ રીતે સમજાવે છે સ્થાન તો સ્વયં ક્રિયારૂપ જ છે તેમ જ ઊર્ણ પણ એક ઉચ્ચારણરૂપ ક્રિયા જ છે અર્થ આદિ છેલ્લા ત્રણ તો સાક્ષાત્ જ્ઞાનરૂપ જ છે ઉપર કરેલી વ્યાખ્યા પરથી સ્પષ્ટ છે આ ઉપરાંત ઉ યશોવિજયજી (ગા ૩) ટીકામાં યોગબિંદુગત અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગભેદોને પ્રસ્તુત સ્થાન આદિમાં ઘટાવે છે દેવસેવારૂપ અધ્યાત્મનો સમાવેશ સ્થાનયોગમાં, જપરૂપ અધ્યાત્મનો સમાવેશ ઊર્ણમાં તથા તત્ત્વચિંતનરૂપ અધ્યાત્મનો સમાવેશ અર્થયોગમાં થાય છે ભાવનાનો પણ સમાવેશ સ્થાન ઊર્ણ ને અર્થમાં સમજવો ધ્યાનનો સમાવેશ આલંબનયોગમાં અને સમતા તેમજ વૃત્તિસંક્ષયનો સમાવેશ અનાલંબનયોગમાં થાય છે

આદિ પાંચેના ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થૈય અને સિદ્ધિ એમ ચાર ચાર વિભાગ પાડી પ્રત્યેકનાં સ્વરૂપ તથા કાર્યો દર્શાવવામા આ યા છે[1] (ગા ૪-૮)

સ્થાન આદિ ઉક્ત પાચ ભેદોને જૈનપર પરાપ્રસિદ્ધ ચૈત્ય વ દનક્રિયામા ઘટાવતા ગ્રથકાર કહે છે કે જે સાધક અર્થ તેમજ આલ બનયોગયુક્ત છે તેની ચૈત્યવ દનક્રિયા સાક્ષાત્ મોક્ષ ફળ આપનારી છે જ્યારે સ્થાન તથા ઊર્ણયોગવાળાને તે ક્રિયા પર પરાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે, અને બધાય યોગથી શૂન્ય એવી વ્યક્તિની તે ક્રિયા તો કેવળ કાયિક ચેષ્ટા જ બની રહે છે તેથી તે ચૈત્યવ દનનો અનધિકારી છે ત્યારબાદ સદનુષ્ઠાનના પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસગ[2] એમ ચાર ભેદો કરી ગ્રથકાર અ તમા આલ બન અને અનાલ બન યોગનુ સ્વરૂપ દ્રકમા સમજાવે છે

ઉપર આપેલા આ હરિભદ્રના યોગગ્રથોના દ્રક પરિચય પરથી ખ્યાલ આવશે કે તેમણે બધાયમા મુખ્યપણે ચાર મુદ્દાઓનો સમાવેશ કર્યો છે ૧ યોગનો અધિકારી તેમજ અનધિકારી કોણ? ૨ યોગાધિકાર મેળવવા માટેની પૂર્વતૈયારીનુ સ્વરૂપ ૩ યોગ્યતા નુસાર અધિકારીઓનું ભિન્ન ભિન્ન રીતે વર્ગીકરણ અને તેઓના સ્વરૂપ ને અનુષ્ઠાનનુ નિરૂપણ ૪ યોગસાધનાના ઉપાયો યા યોગભેદો

પહેલો મુદ્દો યોગબિ દુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ને યોગશતકમા સમાન રીતે આવે છે ફેર એટલો જ કે યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં અચર માવર્તકાલીન અવસ્થાને ઓઘદષ્ટિ ને ચ માવર્તકાલીન અવસ્થાને યોગદષ્ટિ કહેલ છે યોગવિ શિકાનું નિરૂપણ તો દેશવિરતિથી જ શરૂ થાય છે

બીજો મુદ્દો યોગબિ દુમા પૂર્વસેવારૂપે, યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં

---

૧ ઇચ્છા આદિના વ્યાખ્યા માટે જુઓ યોગ દ્દષ્ટિસમુચ્ચય શ્લો ૨૧૫ થી ૨૧૮ અને ડૉ ભગવાનદાસકૃત ગુજરાતી વિવેચન પા ૭૨૬-૭૩૧

૨ જુઓ ચારેની વ્યાખ્યા માટે ષોડશક ૧૦ ૨ થી ૮

યોગબીજ રૂપે અને યોગશતકમાં લૌકિકધર્મરૂપે ચર્ચાયેલ છે યોગ વિંશિકામા વિકસિત દશાનું જ વર્ણન હોઈ પૂર્વસેવાને અવકાશ નથી પૂર્વસેવા શબ્દનો પ્રયોગ અને તેમા કરાવેલ ગુરુ, દેવ આદિનું પૂજન વગેરે વિષયોનો સમાવેશ–આ બન્ને બાબતો જૈન પરંપરામાં આ હરિભદ્રની જ આગવી છે

ત્રીજા મુદ્દામા યોગાધિકારીઓના જુદા જુદા વર્ગીકરણોનો સમાવેશ થાય છે યોગબિંદુ, યોગશતક અને યોગવિંશિકામા આવતુ અપુનર્બંધક આદિનું વર્ગીકરણ એક જ પ્રકારનુ છે, જે પૂર્વથી જૈન પરંપરામા ચાલ્યુ આવે છે, પરન્તુ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયગત નવું વર્ગીકરણ(૧ આઠ દૃષ્ટિઓનુ, ૨ ઇચ્છા શાસ્ત્ર સામર્થ્યયોગ, ૩ ગોત્ર, કુળ આદિ યોગી) અને તેની પરિભાષા તો આ હરિભદ્રે જ સર્વ પ્રથમ યોજયા છે એ જ રીતે વિષ, ગર આદિ અનુષ્ઠાનના ભેદો (યોગબિંદુ) તેમજ પ્રીતિ, ભક્તિ આદિ સદનુષ્ઠાનના ભેદો (યોગવિંશિકા ને ષોડશક) પણ આ હરિભદ્રના જ આગવા છે

ચોથા મુદ્દા પરત્વે પણ આપણને નવા વર્ગીકરણો ને નવી પરિભાષા આ હરિભદ્રમા મળે છે યોગબિંદુગત અધ્યાત્મ, ભાવના આદિ યોગભેદોનું અને યોગવિંશિકાગત સ્થાન, ઊર્ણ આદિ યોગભેદોનુ વર્ગીકરણ સૌથી પ્રથમ આ હરિભદ્રે જ કર્યું છે

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આ હરિભદ્રે પરંપરાગત પરિભાષાનો ઉપયોગ બને એટલો ઓછો કરી યોગમાર્ગને અનુરૂપ એવી સર્વસાધારણ નવી પરિભાષામા જૈનપરંપરાપ્રસિદ્ધ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનુ યોગરૂપે નિરૂપણ કરવામા પહેલ કરી છે એમની આ વિશેષતા તો છે જ, પણ એથી ય વધારે ધ્યાન ખેંચે એવી એમની વિશેષતા યા મૌલિકતા તો દર્શનાન્તરગત યોગવિષયક સિદ્ધાતો તેમજ પરિભાષાની જૈન સિદ્ધાત ને પરિભાષા સાથે તેઓએ કરેલ તુલના ને સમન્વયવૃત્તિમા દેખાય છે આનો કઈક ખ્યાલ નીચેના ઉદાહરણો પરથી આવી શકશે

રીતે દેવપૂજનની બાબતમા પણ અધ્યાત્મવાંછુ વ્યક્તિએ બધા જ દેવોનો સમભાવે આદર કરવો, પછી ભલે તે કોઈ એક વિશિષ્ટ દેવમાં વિશેષ શ્રદ્ધા સેવે (યોગબિન્દુ ૧૧૭–૧૮) આગળ વધી તેઓ તપ વિશે કહે છે ત્યારે સ્મૃતિગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ એવા કૃચ્છ્ર ચાન્દ્રાયણ આદિ તપોનો નિર્દેશ કરી તેને આચરવાનું સૂચન કરે છે (યોગબિન્દુ ૧૩૧ થી ૧૩૫) એ જ રીતે તેઓએ અધ્યાત્મ આદિ પાચ યોગભેદો પૈકી પ્રથમ અધ્યાત્મ યોગનુ વિશેષ નિરૂપણ એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી કર્યું છે કે તેમાં અધિકાર અને રુચિભેદે જુદી જુદી પર પરાઓમા પ્રવર્તતી ચડતી ઊતરતી સાધનપ્રણાલીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે દા ત પ્રાથમિક અધિકારીની દૃષ્ટિએ તેમણે પાતજલ યોગ શાસ્ત્રમા પ્રસિદ્ધ જપને, ચડિયાતા અધિકારીની દૃષ્ટિએ ઔચિત્યાલોચન, આત્મસપ્રેક્ષણ તેમજ મૈત્રી આદિ ભાવનાઓને અધ્યાત્મના પ્રકારો તરીકે ગણાવ્યા છે (૩૮૧ થી ૪૦૪)

આ હરિભદ્રે ' સર્વજ્ઞત્વ ' અને અ તિમ લક્ષ્ય 'મોક્ષ'ની બાબતમા લાબા કાળથી દાર્શનિક ક્ષેત્રમા પ્રચલિત એવા વાદ વિવાદને ધ્યાનમા રાખી એની તલસ્પર્શી ચર્ચા કરીને એની પાછળનું હાર્દ બહુ સચોટ રીતે બતાવવા ' યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય 'મા પ્રયત્ન કર્યો છે એનો સાર એ છે કે સામાન્ય સર્વજ્ઞત્વ ' તો સૌને માન્ય જ છે જે કાઈ મતભેદ છે તે એના વિશેષ સ્વરૂપની બાબતમા, અને વિશેષ તો અતીન્દ્રિય હોઈ છદ્મસ્થને ગોચર જ નથી વળી સર્વજ્ઞ મનાતા પુરુષોની દેશના જે ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે તેમા તો અનેક કારણો સ ભવે છે એક તો શિષ્યકલ્યાણાર્થે શિષ્યોની યોગ્યતા પ્રમાણે જુદી જુદી દેશના હોય યા તો એક જ દેશના શ્રોતાભેદે ભિન્ન ભાસે યા તો દેશ, કાળ આદિ ભેદે ભિન્ન ભિન્ન દેશના અપાઈ હોય આથી સર્વજ્ઞોનો અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાય તેનો પ્રતિવાદ કરવો યુક્ત નથી અને જે માન હેતુવાદથી–તર્કવાદથી આવી અતીન્દ્રિય બાબતનો નિર્ણય થતી

હોત તો આટલા સમય સુધીમાં પ્રાજ્ઞોએ તે વિષયમા જરૂર નિશ્ચય કર્યો હોત માટે આવા વિષયમાં શુષ્ક તર્ક ત્યાજ્ય છે (શ્લો ૧૦૩ થી ૧૦૯ અને ૧૩૪ થી ૧૪૬)

નિર્વાણ નામનું પરમ તત્ત્વ સદાશિવ, પરબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા તથાતા જેવાં જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખાવા છતાં તત્ત્વથી નિરામય, નિરાબાધ અને જ મમરણ આદિ રહિત એવુ એકસ્વરૂપ જ છે (૧૨૯ થી ૧૩૨)[1]

યોગશતકમાં પણ આ હરિભદ્રે એ સ્થળે સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે એક તો ભિન્ન ભિન્ન દર્શનસમત યોગની વ્યાખ્યા કઈ રીતે એક જ વસ્તુની દ્યોતક છે તે તેઓ દર્શાવે છે (ગા ૨૭) અને અ તમા જૈનસમત કાયિકક્રિયા ને ભાવક્રિયા વચ્ચેનુ અ તર બૌદ્ધ પર પરાના તેવા વિચાર સાથે કઈ રીતે મળતુ છે તે ગાથા ૮૬-૮૮ મા દર્શાવે છે આ બ ને બાબતો અમે તે તે ગાથાની સમજૂતીમા સ્પષ્ટ કરી છે

તત્ત્વચિંતન અને આચારને ખાસ કરી યોગાચારને, લગતા ગ્રથ્યાગાડચા ગ્ર થોના અહીં લગી કરેલા સ ક્ષિપ્ત

આ હરિભદ્રનો માનસ અવલોકન પરથી આ હરિભદ્રનુ માનસ

વિ રાસ ઉત્તરોત્તર કેવુ વિકાસગામી રહ્યુ છે અને એ વિકાસ તેમની વિશિષ્ટ યોગભૂમિકામા કેવી રીતે પર્યવસાન પામે છે તેનો સ્પષ્ટ પરિચય મળે છે અહીં ઉપસ હારમાં તે વિકાસના બે દાખલા ટાંકીએ તો તે અસ્થાને નહિ લેખાય

પહેલો દાખલો સર્વજ્ઞત્વનો ને બીજો વાદકથાની નિરર્થકતાનો છે આ હરિભદ્રે જ્યારે 'ધર્મસ ગ્રહણી' અને 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' જેવા ગ્રંથો રચ્યા ત્યારે તેમની વિચારસરણી પર પરાપ્રાપ્ત દાર્શનિક માન્યતાને તર્કપુરસ્સર સ્થાપવાની હોઈ તે પ્રમાણે તેઓ જૈન-

---

૧ જુઓ આ જ ભાવ માટે ષોડશક ૧૫ ૧૬

પરંપરામાં ય સર્વજ્ઞત્વને તર્કપુરઃસર સ્થાપે છે જૈન પરંપરા મીમાંસકસંમત અસર્વજ્ઞત્વ યા અપૌરુષેયત્વને તો માનતી જ નથી, અને સર્વજ્ઞત્વને માનવા છતાં તેનો અર્થ એવો ઘટાવે છે કે જે જ્ઞાન ત્રૈકાલિક સમગ્ર વિશેષોનો એના સામાન્ય સાથે સાક્ષાત્કાર કરી શકે તે જ સર્વજ્ઞત્વ સાથે જ જૈન પરંપરા એવું સર્વજ્ઞત્વ ઋષભ, મહાવીર આદિ પુરુષોમાં મર્યાદિત કરે છે અને કહે છે કે તેવું સર્વજ્ઞત્વ કપિલ, સુગત આદિ અન્ય પ્રવર્તકોમાં નથી. આ પરંપરાગત માન્યતા આગમકાળથી જ ચાલુ છે અને તેનું સમર્થન તાર્કિક સિદ્ધસેન, સમંતભદ્ર, અકલંક આદિ આચાર્યોએ ખૂબ ભારપૂર્વક કર્યું છે એ જ પ્રથાને અનુસરી આ હરિભદ્રે ધમ્મસંગહણી આદિમાં સર્વજ્ઞત્વનું સ્થાપન, તેનું સ્વરૂપ અને તેનું મહાવીર આદિમાં મર્યાદિતપણું તર્કથી સવિસ્તર સ્થાપ્યું છે, અને સાથે જ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે તેવું સર્વજ્ઞત્વ જિન વિના બીજામાં નથી ઘટતું તાર્કિક પરંપરાની દૃષ્ટિએ આવી સ્થાપના કર્યા છતાં જ્યારે તેઓ યોગસાધનાનું નિરૂપણ કરે છે ત્યારે તેમનું માનસ કોઈ વિશિષ્ટ યોગભૂમિકાને અવલંબી તેને સંગત હોય એવો સ્પષ્ટ વિચાર નિર્ભયપણે રજૂ કરે છે તેઓ સર્વજ્ઞત્વનો મુદ્દો લઈને જ સંપ્રદાય અને પરંપરાથી ઉપર જઈ કહે છે કે નિર્વાણ તત્ત્વને અનુભવનાર જે કોઈ હોય તે બધા સર્વજ્ઞ જ છે એના વિશેષનો નિર્ણય શક્ય નથી, ઇત્યાદિ (પા ૬૨ ૬૩)

એ જ રીતે તેઓ અનેકાંતજયપતાકા જેવા વાદગ્રંથ રચે છે ત્યારે સ્વપર દર્શનના સંખ્યાબંધ ગ્રંથોને આધારે જ ઊંડી મીમાંસા કરે છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ સાધનાની ભૂમિકાને અવલંબે છે ત્યારે તેઓ એવા વાદોની નિસારતા સબળપણે દર્શાવે છે તેઓ કહે છે, "વાદ અને પ્રતિવાદો અનિશ્ચિત હોઈ ફાવે તે રીતે મૂકી શકાય છે એવા વાદો દ્વારા તત્ત્વ–અંતિમ સત્યનો પાર પામી ન શકાય, માત્ર ઘાણીના બળદની પેઠે ભ્રમણ

જ કરવાનુ રહે" (પ્રસ્તા પા ૨૫) આ વાત રજૂ કરતા તેઓ એમ પણ કહે છે કે વાદગ્રંથ અર્થશૂન્ય છે

આ બે દાખલાઓ એટલુ સમજવા માટે પૂરતા છે કે આ હરિભદ્ર જ્યારે યોગપરત્વે વિચાર કરે છે ત્યારે તેઓ કોઈ સંકુચિત વાસના કે અભિનિવેશને વશ ન થતા એક સાચા સાધકના અનુભવની જ વાણી વદે છે, અને એમાં એમનું મધ્યસ્થ અને સ્વતંત્ર તત્ત્વચિંતન પરાકાષ્ઠા પામે છે તેથી જ એમના યોગ વિષયક ગ્રંથો એમના સમગ્ર સાહિત્યમાં મૂર્ધન્યસ્થાન ભોગવે છે

આ હરિભદ્ર પછીના અનેક શતાબ્દીઓ થયા જુદી જુદી સાધકપરંપરાઓમાં યોગવિષયક સાહિત્યનુ નિર્માણ તો થયુ છે અને તેમના પછી પણ એવુ સાહિત્ય પુષ્કળ રચાયુ છે તે બધુ મૂલ્યવાન પણ છે, પરંતુ અમે જાણીએ છીએ ત્યાંલગી કોઈ પણ સાધકે આ હરિભદ્ર જેવુ તુલનાત્મક અને સમન્વયપ્રધાન યોગસાહિત્ય રચ્યું નથી તેથી જ આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેમના વિશિષ્ટ ફાળા અંગે એટલુ કહી શકીએ કે તેઓ જેમ તત્ત્વચિંતનની બાબતમા તેમ યોગની બાબતમાં પોતાનુ આગવુ સ્થાન ધરાવે છે અમારા આ વિધાનની પ્રતીતિ કરાવવા માટે એટલુ જ સૂચન કરવુ પર્યાપ્ત છે કે કોઈ પણ વિદ્વાન કે વિચારક આ દૃષ્ટિએ તેમના યોગસાહિત્યને વાચે વિચારે

'સમન્વય' શબ્દના અર્થની કક્ષાઓ

પ્રસ્તાવનાનો ઉપસંહાર કર્યા પહેલા એક બાબત વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરવુ જરૂરી છે પહેલા આ હરિભદ્રની વિશેષતા દર્શાવતા પ્રસંગવશ અમે 'સમન્વય' શબ્દનો પ્રયોગ અનેક વાર કર્યો છે બધી જગાએ એ શબ્દનો એક જ અર્થ નથી, તેથી તેના અર્થની કક્ષાઓ બરાબર જાણી હોય તો જ આ હરિભદ્રની વિશેષતા યથાવત્ સમજાય કોઈ પણ એક પ્રશ્ન પરત્વે મતભેદો પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે દરેક મતવિશેષ

કયા દૃષ્ટિબિંદુથી યા અપેક્ષાવિશેષથી પ્રવૃત્ત થયો છે એ બતાવી તે નામ પરત્વે એવા બધા જ જ્ઞાત દૃષ્ટિબિંદુઓને યથાસ્થાન ગોઠવવા અને એકેયનો તિરસ્કાર ન કરવો—સમન્વયનો આ એક અર્થ. ભિન્ન વિચારસરણી ધરાવનાર પરંપરામાં તત્ત્વ કે આચાર અંગે રૂઢ થયેલ ખાસ ખાસ શબ્દોને (તે અર્થ પરત્વે પોતાનો મતભેદ હોવા છતાં) વિશાળ અર્થ અર્પી પોતાને અભિપ્રેત એવા અર્થમાં ઘટાવવા અને તે રીતે બન્નેની વિચાર સરણીઓ તત્ત્વતઃ જુદી હોવા છતાં રૂઢ શબ્દો દ્વારા સૂચિત થતી ભેદક રેખા ભૂંસી નાખવી તે બીજો અર્થ. ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયથી એક જ અર્થમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા ને પછી તે તે પરંપરામાં રૂઢ થયેલા એવા અનેક શબ્દોને, પ્રતિપાદ્ય વસ્તુની તાત્ત્વિક એકતા જોઈ, એક જ અર્થમાં ઘટાવવા અને ઉપરથી દેખાતો મતભેદ શમાવવો તે સમન્વયનો ત્રીજો અર્થ.

સામાન્ય રીતે સમન્વયના અર્થની આ ત્રણ કક્ષાઓ છે. તેમાંથી પહેલી કક્ષા નયવાદ અને અનેકાંતવાદરૂપે આ હરિભદ્ર પહેલાંથી જ જાણીતી છે, પરંતુ સમન્વયના અર્થની બીજી અને ત્રીજી કક્ષા આ હરિભદ્રે જ પોતાના તત્ત્વચિંતન અને યોગ સંબંધી ગ્રંથોમાં સ્વીકારી છે. દા. ત. ઈશ્વર, પ્રકૃતિ, અદ્વૈત, વિજ્ઞાન, શૂન્ય જેવા ને તે તે દર્શનોમાં રૂઢ એવા શબ્દોથી સૂચિત થતા વાદોને અર્થવિશેષ અને ભાવનાવિશેષ અર્પી પોતાની માન્યતારૂપે ઘટાવી તે વાદોમાંનું અંતર નિવારવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી પણ ચડિયાતી કક્ષા છેવટની છે. તેમાં તેઓ અવિદ્યા, ક્લેશ, વાસના, કર્મ, પાશ ઇત્યાદિ શબ્દોને તેમજ તે તે સંપ્રદાયમાં માન્ય એવા મુક્ત, બુદ્ધ, અર્હત્ આદિ શબ્દોને એક જ અર્થના બોધક તરીકે દર્શાવી અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ બધા જ યોગસિદ્ધોને સર્વજ્ઞ તરીકે લેખી વિકલ્પવાસનાજનિત વિવાદોને શમાવે છે.

યોગશતક

નમસ્કાર

नमिऊण जोगिनाहं सुजोगसंदसगं महावीरं ।
वोच्छामि जोगलेसं जोगज्झयणाणुसारेण ॥ १ ॥

અર્થ—ઉત્તમ યોગના પ્રદર્શક અને યોગિનાથ એવા શ્રી મહાવીરને નમન કરીને, હું યોગાધ્યયનને અનુસરી ટૂકમા યોગનુ નિરૂપણ કરીશ (૧)

સમજૂતી—આ ગાથામા ત્રણ પદો એવા છે કે જેનો અર્થ સમજવા યોગ્ય છે

(૧) 'યોગિનાથ' એ મહાવીરનુ વિશેષણ છે પ્રસ્તુત ગ્રંથ યોગને લગતો હોઈ તેના પ્રારભમા મહાવીરને નમસ્કાર કરતી વખતે ગ્રથકારે એ વદ્ય પુરુષને યોગીનાથ તરીકે ઓળખાવી ગ્રથનો વિષય અને વદ્ય વ્યક્તિ એ બેનો આતરિક સબંધ સ્પષ્ટ કર્યો છે મહાવીર જે વદ્ય હોય તો તે યોગને કારણે, એ ગ્રથકારનો ભાવ છે મહાવીર માત્ર યોગી જ નથી, પરતુ તે યોગીઓના નાથ પણ છે "નમુત્થુણ" નામે ઇન્દ્રસ્તવ જૈન પરપરામા પ્રાચીન કાળથી જાણીતુ છે એ ઇન્દ્રસ્તવ એટલા માટે કહેવાય છે કે એ દ્વારા ઇન્દ્ર તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરે છે ઇન્દ્રસ્તવમા લોકનાથ (લોગનાહ) એવુ વિશેષણ આવે છે, ત્યા તીર્થંકરોને લોકનાથ તરીકે સ્તવવામા આવ્યા છે પરતુ યોગીનાથ તરીકે તેમને ઓળખાવનાર આચાર્યશ્રી હરિભદ્ર પહેલા જ હોય તેમ લાગે છે

(૨) બીજું પદ પણ મહાવીરના વિશેષણ તરીકે છે, તે **'सुज्जोगसंदंसग'** જૈન પરપરામા યોગનો અર્થ માનસિક, વાચિક અને કાયિક વ્યાપાર એ સામાન્ય રીતે જાણીતો છે ગ્રથકારે

'સુજોગ' પદ વાપરી ધાર્મિક વ્યાપાર સૂચવ્યો છે સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન આદિ આગમોમાં 'અજ્ઝપ્પજોગ' (સૂ ૬ ૧, ૧૬, ૪), 'સમાહિજોગ' (ઉત્ત ૮, ૧૪) 'જોગવં' ઇત્યાદિ પદોમાં જે ધ્યાન કે સમાધિરૂપ અર્થ નીકળે છે તે જ અર્થ અહીં 'સુજોગ' પદથી વિવક્ષિત છે સાંખ્ય યોગ આદિ વૈદિક સાહિત્યમાં યોગ શબ્દ પ્રધાનપણે સમાધિ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે શ્રી હરિભદ્રે યોગને લગતા અનેક વિચારો પોતાના ગ્રંથમાં ગૂંથ્યા ત્યારે તેમણે 'યોગ' શબ્દને મુખ્યપણે સમાધિ અર્થમાં જ યોજ્યો અને જેમ વૈદિક પરંપરામાં યોગશાસ્ત્ર એટલે સમાધિશાસ્ત્ર અર્થ લેવાય છે તેમ જૈન પરંપરામાં પણ યોગબિંદુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, યોગવિંશિકા ને યોગશતક જેવા ગ્રંથો લખી શ્રી હરિભદ્રે સ્વતંત્ર સમાધિશાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો ને શ્રી મહાવીરને સુયોગના દર્શક તરીકે સ્તવ્યા

(૩) શ્રી હરિભદ્ર ગ્રંથના પ્રારંભમાં પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહે છે કે હું યોગાધ્યયનને અનુસરી યોગનું નિરૂપણ કરીશ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે યોગાધ્યયન' પદથી એમનો અભિપ્રાય શો છે જેમ અનેક આગમોમાં એના એક ભાગ તરીકે અધ્યયન નામના પ્રકરણો આવે છે તેમ શું કોઈ યોગને લગતું અધ્યયન પ્રકરણ કે પ્રકરણો તેમની સામે છે કે યોગનું અધ્યયન એટલે યોગવિષયનું અધ્યયન, અભ્યાસ કે પરિશીલન તેમને અભિપ્રેત છે ? અમારી જાણ મુજબ શ્રી હરિભદ્રથી પહેલાના ઉપલબ્ધ જૈનસાહિત્યમાં કોઈ યોગાધ્યયન નામનું સ્વતંત્ર પ્રકરણ કે પ્રકરણો નથી આ સ્થળે તો એમનો અભિપ્રાય માત્ર યોગને લગતા સાહિત્યનું અધ્યયન કે પરિશીલન સૂચવવાનો છે જ્યારે શ્રી હરિભદ્ર યોગ સંબંધી શાસ્ત્રોના પરિશીલનની વાત કરે છે ત્યારે તેઓ જૈન જૈનેતર પરંપરાના તેમને સુલભ એવા બધા જ યોગશાસ્ત્રોના અધ્યયનની વાત કરે છે, જૈન પરંપરામાં ધ્યાન શબ્દ વધારે જાણીતો છે અને ગુણસ્થાન શબ્દથી નિરૂપાતા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં ધ્યાન અને

યોગનું સ્થાન આવે છે, તેમ છતાં શ્રી હરિભદ્ર ગુણસ્થાનના અધ્યયનને અનુસરી કે ધ્યાનના અધ્યયનને અનુસરી એમ ન કહેતાં યોગાધ્યયનને અનુસરી એમ કહે છે ત્યારે એમ સૂચવતા જણાય છે કે તેઓ માત્ર જૈન પરંપરાનુસારી ધ્યાન કે ગુણસ્થાનને આધારે ગ્રંથ નથી રચતા, પણ તે ઉપરાંત જૈનેતર પરંપરામાં જાણીતા યોગ ને સમાધિને લગતા શાસ્ત્રોના પરિશીલનનો પણ આધાર લે છે

નિશ્ચયદૃષ્ટિએ યોગનું સ્વરૂપ

निच्छयओ इह जोगो[1] सन्नाणाईण तिण्ह संबंधो ।
मोक्खेण जोयणाओ निद्दिट्ठो जोगिनाहेहिं ॥ २ ॥
सन्नाण वत्थुगओ बोहो सद्दंसण तु तत्थ रुई ।
सच्चरणमणुट्ठाण विहिपरिसेहाणुग तत्थ ॥ ३ ॥

અર્થ—યોગીશ્વરોએ અહીં સમ્યજ્જ્ઞાનાદિ ત્રણના આત્મા સાથેના સંબંધને નિશ્ચયદૃષ્ટિએ યોગ કહેલ છે, કેમકે તે મોક્ષ સાથે યોગ-સંબંધ કરી આપે છે (૨)

વસ્તુનો યથાર્થ બોધ તે સજ્જ્ઞાન, તેના વિષયમાં રુચિ ધરાવવી તે સદ્દર્શન, અને તે જ વિષયમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ નિષેધોને અનુસરી આચરણ કરવું તે સચ્ચારિત્ર (૩)

---

૧ યોગ શબ્દ યુજ્ ધાતુ પરથી બનેલો છે યુજ્ ધાતુ બે છે ચોથા ગણના યુજ્ ધાતુનો અર્થ સમાધિ છે સાતમા ગણના એ ધાતુનો અર્થ જોડવું એ છે પાતંજલયોગસૂત્રના (૧, ૧) વ્યાસભાષ્યમાં યોગ શબ્દ સમાધિઅર્થવાળા ધાતુ પરથી બનેલ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે જ્યારે આચાર્ય હરિભદ્રે જોડવું એ અર્થવાળા ધાતુ પરથી બનેલ યોગ શબ્દ પોતાના યોગવિષયક બધા જ ગ્રંથોમાં સ્વીકાર્યો છે હરિભદ્ર પહેલાં કોઈ પણ આચાર્યે—ખાસ કરી જૈન આચાર્યે આ અર્થમાં યોગ શબ્દ વાપર્યો જાણમાં નથી હરિભદ્રની આ પરંપરા હેમચંદ્ર અને ઉ યશોવિજયજીએ મા ય રાખી પોતાના ગ્રંથોમાં એ વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે

સમજૂતી—યોગ એટલે જોડવું જે વસ્તુ કોઈ એકને બીજા સાથે જોડે તે પણ યોગ કહેવાય છે અહીં સાધ્ય તરીકે મોક્ષ પ્રસ્તુત છે મોક્ષનો સાધક જીવ કે આત્મા હોય છે જે જીવાત્મા વાસનાઓ કે કર્મથી બંધાયેલ હોય તે જ તેનાથી છૂટવા ઇચ્છે છે એવો જીવાત્મા જ્યારે વસ્તુ-તત્ત્વની સાચી સમજણ મેળવે છે, એમાં રુચિ કેળવે છે અને સમજણ તેમજ રુચિ કે સંકલ્પને આધારે યોગ્ય રીતે વર્તે છે ત્યારે તે મોક્ષની દિશામાં આગળ વધે છે આમ એ સાધકના સમજણ શ્રદ્ધા અને વર્તન એ ત્રણે જેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ થતાં જાય ને વિકસતાં જાય તેટલા પ્રમાણમાં એનામાં વાસના કે કર્મનું બંધન છૂટતું જાય છે અને જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની પૂર્ણતા સધાતાં મુક્તિ પણ પૂર્ણપણે સધાય જ છે આત્મામાં સમ્યગ્જ્ઞાનાદિના સંબંધને યોગ એટલા માટે ગ્રંથકારે કહ્યો છે કે તેથી આત્મા મોક્ષમાં જોડાઈ જાય છે વળી મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ એ યોગ હોઈ તેને નિશ્ચય-યોગ કહેલ છે સાક્ષાત્ કારણ એટલા માટે છે કે તે પછી અવ્યવહિત ક્ષણે આત્મા મુક્ત બને છે

ત્રીજી ગાથામાં જ્ઞાન ને દર્શનની જે વ્યાખ્યા છે તે સ્પષ્ટપણે જ્ઞાન ને દર્શનના પારમાર્થિક કે નૈશ્ચયિક સ્વરૂપને દર્શાવે છે, જ્યારે ચારિત્રની વ્યાખ્યા ઉપર ઉપરથી જોતાં વ્યાવહારિક ચારિત્રને દર્શાવતી હોય એમ લાગે છે પરંતુ એ વ્યાખ્યા દ્વારા ગ્રંથકારનું ખરું તાત્પર્ય તો આંતરિક કે નૈશ્ચયિક ચારિત્રનું સ્વરૂપ સૂચવવાનું છે, કેમકે શાસ્ત્રોક્ત જે જે વિધિનિષેધોને અનુસરવાનું કહ્યું છે તે બધા જ વિધિનિષેધો છેવટે તો કાષાયિક પરિણામની નિવૃત્તિરૂપ નૈશ્ચયિક ચારિત્રને લક્ષીને જ છે તેમ છતાં ચારિત્રની વ્યાવહારિક બાજુ રજૂ કરવાનો ઉદ્દેશ રોજિંદા જીવનમાં શાસ્ત્રીય અમુક વિધિનિયમોને અનુસરવા માટે ભાર આપવા પૂરતો છે

વ્યવહારદૃષ્ટિએ યોગનુ સ્વરૂપ

ववहारओ य एसो विन्नेओ एयकारणाण पि ।
जो सबधो सो वि य कारणकज्जोवयाराओ ॥ ४ ॥

गुरुविणओ सुस्सूसाइया य विहिणा उ धम्मसत्थेसु ।
तह चेवाणुट्ठाण विहिपडिसेहेसु जहसत्ती ॥ ५ ॥

અર્થ—કારણમા કાર્યના ઉપચારની દૃષ્ટિએ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિના કારણોનો આત્મા સાથેનો જે સબધ તેને પણ વ્યવહારથી યોગ સમજવો (૪) અને એ વ્યવહારયોગ આ પ્રમાણે—ધર્મશાસ્ત્રોમા કહેલ વિધિ પ્રમાણે ગુરુના વિનય, પરિચર્યા, વગેરે કરવા તથા યથાશક્તિ વિધિનિષેધોનુ પાલન કરવુ (૫)

સમજૂતી—સમ્યગ્જ્ઞાન વગેરે ત્રણ ગુણો જીવાત્મામાં આવિર્ભાવ પામે તો મુક્તિ સધાય છે એ વાત તો સાચી, પણ એના ગુણો કાઈ આપોઆપ સધાતા કે વિકસતા નથી તે માટે બીજા કેટલાક નિયમોને અનુસરવું પડે છે અને અનુભવીઓના ઉપદેશ મુજબ જીવનચર્યા ઘડવી પડે છે આવી જીવનચર્યા જેમાં અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રીય વિધિનિષેધોને અનુસરવાનુ અને આધ્યાત્મિક તાલીમ લેવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે, તે જીવનચર્યાને પણ યોગ કહેવામા આવે છે ગ્રથકારે સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ ગુણો અને તેની ઉપકારક કે સાધક જીવનચર્યા એ બન્નેને યોગ કહ્યા છે પણ તેમણે સ્પષ્ટતા કરી છે કે શાસ્ત્રવિહિત જીવનચર્યા એ યોગ કહેવાય છે ખરો પરંતુ તે જીવનચર્યા મોક્ષની સાક્ષાત્ સાધક નથી, તે તો સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ગુણોના આવિર્ભાવ કે તેની પુષ્ટિમા ઉપકારક થતી હોવાથી પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ હોઈ વ્યવહારયોગ છે

વ્યવહારયોગથી કાલક્રમે સિદ્ધિ

एत्तो च्चिय कालेण नियमा सिद्धी पगिट्ठरूवाण ।
सन्नाणाइण तहा जायइ [2]अणुबधभावेण ॥ ६ ॥
अद्धेण[3] गच्छतो सम्म सत्तीए इट्ठपुरपहिओ ।
जह तह गुरुविणयाइसु पयट्टओ एत्थ जोगि त्ति ॥ ७ ॥

અર્થ—આ વ્યવહારયોગના અનુસરણથી કાલક્રમે પ્રકૃષ્ટરૂપ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર વધારે શુદ્ધ એવા સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ત્રણની–નિશ્ચયયોગની સિદ્ધિ અનુબધભાવથી–અવિચ્છિન્નપણે અવશ્ય થાય છે (૬)

સમ્યક્ પ્રકારે અર્થાત્ શક્તિ પ્રમાણે માર્ગે જતો મનુષ્ય જેમ ઇષ્ટ પુરનો પથિક છે, તેમ અહીં ગુરુવિનય આદિમા સમ્યક્ પ્રકારે પ્રયત્નશીલ વ્યક્તિને યોગી જાણવો. (૭)

સમજૂતી—ચોથી ગાથામા ગ્રથકારે વ્યવહારયોગનુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે અહી છઠ્ઠી ગાથામા તે બાબત તેમણે સ્પષ્ટ કરતા કહ્યુ છે કે યોગીએ સ્વીકારેલી જીવનચર્યા સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ ગુણોની અવશ્ય સાધક બને છે પણ એ સિદ્ધિ એકાએક પૂરી નથી થતી, એમા ક્રમવિકાસ છે તેથી જ ગ્રથકારે કાલક્રમે સિદ્ધિ થવાની વાત કહી છે એ જ રીતે જ્ઞાન આદિ ગુણો વિકસે ત્યારે પણ એ બધા ગુણો એક સાથે અને પૂર્ણપણે નથી વિકસતા, એમા પણ વિકાસનો ને પૌર્વાપર્યનો ક્રમ છે, પણ ગ્રથકારે સૂચવ્યુ છે

अणपच एવો પાઠ વચાય છે પણ એનો [illegible] નથી લાગતો

વચાય છે પણ અહીં 'अप्पण [illegible]

પ્રશ્ન એવો ઉદ્‌ભવે છે કે સમ્યગ્જ્ઞાનાદિની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ રૂપ યોગ આત્મસાત્ ન થયો હોય, હજી માત્ર શરૂઆત જ હોય છતાં તેવા સાધકને યોગી કહેવો એ શું યોગ્ય છે? એનો ઉત્તર ગ્રંથકારે સાતમી ગાથામાં દૃષ્ટાંત દ્વારા આપ્યો છે. જ્યારે કોઈ પ્રવાસી પોતાના ગન્તવ્ય સ્થાનને લક્ષ્યમાં રાખી તે જ સ્થાને પહોંચાડે એવા માર્ગ ઉપર ચાલવાની શરૂઆત કરે છે, પછી તે પ્રવાસી ભલે શીઘ્ર કે મંદ ગતિએ જતો હોય, ત્યારે એ ગંતવ્ય સ્થાનના પ્રવાસી તરીકે જરૂર વ્યવહારાય છે. તે જ રીતે આધ્યાત્મિક લક્ષ્યની સિદ્ધિ અર્થે સ્વીકારેલ ગુરુવિનય આદિ જીવનચર્યાને સાચી રીતે અને શક્તિ પ્રમાણે અનુસરનો સાધક યોગના સાધ્ય ભણી વિકાસ કરતો હોવાથી યોગી તરીકે વ્યવહારાય તો તેમાં જરાય અજુગતું નથી.

ફલસિદ્ધિના આવશ્યક અંગો

अहिगारिणो उवाएण होइ सिद्धी समत्थवत्थुम्मि ।
फलपगरिसभावाओ विसेसओ जोगमग्गम्मि ॥ ८ ॥

અર્થ—અધિકારીને ઉપાય વડે ફલનો પ્રકર્ષ થવાથી સમર્થ વસ્તુમાં સિદ્ધિ સાંપડે છે. આ બાબત યોગમાર્ગમાં વિશેષતઃ સાચી છે. (૮)

સમજૂતી—જે વસ્તુ જે કાર્ય નિપજાવવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે વસ્તુ તે કાર્ય માટે સમર્થ છે એવો શાસ્ત્રીય વ્યવહાર છે. જેમકે જવનું બીજ જવનો છોડ અને જવ પેદા કરે છે તેથી તે જવ માટે સમર્થ છે એમ કહેવાય, પણ એને ઘઉં માટે સમર્થ ન કહેવાય. જવના કણમાંથી છોડ ઊગે છે તે પણ એકસાથે પૂરો ઊગી નીકળતો નથી; પહેલા અંકુર ફૂટે છે, પછી થડ, પાંદડાં, ડાળી વગેરે વધતા જાય છે, અને છેવટે એ છોડમાં જવના દાણા પણ આવે છે. જવબીજમાં દાણા પેદા કરવા સુધીની

બધી શક્તિ હોવા છતા એના એ કાર્યની ક્રમે ક્રમે પ્રગતિ થાય છે આ વસ્તુ અનુભવસિદ્ધ છે પણ એકલું જવબીજ ગમે તેટુ સમર્થ હોય છતા પોતાના બધા કાર્યો યોગ્ય સહકારીઓ મળે તો જ સાધી શકે છે યોગ્ય સહકારીઓમા બીજ ઉગાડવા માટે જમીન, હવા, પાણી આદિ સાધનો ઉપરાંત ખેડાણ અને એના ઓજારો પણ જોઈએ વળી બીજની પરીક્ષા કરનાર, તેને વાવનાર, સભાળનાર એવો ખેડૂત પણ જોઈએ આ રીતે જવનો પાક આણવાની શક્તિ જવબીજમા હોવા છતા તેને પોતાનું ફળ આણુવામા યોગ્ય ઉપાય અને અધિકારીની પણ અપેક્ષા છે આ તો એક જ દાખલો છે દુનિયાની સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મ બધી કાયકારણુ ભાવની પરપરામાં આ જ નિયમ દેખાય છે ગ્રથકાર સામાન્ય અનુભવને અનુસરી કહે છે કે યોગમાર્ગની બાબતમા તો એ નિયમ સવિશેષ વિચારવા યોગ્ય છે, કારણ કે યોગ અને તેના માર્ગો એ આધ્યાત્મિક હોઈ સૂક્ષ્મ છે

અધિકારી, અધિકાર અને અનધિકારીનુ કથન

अहिगारी पुण एत्थ विन्नेओ अपुणबंधगाइ त्ति ।
तह तह नियत्तपयई अहिगारोऽणेगभेओ त्ति ॥ ९ ॥
अनियत्ते पुण तीए एगंते णेव हंदि अहिगारो ।
तप्परतंतो भवरागओ दढ अणहिगारि त्ति ॥ १० ॥

અર્થ—અહીં યોગમાર્ગમા અપુનર્બંધક આદિને અધિકારી જાણુવા અને અધિકાર પણ કર્મપ્રકૃતિની નિવૃત્તિ—ક્ષયોપશમ આદિની સ્થિતિ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનો છે (૯)

જો કર્મપ્રકૃતિ નિવૃત્ત થઈ ન હોય અર્થાત્ એના બળનો આવશ્યક ઘટાડો થયો ન હોય તો અધિકાર ચોક્કસપણે

પ્રાપ્ત થતો જ નથી કારણ કે જીવ પ્રકૃતિપરતન્ત્ર—કર્મને અધીન હોઈ સાંસારિક દૃઢ રાગને લીધે, અનધિકારી છે (૧૦)

સમજૂતી—પ્રસ્તુત બે ગાથાઓમાં યોગના અધિકારી, અનધિકારી અને અધિકારના તારતમ્યનું કથન છે તે ક્રમશ આ પ્રમાણે

(૧) જીવ, આત્મા કે ચિત્તમાં કર્મ, વાસના, મળ યા અવિદ્યાનું આવરણ અને બળ આપણા અનુભવમાં આવે જ છે આ બળ એ જ ખરો સંસાર છે તેની શરૂઆત ક્યારે થઈ એ કોઈ કહી શકે નહિ પણ તેના હ્રાસ અને ક્ષયની શક્યતાની બાબતમાં આધ્યાત્મિક સાધકો એકમત છે યોગનો પ્રારંભ એ સંસારની વિરોધી બાજુ છે સંસારનું મૂળ તો અનાદિ છે પણ યોગબીજ એ ક્યારેક ચોક્કસ વખતે શરૂ થાય છે, એટલે એ જાણવું જરૂરી છે કે આવા યોગબીજનો કે યોગમાર્ગનો પ્રારંભ ક્યારે માનવો એનો ખુલાસો કરતા ગ્રથકાર કહે છે કે જીવનના અનાદિ પ્રવાહમાં વિવિધ કારણોને લીધે કર્મબળ ઘટતા ઘટતા એક એવો સમય આવે છે કે ત્યારબાદ જીવનું મુખ્ય વલણ ભોગાભિમુખ ન રહેતા યોગાભિમુખ થવા લાગે છે અને ત્યારથી તેની વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર કાંઈ ને કાંઈ શુદ્ધ થતી જાય છે, જેને લીધે તેની રાગદ્વેષની તીવ્રતા એટલે સુધી મોળી પડે છે કે હવે તે જીવ નવા નવા કર્મસંસ્કારો નિર્માણ કરે તોય તેમાં દીર્ઘ સંસાર ટકાવવાની શક્તિ નથી આવતી આવા સમયને જૈન પરિભાષામાં **ચરમાવર્ત**[૪] કહેલ છે સંસારકાળને સમુદ્ર માનીએ તો તેના અનેક ખંડો એ એક એક વમળ જેવા છે જેમાં પડેલો જીવ બહાર નીકળી નથી શકતો આવા વમળ જેવા કાળખંડોમાંથી જ્યારે જીવને હવે છેલ્લો જ આવર્ત અથવા છેલ્લો જ સાંસારિક કાળખંડ વિતાવવાનો બાકી રહે છે ત્યારે તે ચરમ–છેલ્લામાં છેલ્લા

૪ જુઓ પરિશિષ્ટ ૧

આવર્ત તરીકે ઓળખાવાય છે સાંસારિક જીવનના એ કાળખંડમા પ્રવેશ થતા જ જીવની દશા બદલાય છે ને તે વખતે તે અપુનર્બંધક બને છે અપુનર્બંધક અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે જ યોગનો પ્રારંભ લેખાય છે તેથી જે જીવ અપુનર્બંધક હોય તે યોગમાર્ગનો પ્રથમ અધિકારી, ત્યારબાદ શુદ્ધિના વિકાસક્રમમા જે જે અવસ્થાઓ આવે તે બધી અવસ્થાવાળા જીવો યોગમાર્ગના અધિકારી જ છે

(૨) ઉપર કહ્યુ તેથી ઊલટુ, જે જીવમા રાગ, દ્વેષ, આદિ મળોનુ બળ એટલુ બધુ તીવ્ર હોય કે જેને લીધે તેનુ વલણ મુખ્યપણે સાંસારિક ભોગો તરફ જ રહે છે તે જીવ યોગમાર્ગનો અધિકારી નથી મનાયો, તેને આધ્યાત્મિક પુરુષો ભવાભિનન્દી તરીકે ઓળખાવે છે આ સ્થિતિ ઉપર વર્ણવેલા ચરમ આવર્ત સમય પહેલાની છે, એટલે જિજ્ઞાસુઓની સમજૂતી ખાતર આધ્યાત્મિક પુરુષોએ સમગ્ર જીવનકાળપટના બે ખંડ કલ્પી ચરમાવર્ત પહેલાના કાળખંડમા વર્તતા જીવને યોગમાર્ગનો અનધિકારી અને ચરમાવર્તમા વર્તતા જીવને યોગનો અધિકારી કહેલો છે

(૩) જેને ચરમાવર્ત કહેવામા આવે છે તે કાળખંડ પણ કાઈ નાનોસૂનો નથી છતા એટલુ ખરુ કે એ કાળખંડ પૂરો થતા જ સંસારી જીવન સમાપ્ત થાય છે ચરમ આવર્તમાં જીવ આવે એટલે ક્રમે ક્રમે તેની શુદ્ધિ વધતા તે યોગમાર્ગમા આગળ વધે છે આ તો એક જીવને ઉદ્દેશી ક્રમિક અવસ્થાભેદની વાત થઈ પણ ચરમાવર્તમા વર્તતા અનેક જીવોનો એક સાથે એક જ સમય પરત્વે વિચાર કરીએ ને તેમની તુલના કરીએ તો ય એ બધામા કર્મમળની શુદ્ધિના તારતમ્યને લીધે ભેદ તો હોવાનો જ તાત્પર્ય એ છે કે યોગમાર્ગના અધિકારી બધા જ જીવોનો અધિકાર એક સમયમા સમાન ન સંભવે અને એક જીવનો અધિકાર પણ હમેશા એક જ ન રહે આ રીતે અધિકારભેદ કે યોગ્યતાભેદનો આધાર કર્મબળનુ તારતમ્ય છે કર્મ, વાસના કે મળના

સસ્કારો એટલા સૂક્ષ્મ અને વિવિધ સામર્થ્યવાળા હોય છે કે તેનુ આબેહૂબ ચિત્ર શબ્દમા રજૂ ન કરી શકાય પણ માણસ ધારે તો પોતાના અતર્નિરીક્ષણથી તેનો કાઈક ખ્યાલ મેળવી શકે આપણે અનુભવીએ છીએ કે કયારેક ભય ને લોભનુ બળ ચિત્તમા વધારે હોય છે તો કયારેક ક્રોધ અને અભિમાનનું એ જ રીતે આપણે એવો પણ કયારેક અનુભવ કરીએ છીએ કે યોગ્ય સમજણ કે ચિંતન-મનન દ્વારા તે જ દોષોનુ બળ ઘટે છે અને કયારેક કોઈ કોઈ દોષ નિર્મૂળ જેવો પણ થઈ જાય છે આવી માનસિક સ્થિતિનો અનુભવ કરીને આધ્યાત્મિક સાધકોએ કહ્યું છે કે યોગમાર્ગ ભણી વળ્યા હોય એવા અધિકારી જીવોના અધિકાર કે યોગ્યતા એકસરખા નાહ હોવાના આનું જ નામ 'અધિકારભેદ' છે

આત્મા અને કર્મના સબધનુ કથન

तप्पोग्गलाण तग्गज्झसहावावगमओ य एय ति ।

इय दट्ठव्व इहरा तह बधाइ न जुज्जति ॥ ११ ॥

અર્થ—કર્મપુદ્ગલોનો સ્વભાવ આત્મા વડે ગ્રહણ થવાનો એટલે કે તેને વળગવાનો છે તેમજ આત્માથી અપગમ—છૂટા પડવાનો પણ છે એને લીધે જ ઉપરનુ અધિકાર-અનધિકારનુ કથન છે અન્યથા એટલે કે ઉક્ત પ્રકારે કર્મના ગ્રહણ અને અપગમ ન માનવામા આવે તો બધ વગેરેની વ્યવસ્થા ઘટે જ નહિ એમ સમજવું (૧૧)

સમજૂતી—યોગમાર્ગના અધિકાર-અનધિકાર અને અધિકારીની વિવિધતા વિશેની ગાથા ૮-૧૦ મા આવેલી ચર્ચામાથી દાર્શનિક માન્યતાનો એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે પ્રશ્નને લઈ ગ્રથકારે પ્રસ્તુત ગાથામા પોતાનુ દૃષ્ટિબિન્દુ જૈનપર પરિભાષા રજ

કહ્યું છે પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે મૂર્ત જડથી ચેતન તત્ત્વ કે આત્મ તત્ત્વ તદ્દન જુદુ અને ભિન્ન લક્ષણવાળુ છે તે આકાશની પેઠે અમૂર્ત–અરૂપી પણ મનાયેલુ છે આવા અમૂર્ત તત્ત્વનો મૂર્ત અને જડ એવા કર્મતત્ત્વ સાથે પરસ્પર અસર ઉપજાવે એવો સબધ કેવી રીતે સભવે ? મૂર્તનો મૂર્ત સાથે અસરકારક સબધ કલ્પ નામા અને અનુભવમા આવે છે, પણ મૂર્ત અને અમૂર્તનો સબધ પરસ્પર અસર ઉપજાવી શકે એ વાત તરત ધ્યાનમા ઊતરતી નથી તેથી જ આ બાબત દાર્શનિકોમા મતભેદ છે દા ત ચેતન તત્ત્વને અમૂર્ત તેમજ કૂટસ્થનિત્ય માનનાર સાખ્ય યોગ આદિ દર્શનો તેને જડ પ્રકૃતિની અસર વિનાનું જ માને છે તેઓ પ્રકૃતિ અને ચેતન પુરુષ એ તત્ત્વનું સનિધાન કે સામીપ્ય સ્વીકારે છે પણ એમ માને છે કે ચેતન અમૂર્ત તેમજ કૂટસ્થ નિત્ય હોઈ તેના ઉપર પ્રકૃતિ કોઈ સારી–નરસી અસર પાડી શકે નહિ આવી મા યતાને લીધે ઉપર કહેલા પ્રશ્ન વિશે દાર્શનિક દૃષ્ટિએ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે ને તે ગ્રથકારે વિચાર્યું પણ છે

મોક્ષ પુરુષાર્થની માન્યતા અસ્તિત્વમા આવી ત્યારથી આત્માના સ્વરૂપની માન્યતાએ પણ જુદા જુદા વળાક લીધા છે મોક્ષ પુરુષાર્થનો વિચાર સ્પષ્ટપણે અસ્તિત્વ ઇતિહાસ અને વિ ાસ મા ન આવ્યો હોય તે વખતે ચિંતકો કર્મની દૃષ્ટિએ તત્ત્વચિ ચેત યના સ્વરૂપ વિશે જે ધારણાઓ સેવતા તનની ાર ભૂમિકાઓ હોય તે મોક્ષનો વિચાર અસ્તિત્વમા આ યા પછી કદી એ રૂપમા રહી ન જ શકે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા મોક્ષના વિચારનું પ્રકરણ (પછી તે ગમે તેટલુ પ્રાચીન હોય છતા) અમુક સમયે જ સ્પષ્ટ આકાર લે છે આ બાબત ધ્યાનમા રાખી ઐતિહાસિક અને તાત્ત્વિક રીતે અહીં વિચાર કરીએ તો જ ગ્રથકારના કથનનું ખરુ હાર્દ કાઈક પકડી શકાય

તત્ત્વચિંતનની પ્રાથમિક સ્થિતિમા માત્ર ભૌતિક તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ મનાતુ અને તેમાથી જ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ ને પાછો તેમા જ તેનો તિરોભાવ મનાતો આ માન્યતા ચાર્વાકના દર્શન તરીકે સચવાઈ રહી છે ત્યારબાદ ચૈતન્યના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો વિચાર સ્પષ્ટ રૂપ લે છે ને વખતે પણ ભૌતિક તત્ત્વોનુ અસ્તિત્વ મનાતું હોવાથી બે પરસ્પર વિરોધી એવાં તત્ત્વો જડ અને ચૈતન્ય ને નામે તત્ત્વજ્ઞાનમા સ્થાન પામે છે આ તત્ત્વચિંતનની બીજી ભૂમિકામા અચેતન અને ચેતન એ બે એકબીજાથી જુદા અને સ્વતંત્ર તત્ત્વો મનાવા છતા તેમના વિશે પહેલી ભૂમિકાની અમુક માન્યતા કોઈક જુદા સ્વરૂપમા પણ સચવાઈ રહેતી લાગે છે પ્રથમ ભૂમિકામા ચૈતન્ય ભૌતિક તત્ત્વોમાથી આવતુ ને તેમા વિલય પામતુ આ બીજી ભૂમિકામા એમ તો નથી મનાતુ, પણ ચૈતન્ય ઉપર ભૌતિક અસરો વાસ્તવિક રીતે થાય છે અને થઈ શકે છે એમ મનાય છે પ્રથમ ભૂમિકામા ભૌતિક તત્ત્વ ચૈતન્યનુ ઉપાદાન હતું તો હવે બીજી ભૂમિકામા એ ઉપાદાન મટી ચૈતન્યના પરિણામોમા અને ચૈતન્ય ઉપર થતી અસરોમા નિમિત્ત બને છે આ બીજી ભૂમિકા મીમાંસા ન્યાયવૈશેષિક જૈનબૌદ્ધ આદિ દર્શનોમા સચવાઈ છે

તત્ત્વચિંતનની ત્રીજી ભૂમિકામા વળી માન્યતા આગળ વધે છે જો ચેતન્ય તત્ત્વ સ્વતંત્રસિદ્ધ અને તદ્દન સ્વતંત્ર હોય તેમજ ભૌતિક લક્ષણોથી સર્વથા વિલક્ષણ હોય તો એવા અમૂર્ત અને અરૂપી તત્ત્વ ઉપર ભૌતિક વસ્તુ અસર કેમ પાડી શકે? જો એ એના ઉપર અસર પાડે તો એની અમૂર્તતા કેવી રીતે સંભવે? આ અને આના જેવી દલીલો દ્વારા આ ત્રીજી ભૂમિકામા એવી માન્યતા સ્થિર થઈ કે ભલે અચેતન અને ચેતન બન્ને તત્ત્વો મનાય પણ ચેતન એ તો અચેતનથી તદ્દન જુદા પ્રકારનુ અને તે પરિવર્તન કે પરિણામ વિનાનું જ માનવુ જોઈએ અને જો

એક વાર એમ માનીએ તો સ્પષ્ટપણે કબૂલવું જોઈએ કે ચેતન ઉપર અચેતનની કોઈ વાસ્તવિક અસર થતી જ નથી અસર વિશે જો કાંઈ બોલાતું કે વ્યવહારાતું હોય તો તે માત્ર સ્થૂળ દૃષ્ટિને લીધે જ તેથી કરીને એ માત્ર ભ્રમ, આરોપ કે ઉપચાર છે આ ભૂમિકા સાંખ્ય યોગ જેવા દર્શનોમા સચવાઈ છે

તત્ત્વચિંતનની ચોથી અને કદાચ છેલ્લી ભૂમિકામા કલ્પના એટલે સુધી આગળ વધી કે ચેતન તત્ત્વ સદા એકરૂપ છે અને કોઈ પણ જાતનું પરિણામ કે પરિવર્તન ઝીલનાર નથી આમ છે તો પછી એની કોટિનું, ત્રણે કાળમા સત્ય એવું, બીજું તત્ત્વ કેમ હોઈ શકે ? ત્રૈકાલિક સત્ય તો એક જ હોય આ વિચાર-માથી સ્વતંત્ર જડતત્ત્વની માન્યતા આપોઆપ લોપ પામી અને એવા જડતત્ત્વની મનાતી અસરો અને એનાથી ઉદ્‌ભવતી વિશ્વ રૂપની વિવિધતાઓનો ખુલાસો અજ્ઞાન કે અવિદ્યાથી કરવામા આવ્યો આ માન્યતા કેવલાદ્વૈતમા અને અમુક અંશે વિજ્ઞાન વાદમા સચવાઈ છે

આ રીતે પહેલી ભૂમિકા માત્ર જડવાદની, અને ચૈતન્ય એ જડનું પરિણામ; બીજી ભૂમિકામાં ચેતન અચેતન બન્ને તત્ત્વો સ્વતંત્ર પણ એક પર બીજાની અસર ખરી જ, ત્રીજી ભૂમિકામા બન્ને તત્ત્વો તો સ્વતંત્ર પણ એકબીજાની વાસ્તવિક અસરથી મુક્ત, ચોથી ભૂમિકામા તત્ત્વ તો એક ચૈતન્ય જ, પણ દેખાતી વિવિધ તાઓ એ કોઈ તત્ત્વગત નહિ પણ માત્ર અવિદ્યાપ્રેરિત

ઉપરની ચાર ભૂમિકાઓની તુલના કરીએ તો જણાશે કે પહેલી બે સૃષ્ટિદૃષ્ટિવાદમા[૫] સ્થાન પામે એવી છે, જ્યારે ત્રીજી અને ચોથીમા દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદનો[૬] ભાસ થાય છે

---

૫ આ વાદ એમ કહે છે કે સૃષ્ટિ એ જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર છે તેનો વિશેષ વિચાર જાણવા માટે જુઓ વેદાન્ત-સિદ્ધાન્તસૂક્તિમંજરી ૨ ૪૬ અને તેની સિદ્ધાન્તલેશ-વ્યાખ્યા

ઉપરની ચર્ચાથી જોઈ શકાશે કે જૈન દર્શન પરિણામવાદી છે, તેથી તેને મતે બધ અને મોક્ષ એ બને ચેતનની કાલભેદે થતી વાસ્તવિક અવસ્થાઓ છે બધ અને મોક્ષ એ બને પરસ્પર વિરોધી છતા પરસ્પર સાપેક્ષ એવા પરિણામો છે જો ચેતનમા બધ વાસ્તવિક ન હોય તો તેમા મોક્ષનો વિચાર જ અસ્થાને છે અને જો ચેતનમા મોક્ષની સ્થિતિ માનવાની હોય તો તે પહેલા તેમા બધનુ વાસ્તવિકત્વ હોવુ જ જોઈએ આ

આત્મા અને કર્મના પરસ્પરઅસરકારકસબધનું બીજી ભૂમિકાને અનુસરી ઉપપાદન

વસ્તુસ્થિતિ જૈન દર્શન ન્યાયવૈશેષિક આદિની પેઠ સ્વીકારે છે એ માન્યતાને અનુસરી ગ્રથકારે આત્મા અને કર્મના પરસ્પર સબધનો વિચાર કર્યો છે ગ્રથકાર કહે છે કે આત્મા ભલે તત્ત્વત અમૂર્ત હોય છતા તે મૂર્ત એવા પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોને રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન જેવી વૃત્તિઓને કારણે પોતામા ગ્રહે છે અને એ પુદ્ગલોનો સ્વભાવ પણ એવો છે કે તે મૂર્ત હોવા છતા અમૂર્ત ચેતનથી ગ્રહાય છે બન્નેનો સયોગસબધ અજ્ઞાન ને રાગદ્વેષ જેવી વૃત્તિઓને લીધે એવો થાય છે કે ચેતન પેલાં પુદ્ગલ દ્રવ્યોને વિશિષ્ટ રૂપમા પરિણમાવી પોતામા આત્મસાત્ જેવા કરે છે અને એ પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં પણ એવી શક્તિ ઉદ્ભવે છે કે તે યથા સમયે ચેતન પર સુખ-દુખ આદિ જેવા ભાવો જન્માવે છે આ

વાદને વધારે સમજવા માટે જુઓ વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સૂક્તિમજરી-૨ ૪૫ અને તેની ટીકા જો કે દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ કેવલાદ્વૈતી વેદા તીઓએ સ્વીકારેલ છે અને તે વિજ્ઞાનવાદી જેવા બૌદ્ધોને પણ પોતાની રીતે માન્ય છે છતા અમે સાખ્ય-યોગની ત્રીજી ભૂમિકામા પણ તેવા વાદનો ભાસ કહ્યો છે તે માત્ર એટલા જ અર્થમા કે સાખ્ય અને યોગ કૂટસ્થનિત્ય ચેતન તત્ત્વમા સુખદુ ખ આદિ વૃત્તિઓ વાસ્તવિક ન માનતા માત્ર ઉપચરિત અને તેથી ભ્રાન્ત માને છે અને નહિ કે પ્રકૃતિના પરિણામોના અર્થમા કેમ કે તે પરિણામો તો વાસ્તવિક જ છે

રીતે જૈન દર્શન ચેતન અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય બન્નેના અજ્ઞાનમૂલક સબંધને પરસ્પર અસર ઉપજાવનાર તરીકે માની આત્મામા બંધ પરિણામ વાસ્તવિક માને છે અને જ્યારે યોગ્ય ઉપાયથી એ બંધ પરિણામની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તેમાં વાસ્તવિક મોક્ષ પરિણામ માને છે આ રીતે બંધ અને મોક્ષ બન્ને પરિણામોને ચેતનમા વાસ્તવિકપણે માનનાર જૈનદર્શન એ કર્મપુદ્ગલ અને ચેતન બન્નેમા અરસપરસ ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ તાત્ત્વિક રીતે ન માને તો એની મૂળગત બંધ-મોક્ષની કલ્પના જ ન ઘટી શકે આ વસ્તુ ધ્યાનમા રાખીને જ ગ્રંથકારે ૧૧ મી ગાથામાં પોતાનુ મતવ્ય રજૂ કર્યું છે

ગ્રંથકાર, જ્યારે, આ ગાથામા એમ કહે છે કે જો કર્મપુદ્ગલ અને આત્મા બન્નેમા પરસ્પર ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ વાસ્તવિક માનવામા ન આવે તો બંધ મોક્ષ નહિ ઘટે ત્યારે તેમનો અભિપ્રાય સાખ્ય યોગ આદિ દર્શનોની બંધ તેમજ મોક્ષવિષયક માન્યતાની અયથાર્થતા દર્શાવવાનો છે ગ્રંથકાર અહાની પેઠ યોગબિંદુ આદિ તેમના અનેક ગ્રંથોમા ફરીફરીને એ બાબત ઉપર ભાર આપે છે કે મોક્ષ માનવો તે પણ ચેતનમા અને પછી એને વાસ્તવિક ન માનવો, માત્ર ઉપચરિત અને આરોપિત માનવો, એ બરાબર નથી જો ખરેખર ચેતનમા બંધ હોય જ નહિ તો તેમા મોક્ષનો વિચાર જ અસ્થાને છે અને જો બંધ તેમજ મોક્ષ બન્ને ચેતનમા વાસ્તવિકપણે હોય જ નહિ તો અંતિમ પુરુષાર્થના આધાર લેખે ચેતન તત્ત્વની માન્યતા પણ નિરર્થક ઠરે છે

ગ્રંથકારે આગળ ગાથા ૫૬ થી ૫૮ સુધીમા આ જ વિષયને સ્પષ્ટ કરતી ચર્ચા કરતા કહ્યુ છે કે જેમ મદ્ય વગેરે કેફી વસ્તુ જડ ને મૂર્ત હોવા છતા તે વિજ્ઞાન જેવી અમૂર્ત વસ્તુઓ પર અસર પાડી તેને વિકૃત કે મંદ બનાવે છે તેમ જ બીજી કોઈ ઉપકારક ઔષધિ વિજ્ઞાનની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિમા સહાયક

પણ બને છે એ જ રીતે મૂર્ત કર્મદ્રવ્ય અમૂર્ત ચેતન ઉપર સુખ દુખાદિની વાસ્તવિક અસર નિપજાવે છે અને યોગ્ય ઉપાયથી તે અસર દૂર પણ થાય છે આમ બંધમોક્ષ બને ઉપચરિત નથી એ સિદ્ધાંત છે

અધિકારી-ભેદે અતીંદ્રિય વસ્તુના બોધનું તારતમ્ય

एय पुण [7]निन्छयओ अइसयनाणी वियाणई नवर।
इयरो वि य लिंगेहिं उवउत्तो तेण भणिएण ॥ १२ ॥

અર્થ—એ આત્મકર્મના સંબંધની બાબતને નિશ્ચયથી—પ્રત્યક્ષપણે કેવળ સાતિશયજ્ઞાની—પૂર્ણ જ્ઞાની જ જાણે છે, અને બીજા છદ્મસ્થો પણ અનુમાનજ્ઞાનથી તેમજ કેવલિકથિત શાસ્ત્ર જ્ઞાનથી એ બાબત જાણે છે (૧૨)

સમજૂતી—ઉપર જૈન મત પ્રમાણે આત્મા અને કર્મદ્રવ્યના અસરકારક વાસ્તવિક સંબંધ વિશે જે કહ્યું તે બાબતમા મૂળ સવાલ તો ગ્રંથકાર સામે એ આવે છે કે તમે તો પૂર્ણ જ્ઞાની નથી તો પછી આવી અતીન્દ્રિય અને વિવાદાસ્પદ વસ્તુ વિશે અંતિમ નિર્ણય કયા આધારે કરો છો? તેનો ઉત્તર આપતા ગ્રંથકાર સૂચવે છે કે ખરેખર એ અતીન્દ્રિય સંબંધ અમારા જેવા છદ્મસ્થ માટે પ્રત્યક્ષ નથી, પણ અમે એ સંબંધી જે વિધાન કર્યું છે તે પૂર્ણજ્ઞાની-સર્વજ્ઞના દર્શનને માનીને કર્યું છે જૈન પરંપરા એમ માનતી આવી છે કે કોઈ ને કોઈ પૂર્ણજ્ઞાની-સર્વજ્ઞ સંભવે છે અને જે સર્વજ્ઞ થઈ ગયા તેમણે આવા અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, એટલે જૈન પરંપરામા અતીન્દ્રિય એવા આત્મ કર્મ સંબંધના વાસ્તવિકપણાની માન્યતા છે તે મૂળે સર્વજ્ઞના પ્રત્યક્ષનો વિષય છે, તેથી તે નૈશ્ચયિક તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય છે હા,

7 મૂળમા मिच्छयओ વંચાય છે, જેનો અર્થ બંધબેસતો નથી

જે અમારા જેવા છદ્મસ્થો તેનું નિરૂપણ કરે છે તે સીધું પ્રત્યક્ષ મૂલક ન હોવા છતાં પરોક્ષજ્ઞાનમૂલક તો છે જ આમે આ વિશે જે કાંઈ કહીએ છીએ તે લિંગ–અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણને આધારે અમારું અતીન્દ્રિય વસ્તુ વિશેનું પ્રતિપાદન પરોક્ષજ્ઞાન મૂલક હોવાથી સર્વજ્ઞના પ્રત્યક્ષમૂલક પ્રતિપાદન કરતાં અવશ્ય ઊતરતી કોટિનું છે અને તેથી તે વ્યાવહારિક તત્ત્વજ્ઞાનની કોટિમાં આવે, તેમ છતાં એના મૂળમાં પરંપરાગત સર્વજ્ઞત્વની માન્યતાનો આધાર છે અન્ય સંપ્રદાયના આચાર્યો પણ પોતપોતાના નિરૂપણમાં પોતપોતાની પરંપરામાં મનાતા પૂર્ણ પુરુષોના જ્ઞાનનો આધાર લઈને જ તત્ત્વજ્ઞાન નિરૂપે છે આટલી વસ્તુ બધા સંપ્રદાયોમાં સમાન છે

અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને ચારિત્રીનાં અનુક્રમે લક્ષણો

पाव न तिव्वभावा कुणइ न बहु मन्नई भव घोरं[८] ।
उचियट्ठिइं च सेवइ सव्वत्थ वि अपुणबंधो त्ति ॥१३॥
सुस्सूस धम्मराओ गुरुदेवाण जहासमाहीए ।
वेयावच्च नियमो सम्मद्दिट्ठिस्स लिंगाइं ॥ १४ ॥
मग्गणुसारी सद्धो पन्नवणिज्जो कियावरो चेव ।
गुणरागी सक्कारम्भसंगओ तह य चारित्ती[९] ॥ १५ ॥
एसो सामाइयसुद्धिभेयओऽणेगहा मुणेयव्वो ।
आणापरिणइभेया अंते जा वीयरागो त्ति ॥ १६ ॥

---

८ ત્રીજા પંચાશકમાં જે ચોથી પાંચમી અને છઠ્ઠી ગાથાઓ છે તે જ અહીં ૧૩ ૧૪ અને ૧૫ના ક્રમાંકમાં આપેલી છે

૯ શ્રી હરિભદ્રકૃત ઉપદેશપદ અને વિંશિકામાં ૧૫ મી ગાથાના છેલ્લા પાદમાં થોડો પાઠભેદ છે ' सक्कारम्भसंगओ जो तमाहु मुणिं । ' (ઉપદેશપદ ગા ૧૯૯) सक्कारम्भसंगओ देसचारित्ती । (વિંશિકા ૯ ગા ૨) યોગબિંદુ શ્લોક ૩૫૨–૩૫૩ માં પ્રસ્તુત ગાથા ૧૫મીનો પૂરો ભાવ અર્પિત છે

અર્થ—જે ઉત્કટ ક્લેશપૂર્વક પાપકર્મ ન કરે, જે ભયાનક દુઃખપૂર્ણ સંસારમાં રચ્યોપચ્યો ન રહે અને બધી બાબતોમાં કૌટુંબિક, લૌકિક, ધાર્મિક વગેરેમાં—ન્યાયયુક્ત મર્યાદા પાળે, તે અપુનર્બંધક છે (૧૩)

ધર્મ સાંભળવાની ઇચ્છા, ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ, સમાધાન કે સ્વસ્થતા સચવાય એ રીતે ગુરુ ને દેવની નિયમિત પરિચર્યા કરવી, આ બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવના લિંગો—ચિહ્નો છે (૧૪)

માર્ગાનુસારી, શ્રદ્ધાળુ, ધર્મના ઉપદેશને યોગ્ય, ક્રિયાતત્પર, ગુણાનુરાગી, અને શક્ય હોય એવી જ બાબતમાં પ્રયત્ન કરનાર તે ચારિત્રી છે (૧૫)

આ ચારિત્રી – છેવટની વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત થતા સુધીમાં સામાયિક સમત્વની શુદ્ધિના તારતમ્ય પ્રમાણે તેમજ શાસ્ત્રજ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારવા રૂપ પરિણમનના તારતમ્યથી – અનેક પ્રકારનો જાણવો (૧૬)

સમજૂતી—પહેલાં ગાથા નવમીમાં યોગમાર્ગના અધિકારી વિશે સૂચન છે યોગ્યતાના તારતમ્ય પ્રમાણે અધિકાર અનેક પ્રકારનો હોય છે, પણ એનું વર્ગીકરણ સંક્ષેપમાં કરી ગ્રંથકારે ચાર ભાગમાં એનું નિરૂપણ ગાથા ૧૩ થી ૧૬ સુધીમાં કરેલું છે તેમાં પ્રથમ અધિકારી તરીકે અપુનર્બંધકને લેખી તેનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે ગાથા ચૌદમાં ત્યાર બાદના બીજા અધિકારી લેખે સમ્યગ્દૃષ્ટિને લઈ તેનું સ્વરૂપ કહેલું છે ગાથા પંદર અને સોળમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ પછીના ચડિયાતા અધિકારી લેખે ચારિત્રીનો નિર્દેશ કરી તેમાં દેશ અને સર્વ એમ બન્ને પ્રકારના તારતમ્યયુક્ત ચારિત્રવાળાનું કથન છે આ રીતે યોગમાર્ગના અધિકારી સંક્ષેપમાં ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે દરેક ભાગના અધિકારીઓમાં કાંઈ એકસરખી

યોગ્યતા નથી હોતી, એટલે ઉપર નિર્દેશેલા અધિકારીના ચાર વર્ગોમા પરસ્પર યોગ્યતાનુ તારતમ્ય શુ છે અને પ્રત્યેક વર્ગમા સમાતા અધિકારીઓમા પણ પરસ્પર યોગ્યતાનુ તારતમ્ય કયા પ્રકારનુ છે એ જરા વિગતે સમજવુ આવશ્યક હોઈ અત્રે એની ચર્ચા કરીશુ

અજ્ઞાતકાળથી જીવ અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના વમળમા પડેલો હોઈ જાતજાતના આઘાત પ્રત્યાઘાતો સહન કરતો આવે છે, પણ નદીપાષાણગોલક ન્યાયથી ક્યારેક એના અજ્ઞાન આદિ મળની તીવ્રતા કાંઈક ઓછી થતા એનો સાસારિક ભોગરસ ઓસરવા માડે છે અને એનાથી મુક્ત થવાની વૃત્તિ પ્રગટે છે એ સ્થિતિ મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વેષની છે ખરી રીતે આ સ્થિતિ આવે ત્યારથી જ યોગમાર્ગનો અધિકાર શરૂ થાય છે અને એ જ ખરો ધર્માધિકાર છે આ સ્થિતિ આવે છે ત્યારે ચિત્તમળની તીવ્રતા એટલી બધી ઓછી થઈ જાય છે કે તેને લીધે હવે તે જીવ બધા કર્મોમા મુખ્ય એવા મોહનીય કર્મનો નવો સસ્કાર પાડે તોય તે સસ્કાર જૈન પરિભાષા પ્રમાણે એક કોડાકોડ સાગરોપમ કરતા પણ ટૂક મુદતનો પડે છે અને એવો જીવ ફરી મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, જે સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમ માનવામા આવી છે તે, નિર્માણ નથી કરતો તેથી જ એવા મુક્તિ પ્રત્યે અદ્વેષી અને મોહની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ફરી ન બાધનાર જીવને અપુનબંધક કહ્યો છે. અપુનર્બંધક અવસ્થાથી માડી ગ્રથિભેદ યા સમ્યગ્દષ્ટિ સુધીનો એક કાળ, સમ્યગ્દષ્ટિથી માડી દેશવિરતિ સુધીનો બીજો કાળ, દેશવિરતિથી માડી સર્વવિરતિ યા પૂર્ણચારિત્ર સુધીનો ત્રીજો કાળ અને પૂર્ણચારિત્રથી માડી મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધીનો ચોથો કાળ—આ રીતે યોગકાળના સ્થૂળ રીતે ચાર ભાગ પડે છે પહેલા ભાગમા વર્તનાર જીવોમા રાગદ્વેષ યા કષાયનુ તીવ્રબળ ઘટે છે ખરુ, પણ જડચેતનના ભેદનુ દર્શન (વિવેકખ્યાતિ) પ્રગટતુ નથી, કેમ કે

તેમા એવા દર્શનને રોકનાર દર્શનમોહ યા અવિદ્યા વિદ્યમાન હોય છે બીજા ભાગમા કાષાયિક બળ નબળુ પડવાની સાથે જ દર્શનમોહ પણુ નબળો પડે છે છતા તેમાં ચારિત્રનો પ્રતિબધ કરનાર કર્મ ક્રિયાશીલ અથવા ઉદયમાન હોય છે, તેથી તેમા દર્શન હોવા છતા વિરતિ પ્રગટતી નથી ત્રીજા ભાગમા ચારિત્રપ્રતિબધક કર્મ અલ્પાશે મોળુ પડતા વિરતિ પ્રગટે છે પણુ તે પૂર્ણપણે નહિ જ્યારે ચોથા ભાગમા પૂર્ણચારિત્ર પ્રગટે છે, કેમકે તેમા પૂણુ ચારિત્રનુ પ્રતિબધક કર્મ મોળુ પડે છે[૧૦] આ રીતે અપુનર્બધક, સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એ ચાર અવસ્થામા પરસ્પર રહેલુ તારતમ્ય સ્પષ્ટ છે પણ પ્રત્યેક ભાગમા વર્તનાર એક જીવમા કાળક્રમે અથવા અનેક જીવોમા એક સમયે જે તારતમ્ય હોય છે તે પણ જેવુ તેવુ નથી હોતુ, કેમકે જેમ જેમ દોષોનો હ્રાસ થાય તેમ તેમ શુદ્ધિ પ્રગટે છે અને એવો હ્રાસ સૌને એકસાથે એકસરખો નથી હોતો

ઉપર યોગકાળના સ્થૂળ રીતે ચાર ભાગ પાડી યોગના સાધકોનું અપુનર્બધક આદિરૂપે જે વર્ગીકરણ કર્યુ તેને જૈન પરિભાષામાં ગુણસ્થાનના નામથી ઓળખાવેલુ છે અપુનર્બધક જીવ એ પ્રથમ ગુણસ્થાનની હીયમાન-ઘટતી જતી અવસ્થા અને ચતુર્થ ગુણ-સ્થાનની યા ગ્રથિભેદની પૂર્વસ્થિતિમા હોય છે, સમ્યગ્દષ્ટિજીવ ચોથા ગુણસ્થાનમા લેખાય છે, દેશવિરતિ પાચમામા ને સર્વવિરતિ છઠ્ઠાથી ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી લેખાય છે

ગ્રથકારે તેરમી ગાથામા અપુનર્બધકનુ લક્ષણ દર્શાવતા કહ્યુ છે કે તે ઉત્કટ સક્લેશથી-કષાયથી પાપ નથી આચરતો, ભોગનુ

૧ આ જ વસ્તુ જૈન પરિભાષામા બીજી રીતે પણ કહેવામા આવી છે કે ચારિત્રમોહનીય કર્મ પલ્યોપમપૃથક્ત્વ જેટલુ નિવૃત્ત થાય ત્યારે દેશવિરતિ અને સખ્યાતસાગરોપમ જેટલુ નિવૃત્ત થાય ત્યારે સર્વવિરતિ આવે છે (યોગબિન્દુ ગ્રી-શ્લોક ૩૫૨-૩૫૩)

બહુમાન નથી કરતો, અને પ્રત્યેક જીવનવ્યવહારમા ન્યાયપૂર્વક વર્તે છે આ લક્ષણમા કયાય આત્મદર્શનનો ઉલ્લેખ નથી પણ એની યોગ્યતાનો સકેત છે ચૌદમી ગાથામાં સમ્યગ્દષ્ટિનું લક્ષણ દર્શાવતાં કહ્યુ છે કે, તેનામા ધર્મતત્ત્વની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા, ધર્મ પ્રત્યે આદર, માનસિક સ્વસ્થતાપૂર્વક ગુણીજનોની પૂજા ઇત્યાદિ હોય છે આમા ધર્મતત્ત્વની જિજ્ઞાસા દ્વારા આત્મદર્શન સૂચવાયેલું છે, પરતુ કોઈ પણ જાતની વિરતિનો નિદેશ નથી ગાથા પદર અને સોળમા દેશચારિત્રી અને સવચારિત્રીના લક્ષણો દર્શાવતા કહેવામા આવ્યુ છે કે તે ક્રિયાતત્પર અને મોક્ષમાર્ગે ચાલનાર હોય છે, એમા ચારિત્રનો સકેત છે

ગાથા સોળમા ગ્રથકારે એક ખાસ અગત્યની વાત નોધી છે તે એ કે ચારિત્ર એટલે સમતા, અર્થાત્ રાગ કે દ્વેષના વમળમા ન અટવાતા તદ્દન સ્થિર રહેવુ તે પણ આવી સમતા અથવા સ્થિરતા જે જૈન પરિભાષામા સામાયિક કહેવાય છે તે ચિત્તશુદ્ધિના તારતમ્ય પ્રમાણે ઓછીવત્તી હોવાથી એના અનેક ચડતા ઉતરતા સોપાન છે એમા શુદ્ધિનુ સૌથી છેલ્લું સોપાન એ પૂર્ણ વીતરાગ અવસ્થા છે, જેમા કોઈ પણ જાતના સકલેશના બીજ સુધ્ધા અસ્તિત્વમા નથી હોતા

સામાયિકની અશુદ્ધિ ને શુદ્ધિનો ખુલાસો

पडिसिद्धसु य देसे विहिएसु य ईसिरागभावे वि ।
सामाइय असुद्ध सुद्ध समयाए दोसु पि ॥ १७ ॥

અર્થ—શાસ્ત્રમા નિષેધેલી બાબતોમા દ્વેષ – અપ્રીતિને લીધે અને આદેશેલી બાબતોમા થોડા પણ રાગને લીધે, સામાયિક અશુદ્ધ થાય છે, પણ જો આ નિષિદ્ધ વિહિત બન્નેમા સમભાવ હોય તો તે સામાયિક શુદ્ધ જાણવું (૧૭)

શુદ્ધ જ હોય છે સક્લેશજાળની ગ્રથિઓથી અને તેની તીવ્રતા-મદતાથી ચિત્તની સ્થિતિ જટિલ હોય છે તેમા શુદ્ધિ પ્રકટયા પછી પણ અશુદ્ધિના અ શો કામ કરતા રહે છે સયત જીવન ચર્યા અર્થે પણ અમુક વસ્તુ ગ્રહણ કરવાની અને અમુક ત્યજવાની હોય છે ગ્રહણ કરવાનો અને ત્યજવાનો વ્યાપાર સામાન્ય રીતે અનુરાગ તેમજ દ્વેષને અધીન ચાલે છે, એટલે જીવનચર્યા નભાવતા એકાએક રાગદ્વેષના વલણોનો ઉચ્છેદ સૌને માટે શકય નથી, તેથી એવા વલણો હોય તેટલે અ શે ચિત્ત અશુદ્ધ રહેવાનુ પણ સાધક એવા વલણોને પૂરા પણે કાબુમાં લાવવા માટે પ્રયત્ન શીલ હોય છે, આથી ચિત્તમા નિષિદ્ધ અને વિહિત વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ સમભાવનુ વલણ ક્રમે ક્રમે વધતુ જાય છે એ વલણ જેટલે અ શે સિદ્ધ થયુ તેટલે અ શે સમતા સિદ્ધ થઈ અને તેટલે અ શે સામાયિક પણ શુદ્ધ જ સમજવુ આમ પ્રયત્ન અને જાગૃતિના વિકાસ સાથે સમભાવ કે સમતાની માત્રા વધતી જવાને લીધે સામાયિકની શુદ્ધિ પણ ઉત્તરોત્તર વધ્યે જ જવાની, અને તેટલા પ્રમાણમા અશુદ્ધિ ઘટતી જવાની છેવટે જ્યારે શુદ્ધિ પૂર્ણ પણે સિદ્ધ થાય ત્યારે તો અશુદ્ધિનો એક અ શ પણ રહેવા નથી પામતો પણ તે પહેલાની ચિત્તસ્થિતિમા સક્લેશની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનુ ઓછુવત્ત મિશ્રણ અનિવાર્ય છે, તેમ છતા શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ એ બન્ને અ શો તો જુદા જ છે, ને બન્નેની અસર પણ જીવનમા ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે

યોગભાષ્યમા વ્યાસે ચિત્તની પાચ ભૂમિકા પૈકી ત્રીજી વિક્ષિપ્ત ભૂમિકાને લક્ષી સવાલ ઉ ઠા યો છે કે એમા થોડે અ શે તો ક્લેશ વૃત્તિઓનો નિરોધ યા સમાધિ સ ભવે છે, તો પછી એ ભૂમિકાને યોગકોટિમા કેમ ન ગણવી એનો ઉત્તર એમણે સૂચવ્યો છે કે અલબત્ત, વિક્ષેપ કાળમા પણ કોઈ કોઈ વાર વચ્ચે સમાધિ લાધે એ સમાધિ, વિક્ષેપ અથવા રાજસ-તામસ વૃત્તિઓના

ઉદ્રેકના પ્રમાણમા એટલી બધી અસ્થિર અને નબળી હોય છે કે તેથી તે સમાધિકોટિમા ગણવા લાયક નથી અહીં ગ્રથકારે જે શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના મિશ્રણની વાત કરી છે તે ભૂમિકા એ વિક્ષિપ્ત ચિત્ત પછીની છે, કેમ કે ગ્રથકાર જે ભૂમિકાને લક્ષી વાત કરે છે તેમા અશુદ્ધિનો અશ હોવા છતા શુદ્ધિનુ મડાણ પાકે પાયે શરૂ થયુ છે, તેથી ગ્રથકારે સૂચવેલી એ ભૂમિકા વ્યાસની પરિભાષામા એકાગ્ર ચિત્તની કોટિમા આવે (વ્યાસભાષ્ય, ૧ ૧)

પ્રથમ સમ્યકત્વ સામાયિક અને તેના કારણો

एय विसेसनाणा आवरणावगमभेयओ चेव ।
इय दट्ठव्व पढम [११]भूसणठाणाइपत्तिसम ॥ १८ ॥

અર્થ—એ શુદ્ધ સામાયિક વિશેષજ્ઞાનથી તેમજ આવરણ ભગના તારતમ્યથી થાય છે આ રીતે ભૂષણ, સ્થાન આદિની સિદ્ધિરૂપ સમત્વને પ્રથમ સામાયિક અર્થાત્ સમ્યકત્વ સામાયિક સમજવું (૧૮)

સમજૂતી—ચિત્તમાં અસમભાવ કે અશુદ્ધિ હોય ત્યારે પણ સમભાવ યા સ્થિરતાના પ્રમાણમાં ચિત્તશુદ્ધિ પ્રગટવાની અર્થાત્ શુદ્ધ સામાયિક હોવાની વાત ઉપર કહી છે પ્રસ્તુત ગાથામાં ગ્રથકાર એ શુદ્ધ સામયિક પ્રગટ થવાનાં આતરિક કારણો દર્શાવે

---

૧૧ પ્રતિમા વધારા પ્રમાણોનો પાઠ તો 'સૂસણ' છે એનો કોઈ અર્થ પ્રસ્તુતમા બધબેસતો થતો નથી લાબા વિચાર પછી 'ભૂસણ' પાઠ જ મૌલિક હોવાની કલ્પના આવી છે તેથી તેને અનુસરી અર્થ કરવામા આવ્યો છે 'ભૂસણ' પાઠની કલ્પનાના પોષક પ્રમાણોમા મુખ્ય એ છે કે ગ્રથકારે પોતે જ એમના સબોધ પ્રકરણ (પા ૩૩) અને સમ્યકત્વ સપ્તતિ (પા ૨) નામના ગ્રથમા સમ્યક્ત્વના સડસઠ અગો દર્શાવતા 'ભૂસણ' પદ નિર્દેશ્યુ છે અને ઉ યશોવિજયજીએ પણ સડસઠ બોલની સજ્ઝાય માં ' [illegible] લઈ તેનો અર્થ કર્યો છે જુઓ આ જ ગાથાની

છે એમણે મુખ્યપણે બે આંતરિક કારણોનું સૂચન કર્યું છે એક અભાવાત્મક ને બીજું ભાવાત્મક પહેલું કર્માવરણના હ્રાસ-નિવૃત્તિરૂપ છે, જ્યારે બીજું વિશિષ્ટજ્ઞાન અર્થાત્ સજ્ઞાનરૂપ છે પ્રસ્તુત ગ્રંથનો વિષય આધ્યાત્મિક હોઈ અત્રે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ મુખ્યપણે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ એ દૃષ્ટિને બરાબર સમજવા માટે એની વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ સાથે પ્રાસંગિક તુલના જરૂરી છે તેથી એ વિશે અહીં થોડી ચર્ચા કરી લઈએ

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ એટલે મુખ્યપણે આત્માને લગતી બાબતોની વિચારણા અને વ્યાવહારિક એટલે મુખ્યપણે આત્મેતર તત્ત્વોની વિચારણા યા ગવેષણા પહેલી દૃષ્ટિમાં આધ્યાત્મિક અને વ્યાવહારિક આત્માનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ, તેને સ્પષ્ટ પ્રતીત જ્ઞાનની મર્યાદા કરવાના અને પ્રગટાવવાના સાધનો તેમજ અંતિમ સાધ્ય આદિનો વિચાર મુખ્યપણે થાય છે, જયારે બીજીમાં આત્મા સિવાયના તત્ત્વો કયાં છે, તેમનો પરસ્પર સંબંધ શો છે, અને દુન્વયી જીવનમાં એમનું સ્થાન શું છે વગેરે બાબતોનો વિચાર થાય છે બંને દૃષ્ટિઓ એકબીજીથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં તદ્દન પરસ્પર નિરપેક્ષ નથી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પ્રગટે, તેનો વિકાસ થાય ત્યારે ઘણી વાર એમ પણ બને છે કે એના પ્રાકટ્ય અને વિકાસના પ્રમાણમાં વ્યાવહારિક જ્ઞાન બહુ ઓછું પણ હોય છે અને કેટલીક વાર ભ્રાન્ત અને સંશયાત્મક પણ હોય છે તેથી ઊલટું, મોટે ભાગે એ પણ જોવામાં આવે છે કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિની મર્યાદામાં સમાતા અનેક વિષયના જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો વિકાસ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોય ત્યારે પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનું પ્રાકટ્ય હોતું જ નથી આ રીતે બન્ને દૃષ્ટિની મર્યાદામાં સમાવેશ પામતા જ્ઞાનો કે વિદ્યાઓ નિયમથી સાથે જ હોય એમ સામાન્ય રીતે નથી બનતું; તેમ છતાં કોઇ એવી વિરલ વ્યકિત પણ સંભવે ખરી કે જેમાં બન્ને દૃષ્ટિઓ સાથે કામ કરતી હોય, અને બંનેને

લગતી વિદ્યાઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વિકસી હોય આ બધું કેમ બને છે એનો ખુલાસો આધ્યાત્મિક ચિંતકોએ અંતર્મુખ નિરીક્ષણ દ્વારા કર્યો છે પરિભાષાનો ભેદ બાદ કરતાં એ બાબત વિશે ભિન્ન ભિન્ન આધ્યાત્મિક પરંપરાઓમાં કશો જ મતભેદ નથી અહીં એ વિચાર મુખ્યપણે જૈન પરિભાષાને અવલંબી દર્શાવવામાં આવ્યો છે

કોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાનને આવિર્ભાવ પામતાં રોકે તે કર્મ યા સંસ્કાર જ્ઞાનાવરણ યા પ્રકાશાવરણ કહેવાય છે આત્માની પ્રતીતિ કે તેના સ્વરૂપના દર્શનને આવિર્ભાવ પામતાં જે કર્મ રોકે છે તે દર્શનમોહ યા અવિદ્યા કહેવાય છે આત્મપ્રતીતિ થયા પછી પણ એ પ્રતીતિને અનુસરી વર્તન કરવા કે ચારિત્ર ઘડવામાં જે સંસ્કારો આડે આવે છે તે ચારિત્રમોહ છે દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહનું બળ પૂરેપૂરું હોય ત્યારે પણ જ્ઞાનાવરણનું અર્થાત્ વસ્તુત અજ્ઞાનાવરણનું બળ ઘણી વાર ઘટે છે, તેથી કરીને અનેક સ્થૂળ સૂક્ષ્મ વિષયોને લગતાં નાનાવિધ જ્ઞાન વિજ્ઞાનો પણ મનુષ્ય મેળવી શકે છે આવાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનો તે તે વિષયની મર્યાદામાં ચોક્કસ અને અબાધિત હોઈ પ્રમાણભૂત સંભવે છે, તેમ છતાં એની સાથે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનું પ્રાકટ્ય ન હોય તો એવાં જ્ઞાન વિજ્ઞાનો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અજ્ઞાન કોટિમાં પડે છે તે એટલા માટે નહિ કે એ ખોટાં છે અથવા એનું કશું જ મૂલ્ય નથી, પણ એટલા માટે કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પ્રગટેલી ન હોવાથી તેવાં જ્ઞાન વિજ્ઞાનોનો આત્મશુદ્ધિના વિકાસમાં ઉપયોગ થતો નથી ઊલટું, ઘણી વાર તે આત્માની અશુદ્ધિને પોષે છે તેથી કરીને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિવિહીન જ્ઞાન-વિજ્ઞાનો જે જ્ઞાનાવરણના હ્રાસથી ઉદય પામે તેને અજ્ઞાનાવરણનો હ્રાસ કહે છે, એટલે કે એ આવરણહ્રાસથી આવરણ ન રહે ત્યારે પણ પ્રગટેલાં જ્ઞાનો વ્યવહારદૃષ્ટિએ ગમે તેટલા મહત્ત્વનાં હોય છતાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અજ્ઞાન જ છે

ચારિત્રમોહની તીવ્રતમ શકિત જેને જૈન પરિભાષામાં અનંતાનુબંધી કહે છે તે કાંઈક નબળી પડતાં દર્શનમોહ નબળો પડે છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ કે દર્શન પ્રગટે છે જ્યારે આવું દર્શન પ્રગટે છે ત્યારે જ્ઞાનાવરણના ઓછા કે વત્તા ગમે તેવા હ્રાસથી પ્રગટ થતું જ્ઞાન, એ માત્રા અને પ્રકારમાં ગમે તેટલું ઓછું હોય અગર વ્યાવહારિક-દુન્યવી વિષયોમાં અયોક્રમ પણ હોય છતાં, તે જ્ઞાન લેખાય છે એટલા માટે નહિ કે તે વ્યાવહારિક વિષયોમાં બીજા કોઈના ચડિયાતા જ્ઞાન કરતાં વધારે છે યા વધારે પ્રમાણભૂત છે, પણ એટલા માટે કે તેના દ્વારા આત્મશુદ્ધિના વિકાસમાં કદી જ બાધા પડતી નથી ઊલટું, તે પ્રકાર અને માત્રામાં સામાન્ય હોવા છતાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના ઉદયને લીધે આત્મશુદ્ધિનું પોષક જ બને છે, અર્થાત્ તેના દ્વારા રાગ, દ્વેષ યા સંક્લેશ કદી પોષાતા નથી, તેથી કરીને તે જ્ઞાન જે આવરણહ્રાસને લીધે પ્રગટ્યું હોય તેને જ્ઞાનાવરણહ્રાસ કહેવામાં આવે છે અજ્ઞાનાવરણના હ્રાસથી પ્રગટ થયેલા જ્ઞાન વિજ્ઞાનો અજ્ઞાન કોટિનાં છે ત્યારે જ્ઞાનાવરણના હ્રાસથી પ્રગટેલા જ્ઞાન વિજ્ઞાનો જ્ઞાન કોટિનાં છે આ તફાવત માત્ર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના અપ્રાકટ્ય કે પ્રાકટ્યને લીધે છે

દર્શનમોહ કે અવિદ્યા નિર્બળ થયા પછી આત્મદર્શન પ્રગટ્યું હોય અને તદનુસાર આધ્યાત્મિક વર્તન ઘડવામાં કે તેવું જીવન જીવવામાં આડે આવતા ચારિત્રમોહના બળો પણ હ્રાસ પામ્યા હોય ત્યારે જ્ઞાનાવરણના હ્રાસને લીધે પ્રગટ થતું ગમે તેવું અને ગમે તેટલું જ્ઞાન પણ સજ્જ્ઞાન કોટિનું લેખાય છે તે માત્ર એની ગુણવત્તાને લીધે, નહિ કે માત્રા યા પ્રકાર ને લીધે, કેમ કે તે ભૂમિકામાં આવિર્ભાવ પામતું વ્યાવહારિક યા આધ્યાત્મિક વિષયને લગતું જ્ઞાન ગમે તેટલું અને ગમે તેવું ઓછુંવત્તું યા ચડતું ઊતરતું હોય તોપણ તે આધ્યાત્મિક ચારિત્રનિર્માણમાં કશો જ

પ્રત્યવાય નથી કરતુ ઊલટુ, તે જ્ઞાન રાગ, દ્વેષ જેવા મઢીની મહત્તા યા અભાવને લીધે ચારિત્રશુદ્ધિમા અત્યત ઉપકારક બને છે આ રીતે આપણુ અજ્ઞાન જ્ઞાન અને સજ્જ્ઞાન એવી જે જ્ઞાનની ત્રણ કક્ષાઓ વિચારી તે સામાન્ય રીતે જ્ઞાનાવરણ્ને આભારી હોવા છતા મુખ્યપણે દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહના હ્રાસ કે ક્ષયને આભારી છે આ આધ્યાત્મિક દષ્ટિનું ધોરણ થયું

ઉપર જે વસ્તુ ચર્ચી છે તેને ગ્રથકારે[12] પોને જ અને તદનુગામી ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ[13] વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણામી અને તત્ત્વસંવેદન એવા ત્રણ સાર્થક નામોથી દષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાવી છે તેઓ કહે છે કે મતિ આદિ અજ્ઞાનાવરણના હ્રાસથી ઉત્પન્ન થયેલુ જ્ઞાન જે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ અજ્ઞાન છે તે વિષયપ્રતિભાસ કહેવાય છે કારણ કે એ જ્ઞાન પોતપોતાના વિષયનો ગમે તેટલો અને ગમે તેવો પ્રતિભાસ કરાવે છતા તે જ્ઞાન પોતાના વિષયનુ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ કશુ જ મૂલ્ય આકાવતુ નથી; એટલે કે તે જ્ઞાન દ્વારા અવગત થતા પદાર્થોમા આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ શુ હેય, શુ ઉપાદેય અને શુ ઉપેક્ષણીય છે એવી કોઈ પ્રતીતિ તે જ માવતું નથી, બહુ તો માત્ર વસ્તુની ભૌતિક બાજુનો બોધ કરાવે છે મતિ આદિ જ્ઞાનાવરણના હ્રાસથી આવિર્ભાવ પામેલું જ્ઞાન આત્મપરિણામી કહેવાય છે, કેમ કે તે જ્ઞાન પોતાના વિષયના સ્વરૂપપ્રતિભાસ માત્રમાં પર્યવસાન ન પામતા તે વિષયનુ આધ્યાત્મિક મૂલ્ય પણ આકાવે છે અર્થાત્ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ તેની હેયતા, ઉપાદેયતા કે ઉપેક્ષણીયતાના નિર્ણયમા તે પરિણમે છે સજ્જ્ઞાનાવરણના હ્રાસથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તત્ત્વસંવેદન કહેવાય છે કેમ કે તે પોતાના વિષયમાં હેયત્વ, ઉપાદેયત્વ આદિના થયેલા નિર્ણય પ્રમાણે તેમાં સમ્યક્

---

૧૨ જ્ઞાનાષ્ટક ન ૯

૧૩ બત્રીશી ૬—શ્લોક ૨ થી ૫

નિવૃત્તિ યા પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરે છે આ ત્રિવિધ જ્ઞાનનું તારતમ્ય નીચેના દાખલામા સ્પષ્ટ થાય છે

કોઈ અપરીક્ષક પણ નિર્મળ દષ્ટિસંપન્ન વ્યક્તિ હીરાને જોઈ 'આ હીરા છે' એમ તો કદાચ જાણે, પણ એનુ વ્યાવહારિક મૂલ્ય તે આકી નથી શકતો તેનુ આ જ્ઞાન હીરા પૂરતુ વિષય પ્રતિભાસિ કહેવાય બીજી પરીક્ષકશક્તિવાળી વ્યક્તિ એ જ હીરાને હીરો સમજી તેનું વ્યાવહારિક મૂલ્ય પણ આકે કે આ વસ્તુ આટલા માટે ગ્રાહ્ય છે, તો તેનુ જ્ઞાન હીરા પૂરતુ આત્મ પરિણામી કહેવાય, કેમ કે પ્રથમ વ્યક્તિ કરતાં આ વ્યક્તિની સમજણમા મૂલ્યાકન કરવા પૂરતું ઊંડાણુ છે ત્રીજી કોઈ વ્યક્તિ પરીક્ષકશક્તિ ઉપરાત પુરુષાર્થશક્તિ પણ ધરાવતી હોય, તે હીરાને હીરા તરીકે જાણે અને એનું મૂલ્યાકન કરી બેસી ન રહે, પણ જો એ ઉપાદેય હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરે એવી વ્યક્તિનું હીરા વિશેનું જ્ઞાન પહેલી બે વ્યક્તિઓ કરતા વધારે ઊંડુ હોવાનુ, કેમ કે તે વિના એ પ્રવૃત્તિપર્યવસાયિ બની ન શકે આ તો માત્ર સ્થૂળ દાખલો છે, પણ તે વસ્તુ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે યોજીને સમજવાની છે અજ્ઞાનકોટિનો જીવ બાળ કે મૂઢની પેઠે વસ્તુને કદાચ જાણે, પણ તે તેનુ મૂલ્ય આકી ન શકે જ્ઞાનકોટિનો જીવ વસ્તુને જાણવા ઉપરાત તેનુ આધ્યાત્મિક મૂલ્ય પણ આકે જ જ્યારે સજ્જ્ઞાન કોટિનો જીવ પોતે આકેલા મૂલ્ય પ્રમાણે વિવેકપૂર્વક નિવૃત્તિ યા પ્રવૃત્તિ પણ કરે [૧૪]

---

૧૪ શ્રી હરિભદ્રે જ્ઞાનાષ્ટક (નં ૯)મા વિષયપ્રતિભાસ આદિ ત્રણ જ્ઞાનના સ્વરૂપની તેના સૂચક લિંગોની અને તેના કાર્યની સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી છે એ અષ્ટકને અનુસરી શ્રી યશોવિજયજીએ છઠ્ઠી બત્રીશી (શ્લોક ૨ થી ૫)મા એ જ વિષયની વધારે વિશદ ચર્ચા કરી છે અહીં નોધવા જેવુ એ છે કે શ્રી હરિભદ્રે ત્રિવિધ જ્ઞાનની પરિભાષા પોતે રચી છે પરતુ એની પાછળ સમન્વયની ભૂમિકા છે ગીતા (૧૦ ૪) મા બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને

વિવેચનના પ્રારંભમાં જે અભાવાત્મક અને ભાવાત્મક એવા સામાયિક શુદ્ધિનાં બે કારણોનો નિર્દેશ કર્યો છે તે સમજવા

અસંમોહ એવાં ત્રણ પદો છે એ જ પદોને તેમણે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં છે તેવાં જ લઈ બોધના ત્રણ પ્રકાર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ બતાવ્યા છે અને તેમણે પોતે જ તે પદોની વ્યાખ્યા પણ કરી છે (૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨) એમ લાગે છે કે તેમણે એ ત્રણ પદોનો અર્થ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કર્યો ત્યારે જ તેમને એ વસ્તુ જૈન પરંપરાને અનુસરી નિરૂપવાનો વિચાર પણ આવ્યો હોય ગમે તેમ હો પણ તેમણે જે વિષયપ્રતિભાસ આત્મપરિણતિમત્ અને તત્ત્વસંવેદન એ ત્રણ નામે અજ્ઞાન અને જ્ઞાનની કક્ષાઓ વર્ણવી છે તે ગીતાગત બુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસંમોહ એ ત્રણ કક્ષાઓનું જ બીજી પરિભાષામાં અને વધારે વિશદતાથી નિરૂપણ છે

ગીતા ઉપરની ઉપલબ્ધ બધી જ સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓ અને જ્ઞાનેશ્વરી સુધ્ધાંને જોતાં એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે ગીતાનો વ્યાખ્યાકાર કેવલાદ્વૈતવાદી હોય વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી દ્વૈતવાદી કે દ્વૈતાદ્વૈતવાદી કે શુદ્ધાદ્વૈતવાદી હોય પણ તે બુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસંમોહ વચ્ચેનું આધ્યાત્મિક તારતમ્ય એકસરખી જ રીતે નિરૂપે છે શ્રી હરિભદ્ર અને શંકરાચાર્ય બંને સમકાલીન છે શ્રી હરિભદ્રે શાંકરવ્યાખ્યા જોઈ નથી અને શંકરથી પ્રાચીન કોઈ ગીતાની વ્યાખ્યા હજી જ્ઞાત નથી તેમ છતાં શ્રી હરિભદ્રે બુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસંમોહ એ ત્રણ પદોનું વિવરણ જે યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં કર્યું છે અને વિષયપ્રતિભાસ આદિરૂપે જે ત્રણ જ્ઞાનની કક્ષાઓ જ્ઞાનાષ્ટકમાં ચર્ચી છે તે સમગ્ર શાંકરભાષ્ય આદિ સાથે તોલન કરતાં એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે આ બધા આચાર્યો મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ જ્ઞાન-અજ્ઞાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા તેથી જ તેઓ બધા સાંપ્રદાયિક પરિભાષા ભિન્ન હોવા છતાં તાત્પર્યમાં મળી જાય છે આ રીતે શ્રી હરિભદ્રે ગીતાગત જ્ઞાનવિભાગનો પોતાના ગ્રંથોમાં તે જ નામથી અને નામાન્તરથી સમન્વય કર્યો છે આ એક એમના બહુશ્રુતત્વ અને ઊંડી સૂઝનો પુરાવો છે

પ્રસિદ્ધ અટ્ઠકથાકાર બુદ્ધઘોષે વિશુદ્ધિમાર્ગ (૧૪ ૪ પા ૩૦૪)માં પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહ્યું છે કે કોઈ પણ વિષયનું પ્રાથમિક જ્ઞાન તે સંજ્ઞા ત્યારબાદ થનારું તે જ વિષયનું જરા ઊંડું જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન

પૂરતી આટલી ચર્ચા થઈ, હવે એ ગાથાગત મૂળવિષય ઉપર આવીએ ગાથામા 'વિસેસણાણ' અને 'આવરણાવગમભેય' એ બે પદો છે પહેલાનો અર્થ છે 'વિશેષજ્ઞાન' જે ભાવાત્મક છે, ને બીજાનો અર્થ છે 'આવરણોનો વિશિષ્ટ હ્રાસ' જે અભાવાત્મક છે દર્શનમોહ અને કાઈક અશે ચારિત્રમોહ એ બેનો હ્રાસ થાય, અર્થાત્ એની બાધકશક્તિ નબળી પડે ત્યારે સાથેસાથે જ્ઞાનાવરણના હ્રાસથી જ્ઞાન પણ પ્રગટે છે એટલે દર્શનમોહ, આશિક ચારિત્રમોહ અને જ્ઞાનાવરણ એ ત્રણેનો હ્રાસ અને એને પરિણામે ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન જે આત્મપરિણામિ જ્ઞાન કહેવાય, એ બે કારણોને લીધે જીવમા જે આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ પ્રગટે છે તે શુદ્ધ સામાયિકની પ્રાથમિક સ્થિતિ છે આ પ્રાથમિક સ્થિતિને પ્રગટવાના કારણો દર્શાવ્યા બાદ ગ્રથકારે એ પણ દર્શાવ્યુ છે કે એવી સામાયિક શુદ્ધિના પરિણામરૂપે જીવનમા કેવો કેવો ફેરફાર થાય અને કેવા લક્ષણો દષ્ટિગોચર થાય ગ્રથકારે બહુ જ ટૂકામા એટલો જ સકેત કર્યો છે કે ભૂષણ અને સ્થાન આદિની પ્રાપ્તિ કે સિદ્ધિમા એ પ્રાથમિક શુદ્ધ સામાયિક પર્યવસાન પામે છે હવે આ સકેતનો અર્થ વિચારીએ

અને સૌથી પાછળ થનારુ તે તે વિષયને લગતુ સર્વાંગીણ જ્ઞાન તે પ્રજ્ઞા આ રીતે મતિ, વિજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણમા પ્રજ્ઞા એ જ્ઞાનની સર્વોચ્ચ કક્ષા છે આ વાતને સમજાવવા તેમણે એક દાખલો આપ્યો છે જે શ્રી હરિભદ્રે વિષયપ્રતિભાસ આદિ ત્રિવિધ જ્ઞાનને સમજાવવા આપેલા રત્ન આદિના દાખલાને મળતો છે જેમ કે કોઈ અવિકસિત બુદ્ધિનુ બાળક સામે પડેલા સોનારૂપાના સિક્કાઓને આ કાઈક પીળુ કે ધોળુ છે એટલુ જાણે તે સજ્ઞા પછી બીજો પ્રૌઢપુરુષ તે સિક્કાઓ કામમા આવે, એની કીમત આવે ઇત્યાદિ જાણે ત્યારે તે વિજ્ઞાન અને છેઈ ખરેખર પરીક્ષક સુવર્ણકાર એ સિક્કાઓની બનાવટ તેમજ એને લગતુ બધુ જ્ઞાન ધરાવે ત્યારે તે પ્રજ્ઞા આમ વ્યાવહારિક દાખલાથી બુદ્ધોએ જ્ઞાનની ત્રણ વિકાસની કક્ષાઓ વર્ણવી છે, તેમા પ્રજ્ઞા એ અતિમ કક્ષા છે

ગ્રંથકાર જો કે સંક્ષેપમાં ભૂષણ, સ્થાન આદિ એટલું જ નિર્દેશે છે, પણ એમના[15] અને ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના[16] ગ્રંથો માંથી તેને લગતી જે હકીકત મળે છે તેને આધારે અહીં કાંઈક વિસ્તાર કરવો ઉચિત છે સામાયિક–શુદ્ધિનું પ્રથમ સોપાન એટલે સમ્યગ્દર્શન—વિવેકખ્યાતિનો લાભ જ્યારે આવો લાભ થાય છે ત્યારે બાહ્ય જીવનમાં આચાર અને વિચારને લગતા પણ કેટલાક પરિવર્તનો થાય છે એવા પરિવર્તનોને સમ્યક્‌ત્વનાં સડસઠ ચિહ્ન કે લક્ષણ તરીકે ગ્રંથકારે જ સંબોધપ્રકરણ અને સમ્યક્‌ત્વસપ્તતિમાં નિર્દેશ્યા છે એ લક્ષણોને એક રીતે સમ્યક્‌ત્વને અંગે વિચાર કરવાના મુદ્દા યા પ્રશ્ન કહી શકાય, જેને ગુજરાતી ભાષામાં 'સડસઠ બોલ' કહે છે એ સડસઠમાં પાંચ બાબતોને ભૂષણ તરીકે નિર્દેશી સમ્યક્‌ત્વના પાંચ ભૂષણો કહ્યા છે તે આ છે—કૌશલ, તીર્થસેવન, ભક્તિ, સ્થિરતા અને પ્રભાવના

'ભૂષણ'પદ સાથે 'સ્થાન'પદ છે સ્થાનનો અર્થ અહીં શો લેવો એ પ્રશ્ન છે પણ ગ્રંથકારે પોતે જ જુદે જુદે સ્થળે 'સ્થાન' પદના જે અર્થો કર્યા છે તે અર્થો અહીં ઘટે છે યોગવિંશિકામાં પાંચ પ્રકારના યોગ દર્શાવતા પ્રથમ યોગ તરીકે ગ્રંથકારે સ્થાનયોગ નિર્દેશ્યો છે, તેનો અર્થ પલ્યંક, આસન આદિ કાયિકયોગ છે 'ठाणेणं मोणेणं झाणेणं अप्पाणं वोसिरामि' ઇત્યાદિ પાઠમાં આવતા 'ठाण' પદનો જે અર્થ ગ્રંથકારે જ લલિતવિસ્તરામાં કર્યો છે તે ઉપરના અર્થ પ્રમાણે જ છે સંબોધપ્રકરણ (ગા ૫૯–૬૦), સમ્યક્‌ત્વસપ્તતિ (ગા ૪૦ થી) આદિ ગ્રંથોમાં ગ્રંથકારે 'સ્થાન' પદનો એક અર્થ સિદ્ધસેનદિવાકરને[17] અનુસરી કર્યો છે તેમાં

---

૧૫ સંબોધપ્રકરણ પા ૩૩ સમ્યક્‌ત્વસપ્તતિ પા ૨–૩

૧૬ સમ્યક્‌ત્વના સડસઠ બોલની સજ્ઝાય—જુઓ ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ, પ્રથમ ભાગ, પા ૩૧૮ થી

૧૭ સંમતિતર્ક કાંડ ૩ ગાથા ૫૪–૫૫ (ગુજરાતી વિવેચન)

આત્મસ્વરૂપને લગતા નિર્ણયના છ મુદ્દાઓ છે, જેવા કે (૧) આત્મા છે, (૨) તે નિત્ય છે, (૩) તે કર્મનો કર્તા છે, (૪) તે કર્મફળનો ભોક્તા છે, (૫) નિર્વાણ છે, અને (૬) તેનો ઉપાય પણ છે પહેલો અર્થ કાયિક વ્યાપાર સૂચવે છે જ્યારે બીજો માનસિક નિર્ણયવ્યાપાર સૂચવે છે ભૂષણ અને સ્થાન સાથે ગાથામા 'આદિ' પદ છે તેથી સમ્યક્ત્વ સાથ સબધ ધરાવતા ઉપર નિર્દેશેલા સડસઠ અંગો અહીં લેવા જોઈએ આવાં સડસઠ અગોની પ્રાપ્તિ કે સિદ્ધિ એ આતરિક સમ્યક્ત્વપરિણામના પ્રતીક માત્ર છે એવો પરિણામ ભાવ તે આધ્યાત્મિક માર્ગના વિકાસક્રમમા શુદ્ધિનુ પ્રથમ સોપાન યા પ્રથમ સામાયિક લેખવામા આવ્યુ છે એ જ્ઞાનાવરણના હ્રાસથી અને વિશેષજ્ઞાનથી સભવે છે

સમત્વયુક્ત મુનિની નિષિદ્ધ અને વિહિતમા નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ

किरिया उ दण्डजोगेण चक्कभमण व होइ एयस्स ।
आणाजोगा पुव्वाणुवेहओ चेव नवर ति ॥ १९ ॥
वासीचदणकप्पो समसुहदुक्खो मुणी समक्खाओ ।
भवमोक्खापडिबद्धो अओ य पाएण सत्थेसु ॥ २० ॥

અર્થ—જેમ દડના સબધથી મળેલા વેગ પ્રમાણે ચક્રની ગતિ થાય છે તેમ આજ્ઞાના યોગથી કેવળ, પ્રથમ પડેલા સસ્કાર પ્રમાણે, એ સમત્વયુક્ત સાધકની નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિરૂપ ચર્યા થાય છે એમ સમજવું (૧૯)

એ જ કારણથી શાસ્ત્રોમા મુનિને વાસીચદનસદૃશ, સુખ–દુખમા સમ, તેમજ સસાર અને મોક્ષમા અનાસક્ત કહેલો છે (૨૦)

સમજૂતી—કોઈ પણ સાધકની જીવનચર્યા છેવટે તો અમુક નિષિદ્ધ વસ્તુઓના ત્યાગ અને અમુક વિહિત વસ્તુઓના સ્વીકાર

દ્વારા જ ચાલે છે પણ ઉપર કહેવામા આવ્યુ છે કે જ્યારે નિષિદ્ધ અને વિહિત બન્ને બાબતો પ્રત્યે સમભાવ પ્રગટતો જાય છે અને અણુગમા કે ગમાનું તત્ત્વ ઘટતુ જાય છે ત્યારે જ વાસ્તવમા સમત્વ કે સામાયિક-શુદ્ધિ શરૂ થાય છે પરંતુ અહીં જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે એક વાર સમત્વ પ્રગટ થાય અને તે નિષિદ્ધ કે વિહિત બ ને બાબતોમા ઉત્તરોત્તર સાધકના વિકાસના પ્રમાણમા વધતુ જાય તો એવી સ્થિતિમા તેની જીવનચર્યા કેમ ચાલે ? દેહપોષણ પૂરતી, વૈયક્તિક અને સામાજિક જીવન જીવવા પૂરતી જીવનચર્યા તો દેહ ટકે ત્યાલગી આવશ્યક જ છે ને વિના તો ધર્મ કે યોગની સાધના પણ નથી સભવતી અને એવી જીવનચર્યામા તો વિધિ નિષેધની મર્યાદાઓ હોય જ છે કે જે અણુગમા ને ગમા સાથે સકલિત છે, જ્યારે સમત્વ એ ગમા-અણુગમાથી પર છે એટલે સમત્વનો આવિર્ભાવ ને વિકાસ એ જીવનચર્યાનો બાધક કેમ ન થાય ? ગ્રથકાર ગાથા ૧૯ ને ૨૦મા આનો ઉત્તર આપતા લાગે છે તેઓ કહે છે કે ઉપર ઉપરથી જોતા અણુગમા ને ગમાના તત્ત્વ સાથે સમત્વ પરિણામનો વિરોધ લાગે છે ખરો, પણ સમત્વ આવતા અને તેનો વિકાસ થતાય જીવન ચર્યા પૂર્વવત્ ચાલુ રહે છે, પરંતુ તે શુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપર દૈહિક અને માનસિક બધી જ જીવનચર્યા ભલે વિધિ-નિષેધની મર્યાદામા ચાલતી હોય, પણ તે શરૂઆતમા પડેલા શાસ્ત્રાનુસારી વિધિ નિષેધના સસ્કારોને લીધે જ ચાલે છે પ્રારભમા જ્યારે સાધક અપકવ દશામા હોય ત્યારે તે સુયોગ્ય ગુરુ કે ઉત્તર સાધકનું શરણ સ્વીકારે છે, અગર તો શાસ્ત્રાજ્ઞાઓને વિવેકથી અનુસરે છે તેથી એનામા વિચાર અને આચારને લગતા ઘણા સુસસ્કારો દૃઢમૂલ થાય છે જ્યારે તે સાધક વિકાસમા પરિપાક સાધતો જાય અને તેનુ આત્મ સામર્થ્ય સ્વાવલબી બનતુ જાય ત્યારે પણ પ્રથમ ઝીલેલા સુસસ્કારો એને જીવનચર્યાનું ચક્ર ચાલુ

રાખવામાં ઉપકારક થાય જ છે. ગ્રંથકાર એ વસ્તુ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે કુંભાર ચાકડો ચલાવવાનું દંડથી શરૂ કરે છે, પણ પછી તે ચાકડા ઉપર દંડને વધારે વખત નથી રાખતો, ઉઠાવી લે છે. છતાં એ દંડે આપેલી ગતિ અને તેમાંથી પ્રગટેલા વેગસંસ્કારને લીધે ચક્ર તો અમુક વખત સુધી ચાલુ જ રહે છે અને એ ચક્રગતિને લીધે જ કુંભાર ઇચ્છાનુસાર આકારો સર્જી શકે છે. તે જ રીતે સાધક ઇચ્છાયોગ ને શાસ્ત્રયોગની દશામાં બીજાને અવલંબી વિધિનિષેધપૂર્વક વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક જીવનચર્યા શરૂ કરે છે, પણ તેનામાં વધારે વિકાસ થતાં અને અપ્રમત્તપણું વધારે સ્થિર થતાં એ શાસ્ત્રયોગકાળના સંસ્કારો એની જીવનચર્યાના નિયામક બની રહે છે. એટલે દેખીતી રીતે જીવનચર્યા એની એ લાગવા છતાં તત્ત્વતઃ એનો આત્મા બદલાઈ જાય છે. તે એટલે સુધી કે જ્યારે વાસીચન્દનકલ્પ[18] જેવી મુનિદશા પ્રાપ્ત થાય અને જ્યારે સાધકને સંસાર કે મોક્ષ, સુખ કે દુઃખ બન્નેમાં એકસરખો સમભાવ પ્રગટે ત્યારે પણ પૂર્વસંસ્કારપ્રેરિત બાહ્ય જીવનચર્યા ચાલતી હોય છે.

---

૧૮ વાસીચંદનકલ્પ જેવા શબ્દો દ્વારા સૂચવાતી ભાવના તો દરેક આધ્યાત્મિક સંપ્રદાયોમાં મળવાની જ. ગીતામાં અને અન્યત્ર એ ભાવના 'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ' જેવા શબ્દોથી નિરૂપાઈ છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં પણ સમસુખદુઃખ આવે જ છે, પરંતુ એ ભાવનાને વ્યક્ત કરતો વાસીચંદનકલ્પ શબ્દ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત પ્રાચીન અને અર્વાચીન જૈન ગ્રંથોમાં અનેક સ્થળે પ્રયોજાયો છે. કલ્પસૂત્ર (પ્ર. આત્માનંદ સભા સૂત્ર ૧૧૯ પૃ. ૧૭૫-૧)માં 'वासीचंदणसमाणकप्पे' એવું પદ છે, જ્યારે આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગાથા ૧૫૪૮માં આ પ્રમાણે છે:

वासीचंदणकप्पो जो मरणे जीविए य समसण्णो ।
देहे य अपडिबद्धो काउस्सग्गो हवइ तस्स ॥

ભિન્ન ભિન્ન અધિકારીઓમાં યોગનો ખુલાસો અને યોગના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો

एएसिं नियनियभूमिगाए उचिय जमेत्थऽणुट्ठाण ।
आणामयसजुत्त त सव्व चेव जोगो त्ति ॥ २१ ॥
तल्लक्खणजोगाओ चित्तव्वित्तीनिरोहओ चेव ।
तह कुसलपवित्तीए मोक्खम्मि य जोअणाओ त्ति ॥ २२ ॥

અર્થ—ઉપર વર્ણિત ભિન્ન ભિન્ન અપુનર્બંધક આદિ જીવોનું પોતપોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય અને આજ્ઞારૂપ અમૃતથી યુક્ત જે અનુષ્ઠાન છે તે સર્વ અહીં યોગ જ છે, (૨૧)

કારણ કે સર્વદર્શનસમત યોગના લક્ષણો—જેવા કે, ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ, કુશલ પ્રવૃત્તિ, મોક્ષ સાથે સંબંધ

આ સામાસિક પદનો વિગ્રહ તો વ્યાખ્યાકારોએ અનેક રીતે કર્યો છે પણ એ બધાનો ભાવ એક જ છે અને તે એ કે અપકાર કરે તેનું પણ ભલું કરવું જેમ વાંસલો ચંદન વૃક્ષને છેદે તો એ છેદના બદલામાં ચંદન ઊલટું વધારે સુવાસ જ પ્રસારે છે તેમ જે ખરો સાધક હોય છે તે પણ અનિષ્ટ કરનાર પ્રત્યે મીઠી નજર જ રાખે છે એ જ રીતે એ શબ્દમાંથી માધ્યસ્થ્યનો ભાવ પણ નીકળે છે કે કોઈ વાંસલાથી છોલે યા કોઈ ચંદનનો લેપ કરે તોય એ બન્ને અપકારક અને ઉપકારક પ્રત્યે સમાનપણે વર્તે કોઈ એક પ્રત્યે દ્વેષ ને બીજા પ્રત્યે રાગ ન સેવે માત્ર સમબુદ્ધિ કેળવે જે આવો હોય તે જ ખરો મધ્યસ્થ અને સમસુખદુઃખ આ અર્થને દર્શાવનાર એક પદ્ય ઉક્ત નિર્યુક્તિ ગાથાની વ્યાખ્યામાં શ્રી હરિભદ્રે ટાંક્યું છે તે આ છે

जो चंदणेण बाहु आलिंपइ वासिणा य तच्छेइ ।
संथुणइ जो य निंदइ महरिसिणो तत्थ समभावा ॥

આવું માધ્યસ્થ્ય ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો એ ક્ષપકશ્રેણિમાં આવિર્ભાવ પામે છે

કરાવવો—એ ઉપર્યુક્ત ભિન્ન ભિન્ન કોટિના બધા જીવોના અનુષ્ઠાનમા ઘટે છે (૨૨)

સમજૂતી—અપુનર્બંધકથી લઈ સર્વવિરતિ સુધી અધિકારીઓના મુખ્ય ચાર વર્ગ છે દરેક વર્ગમા પણ અધિકાર પરત્વે તારતમ્ય છે જ એવી ભિન્ન ભિન્ન યોગ્યતાવાળા સમસ્ત અધિકારીઓના પોતપોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ હોય એવા બધા જ પ્રકારના ધર્મવ્યાપારને યોગ કોટિમા ગણવાની સામાન્ય કસોટી શી? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગ્રંથકારે ગાથા ૨૧મા આપ્યો છે તે કહે છે કે આમા ય કસોટી માત્ર એક જ છે અને તે શાસ્ત્રાજ્ઞાને અનુસરવાની ભૂમિકાભેદ પ્રમાણે ચાલતા અધિકારીનો કોઈ પણ ધર્મવ્યાપાર અર્થાત ઉચિત અનુષ્ઠાન જો સ્વચ્છંદી ન હોય અને અનુભવી પુરુષોના વચનને અનુસરી વિવેકપૂર્વક ચાલતો હોય તો તે યોગ કોટિમા લેખાય છે

ગ્રંથકાર સામે એ પ્રશ્ન તો છે જ કે તમે વિહિત અનુષ્ઠાન કે ધર્મવ્યાપારને યોગ કોટિમા લેખો છો તો શુ એવા ધર્મવ્યાપારમા જુદી જુદી પરપરાઓને સમ્મત એવા યોગના બધા જ લક્ષણો ઘટે છે કે માત્ર જૈનપરંપરાસમ્મત? એનો ઉત્તર ગ્રંથકાર આપે છે કે જૈન-જૈનેતર પરંપરાઓમા યોગના લક્ષણો જુદા જુદા છે, પણ તે બધાં જ લક્ષણો ઉપરસૂચિત ધર્મવ્યાપારમા ઘટે છે આમ કહી ગ્રંથકાર મુખ્યપણે યોગના ત્રણ લક્ષણો નિર્દેશે છે પહેલુ સાખ્ય-યોગપરંપરાસમ્મત પાતંજલયોગનુ, બીજુ બૌદ્ધ પરંપરાસમ્મત, ત્રીજુ જૈન પરંપરાસમ્મત ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એ પાતંજલ લક્ષણ છે, કુશળ પ્રવૃત્તિ એ બૌદ્ધ લક્ષણ છે અને મોક્ષનો સંયોગ એ જૈન લક્ષણ છે શાબ્દિક રચના જોતા લક્ષણોમા ભેદ દેખાય છે, પણ લક્ષણ એ લક્ષ્ય યા લક્ષિત વસ્તુનુ સ્વરૂપ હોઈ સ્વરૂપના એક યા બીજા પાસાને દર્શાવનારુ હોય છે, તેથી તેમા શાબ્દભેદ અનિવાર્યપણે આવી જાય છે, છતા તેના અ[illegible]

કશો ભેદ નથી હોતો પાતંજલસૂત્ર ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહે છે ત્યારે તે મુખ્યપણે ચિત્તવૃત્તિગત કલેશોના નિરોધને યોગ કહી સંપ્રજ્ઞાતયોગને સંગૃહીત કરે છે અને જ્યારે તે કલેશના બીજ રહિત એવી સર્વવૃત્તિઓના નિરોધને પણ યોગ કહે છે ત્યારે તે અંતિમ કોટિના અસંપ્રજ્ઞાતયોગને સંગૃહીત કરે છે સર્વવૃત્તિના નિરોધની અંતિમ સ્થિતિ એ ચિત્તનો કારણમાં પ્રતિપ્રસવ કે પ્રલય છે, જે વિદેહમુક્તિનું સાધન છે બૌદ્ધ પરંપરા કુશલ પ્રવૃત્તિને યોગ તરીકે વર્ણવે છે, ત્યારે તે પાતંજલ લક્ષણ સૂચિત વિશુદ્ધ ચિત્તસ્થિતિમાંથી ઉદ્‌ભવતા કુશલ — સર્વ હિતકારી ને વિવેકી જીવનધર્મને દર્શાવે છે પહેલા લક્ષણમાં મુખ્યપણે ભૂમિશુદ્ધિ અભિપ્રેત છે, જ્યારે બીજામાં એવી ભૂમિશુદ્ધિમાંથી નીપજતું પરિણામ અભિપ્રેત છે જૈનસંમત લક્ષણ ઉપરના બંને અભાવ ને ભાવાત્મક લક્ષણોને સમાવતા એટલું જ કહે છે કે જે મોક્ષ સાથે જોડે તે યોગ આનો અર્થ એ થયો કે ચિત્તશુદ્ધિ કે ચિત્તશુદ્ધિમાંથી નીપજતો જીવનધર્મ એ બન્ને છેવટે તો મોક્ષ પર્યવસાયી જ છે જે જીવનવ્યાપાર જીવને મોક્ષ ભણી લઈ જાય તેના મૂળમાં અકિલષ્ટપણું તો હોવું જ જોઈએ અને જ્યાં કલેશો ગયા ત્યાં કદી અકુશળ પ્રવૃત્તિ સંભવે જ નહિ આ રીતે એકમાં કારણ, બીજામાં કાર્ય ને ત્રીજા લક્ષણમાં ઉભયનો સમાવેશ છે એટલે ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોમાં ગૂંથાયેલા લક્ષણો પણ તત્ત્વત એક જ લક્ષ્યને દર્શાવે છે આ રીતે ગ્રંથકારે વ્યાપક દૃષ્ટિએ બધા જ યોગાધિકારીઓના સમુચિત અનુષ્ઠાનને યોગ કોટિમાં ગણી તેમાં જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓથી બંધાયેલા જુદા જુદા લક્ષણો કેવી રીતે સંવાદ પામે છે તે ૨૨ મી ગાથામાં દર્શાવ્યું છે

પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિનો ખુલાસો

एएसिं पि य पायऽपज्झाणाजोगओ उ उचियम्मि ।

अणुट्ठाणम्मि पवित्ती जायइ तह सुपरिसुद्धि त्ति ॥ २३ ॥

અથ—એ ભિન્ન ભિન્ન અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિ, મોટે ભાગે અપધ્યાનનો યોગ ન હોવાથી, ઉચિત કાર્યમા જ થાય છે તેમજ તે વધારે શુદ્ધ પણ હોય છે (૨૩)

સમજૂતી—સાધારણ લોકોમા અને કેટલીક વાર શિક્ષિત હોય એવા લોકોમા એક માન્યતા પ્રવર્તે છે કે કોઈ યોગ સાધે કે યોગની દિશામા આગળ વધે ત્યારે એને કાઈ કરવાપણુ નથી રહેતુ યા બહુ ઓછુ રહે છે, કેમકે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવી એ યોગ સાથે સગત નથી જાણે આ ભ્રમ નિવારવા જ ગ્રથકારે ૨૩મી ગાથા રચી હોય એમ લાગે છે તેઓ એમા કહે છે કે તમામ જાતના યોગાધિકારીઓને પ્રવૃત્તિ તો હોય જ છે, પણ તે સમુચિત કર્તવ્યને લગતી હોય છે તેઓ કદી અનુચિત કર્તવ્યમા પ્રવૃત્ત નથી થતા, કારણ કે તેમનામા ઘણે ભાગે દુર્ધ્યાન કે ક્લેશ સસ્કારોનો અભાવ જ હોય છે કોઈ પણ કાર્યની અનુચિતતાનું પ્રેરક તત્ત્વ એ તો ક્લેશવાસના જ છે જ્યા એવી વાસના ન હોય યા જ્યા ઓછામા ઓછી હોય ત્યા સહેજે ઉચિત કાર્યમા જ પ્રવૃત્તિ થવાની અને તેથી તે વિશેષ શુદ્ધ પણ હોવાની આ રીતે ગ્રથકાર સૂચવે છે કે યોગનો પ્રવૃત્તિ સાથે વિરોધ નથી, પણ ક્લેશવાસના સાથે વિરોધ છે એટલે ક્લેશવાસનાઓથી નિવૃત્ત થવુ એ યોગની નિવૃત્તિ બાજુ છે, અને તેમાથી ફલિત થતી સમુચિત પ્રવૃત્તિ એ યોગની પ્રવૃત્તિ બાજુ છે આ રીતે નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ ઉભયસ્વરૂપી યોગ એ જ ખરો યોગ છે અને એ જ જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે

યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપદેશ

गुरुणा लिंगेहिं तओ एएसिं भूमिगं मुणेऊण ।
उवएसो दायव्वो जहोचियं ओसहाहरणा ॥ २४ ॥

અર્થ—તેથી જ ભિન્ન ભિન્ન યોગ્યતાવાળા સાધકોની

ભૂમિકા લિંગ – લક્ષણો વડે જાણીને, ગુરુએ ઔષધના દૃષ્ટાન્તને અનુસરી યથાયોગ્ય ઉપદેશ આપવો (૨૪)

સમજૂતી—ગાથા ૨૪ થી ૩૫ સુધીમા ગ્રંથકારે મુખ્યપણે બે મુદ્દા ચર્ચા છે પહેલો મુદ્દો એ છે કે ગુરુએ લિંગ યા લક્ષણથી યોગાધિકારીને ઓળખી તેના અધિકાર પ્રમાણે ઉપદેશ આપવો બીજા મુદ્દામા ચારે યોગાધિકારીઓને ઉદ્દેશી જે જે ઉપદેશ આપવો ઘટે તેનું દૃઢ નિરૂપણ છે પાછળ ૧૩ થી ૧૮ સુધીની ચાર ગાથાઓમા ચારે પ્રકારના યોગાધિકારીઓને ઓળખવાના લક્ષણો સૂચવાયા છે તે લક્ષણો ઉપરથી યોગાધિકારી કઈ કોટિનો છે એમ બરાબર ગુરુ જાણી લે, અને પછી જ તેની કક્ષા પ્રમાણે ઉપદેશ આપે ગ્રંથકાર કહે છે કે અધિકારાનુસાર ઉપદેશ આપવામા આવે તો જ તે ઔષધની જેમ સાર્થક નીવડે ઔષધનો દાખલો ગ્રંથકારે પોતે જ અનેક સ્થળે ટાંકયો છે[૧૯] તેનો સાર એ છે કે ગમે તેવુ ઉત્તમ અને ગુણકારી ઔષધ પણ અવસ્થાભેદ પ્રમાણે વપરાય તો જ હિતકર નીવડે યુવાન અને પ્રૌઢને આપવાના ઔષધની માત્રા બાળકને હાનિકારક નીવડે એ જ રીતે શ્લેષ્મઘ્ન ઔષધ ગમે તેવુ હોય છતા તે વાતવ્યાધિવાળાને આપવાથી વિપરીત પરિણામ લાવે વળી ઋતુભેદ પણ ઔષધના ઉપયોગમા ધ્યાનમા લેવાય છે તે જ રીતે યોગના અધિકારીઓને તેમની કક્ષા પ્રમાણે ઉપદેશ આપવાથી અસરકારક નીવડે છે, અને તેઓ ક્રમેક્રમે એ જ ઉપદેશના પરિણામે આગળ વધે છે

પ્રથમ કક્ષાના સાધકને ઉપદેશ

पढमस्स लोकधम्मे परपीडावज्जणाइ ओहेण ।
गुरुदेवातिहिपूयाइ दीणदाणाइ अहिगिच्च ॥ २५ ॥

---

૧૯ પચાશક ૩ ૮૦, ષોડશ ૧, ૧૫ અને ૫ ૩-૪

एव चिय अवयारो जायइ मग्गम्मि हदि एयस्स ।
रण्णे पहपब्भट्ठो वट्टाए वट्टमोयरइ ॥ २६ ॥

અર્થ—પ્રથમ કોટિના (અપુનર્બંધક જેવા) સાધક યોગીને સામાન્યપણે લોકધર્મનો ઉપદેશ આપવો — જેમ કે, બીજાનુ દુ ખ દૂર કરવુ વગેરે, ગુરુ, દેવ તેમજ અતિથિની પૂજા કરવી વગેરે, દીનને દાન આપવુ વગેરે (૨૫)

જેવી રીતે અરણ્યમા માર્ગભ્રષ્ટ વ્યક્તિ કેડી બતાવવાથી માર્ગમા પ્રવેશ કરે છે, તે જ રીતે લૌકિક ધર્મને આધારે એ પ્રથમાધિકારીનો મોક્ષમાર્ગમા અવશ્ય પ્રવેશ થાય છે (૨૬)

સમજૂતી—ગાથા ૧૩ થી ૧૬ સુધીમા જે ચાર યોગાધિકારીઓની ચર્ચા છે તે દરેક યોગાધિકારીને અનુક્રમે આપવાન ઉપદેશનો સંકેત કરતા ગ્રથકાર પ્રથમ યોગાધિકારી લેખે અપુનર્બન્ધકને લઈ તેને આપવાના ઉપદેશના કેટલાક વિષયો અહી સૂચવે છે તેમા તે કહે છે કે પરપીડાપરિહાર આદિ, મજ દેવ ગુરુ અને અતિથિ જેવા વિશિષ્ટ પુરુષોના પૂજા સત્કાર આદિ અને દીનોને દાન આદિ જેવા લોકધર્મોને ઉદ્દે અપુનર્બન્ધકને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો ઉપદેશ આપવો ગ્રથકાર ભારપૂર્વક કહે છે કે અરણ્યમા ભૂલો પડેલો મુસાફર કેડી મળવાથી જેમ મુખ્ય માર્ગે ક્રમે આવી પહોચે છે તેમ અપુનર્બન્ધક પણ લોકધર્મોનુ યથાવત્ પાલન કરતા કરતા સુસસ્કાર અને વિવેક વધવાથી સમ્યગ્દષ્ટિરૂપ મોક્ષ માર્ગમા પ્રવેશે છે

સમ્યગ્દષ્ટિરૂપ બીજી કક્ષાના યોગીને ઉપદેશ

वीयस्स उ लोगुत्तरधम्मम्मि अणुव्वयाइ अहिगिच्च ।
परिसुद्धाणाजोगा तस्स तहाभावमासज्ज ॥ २७ ॥

तस्साऽऽसन्नत्तणओ तम्मि दढ पक्खवायजोगाओ ।
सिग्घ परिणामाओ सम्म परिपालणाओ य ॥ २८ ॥

અર્થ—બીજી કક્ષાના યોગીને વિશુદ્ધ આજ્ઞાયોગને આધારે તેનો યથાવત્ પરિણામ-ભાવ સમજીને અણુવ્રત વગેરેને ઉદ્દેશી લોકોત્તર-આધ્યાત્મિક-મોક્ષગામી ધર્મનો ઉપદેશ આપવો, (૨૭)

કારણ કે, એ જ ઉપદેશ એને નજીક છે અને તેમા જ એને દૃઢ રુચિ સભવે છે, એમાથી જ પરિણામ યા ફળ ત્વરિત લાધે છે અને તે સરળતાથી પાળી પણ શકે છે (૨૮)

લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મ દૃષ્ટિનુ પૃથક્કરણ

સમજૂતી—પહેલા અપુનર્બન્ધક અધિકારી કરતા બીજો, ત્રીજો અને ચોથો અધિકારી ઉત્તરોત્તર વધારે આધ્યાત્મિક વિકાસ વાળો હોય છે તેથી પહેલા અધિકારી કરતાં પછીના ત્રણ અધિકારીઓને આપવાનો ઉપદેશ ઉત્તરોત્તર વધારે અતર્લક્ષી હોવાનો. તેથી જ ગ્રથકારે એ ત્રણે અધિકારીઓને આપવાના ઉપદેશના વિષયોની ગણુના લોકોત્તર ધર્મમા કરી છે

અહી સક્ષેપમા લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મનુ અતર જાણુવુ જરૂરી છે અમુક આચાર લૌકિક જ છે ને બીજો લોકોત્તર જ છે એમ કઈ તેના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપ-થી નક્કી નથી થતુ, પણ એ તો તે આચારની પ્રેરક દૃષ્ટિ પરથી નક્કી થાય છે જ્યારે કોઈ પણ આચાર સકામપણે પાળવામા આવે ત્યારે તે બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગમે તેવો ગણુાતો હોય છતા લૌકિક જ છે તેથી ઊલટુ, જ્યારે કોઈ સદાચાર નિષ્કામપણે અનુસરાતો હોય ત્યારે તે મોક્ષલક્ષી હોવાથી લોકોત્તર છે એમ સમજવુ પરપીડ઼ા

કે દીનદયા જેવા સાર્વ[illegible]ત્વના આચારો

चियवदण-जइविस्सामणा य सवण च धम्मविसय ति ।
गिहिणो इमो वि जोगो किं पुण जो भावणामग्गो ॥ ३१ ॥
एमाइ वत्थुविसओ गहीणमुवएसमो मुणेयव्वो ।
जइणो पुण उवएसो सामायारी तहा सव्वा ॥ ३२ ॥

અર્થ—સદ્ધર્મમા બાધા ન આવે એ રીતે ગૃહસ્થે આજીવિકા કરવી, નિર્દોષ દાન આપવુ, વીતરાગ પૂજા, વિધિપૂર્વક ભોજન, સધ્યાનો નિયમ, ચૈત્યવદન, ત્યાગીને સ્થાન પાત્ર આદિની મદદ આપવી, ધર્મવિષયનું શ્રવણ–આ બધુ ગૃહસ્થ માટે યોગ જ છે તો પછી ભાવનામાર્ગ યોગ છે એમા તો કહેવું જ શું? અર્થાત્ એ તો અવશ્ય યોગ જ છે (૩૦–૩૧)

ઉપર્યુક્ત બાબતોમા અપાનારો ઉપદેશ ગૃહસ્થ માટે જાણવો તે જ રીતે મુનિને આપવાના ઉપદેશમા બધી સામાચારી આવી જાય છે (૩૨)

સમજૂતી—દેશવિરતિ ગૃહસ્થ અધિકારીને સદ્ધર્મનું પાલન કરવામા બાધ ન આવે એવી રીતે આજીવિકા કરવાનો અને દાન દેવાનો ઉપદેશ ગ્રથકારે સૂચવ્યો છે આગળ વધી તેમણે જૈનપરપરામા પ્રચલિત એવા જિનપૂજા, ભોજનવિધિ, સધ્યા સમયનું આવશ્યક કર્મ પ્રતિક્રમણાદિ, ચૈત્યવદન, ધર્મશ્રવણ અને સાધુજનને સયમમા ઉપકારક થાય એવી ઉચિત સેવારૂપ ક્રિયાયોગનો ઉપદેશ આપવાની સૂચના પણ કરી છે

ગાથા ૩૧માં જે ભાવનામાર્ગ વિશે કહ્યુ છે એમા આગળ ગાથા ૭૯મા આવતી મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓનો તેમજ જૈન પરપરામા પ્રસિદ્ધ બાર ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે સમભાવ

ઉત્પન્ન કરવા માટે ભાવવાની બાર ભાવનાઓના નામ આ પ્રમાણે છે ૧ અનિત્યત્વ, ૨ અશરણત્વ, ૩ સસાર, ૪ એકત્વ, ૫ અન્યત્વ, ૬ અશુચિત્વ, ૭ આસ્રવ, ૮ સવર, ૯ કર્મનિજરા, ૧૦ ધર્મસ્વાખ્યાતત્વ, ૧૧ લોક, અને ૧૨ બોધિદુર્લભત્વ (વિસ્તાર માટે જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૯, ૭ ઉપરનું પ સુખલાલજી કૃત ગુજરાતી વિવેચન પા ૩૫૩ થી ૩૫૫)

સામાચારીનુ વિસ્તારથી કથન

गुरुकुलवासो गुरुतततयाए उचियविणयस्स करण च ।
वसहीपमज्जणाइसु जत्तो तह कालवेक्खाए ॥ ३३ ॥

अणिगूहणा बलम्मी सव्वत्थ पवत्तण पसतीए ।
नियलाभचिंतण सइ अणुग्गहो मे त्ति गुरुवयणे ॥ ३४ ॥

सवरनिच्छिड्डत्त सुद्धुञ्छाजीवण[21] सुपरिसुद्ध ।
विहिसज्झाओ मरणादवेक्खण जइजणुवएसो ॥ ३५ ॥

અર્થ—ગુરુને અધીન રહી ગુરુકુલમા વાસ કરવો, યથાયોગ્ય વિનય કરવો, અને નિયતકાળનુ ધ્યાન રાખીને નિવાસસ્થાનની પ્રમાર્જના વગેરેમા પ્રયત્ન કરવો, પોતાની શક્તિ ગોપવ્યા સિવાય બધા જ કાર્યમા શાતપણે પ્રવતવુ અને ગુરુવચન પાળવામા મારુ શ્રેય જ છે એમ હમેશા પોતાના લાભનુ ચિતન કરવું, સવર અર્થાત્ ત્યાગમા નિર્દોષ પણુ, શુદ્ધ ભિક્ષાવૃત્તિથી શુદ્ધ જીવન ગાળવું, શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સ્વાધ્યાય કરવો અને મૃત્યુ વગેરે સકટોનો સામનો કરવાની

૨૧ પ્રતિમા सुद्धुञ्छजीवण' પાઠ છે માત્રામેળની દષ્ટિએ 'सुद्धुञ्छा जीवण पाઠ રાખ્યો છે

તૈયારી – આ બધા ત્યાગી સાધકને ઉપદેશવાના વિષયો છે (૩૩, ૩૪, ૩૫)

સમજૂતી—ગ્રંથકારે ચોથા અધિકારી સર્વવિરતિના કર્તવ્ય લેખે જે નીચેના વિષયોનો ઉપદેશ સૂચવ્યો છે તે યોગ્ય જ છે, કેમકે એ કર્તવ્યોનું યથાવત્ જાગૃતિપૂર્વક પાલન થાય તો જ મુનિપણું સુરક્ષિત રહે, અને તો જ મુનિપણાની ઉત્તરોત્તર વિકસિત સ્થિતિ સાધી શકાય એ કર્તવ્યોમાં મુખ્ય છે સામાચારી સામાચારી એટલે રાતદિવસના સળંગ જીવનક્રમને સ્પર્શતો વિવેકી સદાચાર, જે શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપથી દશ પ્રકારે નિરૂપવામાં આવેલ છે[૨૨] સાધક યતિએ ગુરુને અધીન રહી ગુરુકુળમાં વસવું અને ગુરુજનનો ઉચિત વિનય કરવો એ પણ યતિજન માટે એટલું જ ઉપયોગી છે, નિયત સમયનું ધ્યાન રાખી પોતાની વસતિનું પ્રમાર્જન અર્થાત્ નિરીક્ષણ પ્રતિલેખન કરવું, પોતાની છતી શક્તિને જરાય ગોપવ્યા વિના બધા જ ઉચિત કર્તવ્યોમાં પ્રશાંતપણે પ્રવૃત્તિ કરવી, ગુરુ કાંઈ કહે તે તો મારા ઉપર તેમનો અનુગ્રહ જ છે એવા ભાવથી હમેશાં એમના વચનો

---

૨૨ સાધુપણાને યોગ્ય એવી જીવનચર્યા તે સામાચારી ઉત્તરાધ્યયનના પ્રથમ અધ્યયનમાં વિનયની જે શિક્ષા વર્ણવી છે તેમજ તેના ૨૬ મા અધ્યયનમાં જે દશ પ્રકારની સામાચારીનું વર્ણન છે એ બધું સામાચારીમાં સમાય છે આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા ૬૬૬-૬૬૭ મા એ દશવિધ સામાચારીનો નિર્દેશ છે તે આ પ્રમાણે—

इच्छा मिच्छा तहाकारो आवस्सिया य निसीहिया ।
आपुच्छणा य पडिपुच्छा छंदणा य निमंतणा ॥
उवसंपया य काले सामायारी भवे दसहा ।
एएसिं तु पयाणं पत्तेय पत्त्वणं वोच्छं ॥

આ દશવિધ સામાચારીનું સ્ફુટતર વ્યાખ્યાન ઉ યશોવિજયજીએ સામાચારીપ્રકરણ મા કર્યું છે જે વિશેષાર્થીએ જોવા જેવુ છે

તૈયારી — આ બધા ત્યાગી સાધકને ઉપદેશવાના વિષયો છે (૩૩, ૩૪, ૩૫)

સમજૂતી—ત્રણ પ્રકારે ચોથા અધિકારી સર્વવિરતિના કર્તવ્ય લેખે જે નીચેના વિષયોનો ઉપદેશ સૂચવ્યો છે તે યોગ્ય જ છે, કેમકે એ કર્તવ્યોનુ યથાવત્ જાગૃતિપૂર્વક પાલન થાય તો જ મુનિપણુ સુરક્ષિત રહે, અને તો જ મુનિપણાની ઉત્તરોત્તર વિકસિત સ્થિતિ સાધી શકાય એ કર્તવ્યોમા મુખ્ય છે સામાચારી સામાચારી એટલે રાત-દિવસના સળગ જીવનક્રમને સ્પર્શતો વિવેકી સદાચાર, જે શાસ્ત્રમા સક્ષેપથી દશ પ્રકારે નિરૂપવામા આવ્યો છે [૨૨] સાધક યતિએ ગુરુને અધીન રહી ગુરુકુળમા વસવુ અને ગુરુજનનો ઉચિત વિનય કરવો એ પણ યતિજન માટે એટલુ જ ઉપયોગી છે, નિયત સમયનું ધ્યાન રાખી પોતાની વસતિનું પ્રમાર્જન અર્થાત્ નિરીક્ષણ પ્રતિલેખન કરવુ, પોતાની છતી શક્તિને જરાય ગોપવ્યા વિના બધા જ ઉચિત કર્તવ્યોમા પ્રશાંતપણે પ્રવૃત્તિ કરવી, ગુરુ કાંઈ કહે તે તો મારા ઉપર તેમનો અનુગ્રહ જ છે એવા ભાવથી હંમેશા એમના વચનો

૨૨ સાધુપણાને યોગ્ય એવી જીવનચર્યા તે સામાચારી ઉત્તરાધ્યયનના પ્રથમ અધ્યયનમા વિનયની જે શિક્ષા વર્ણવી છે તેમજ તેના ૨૬ મા અધ્યયનમા જે દશ પ્રકારની સામાચારીનું વર્ણન છે એ બધુ સામાચારીમા સમાય છે આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા ૬૬૬-૬૬૭ મા એ દશવિધ સામાચારીનો નિર્દેશ છે તે આ પ્રમાણે—

इच्छा मिच्छा तहाकारो आवसिया य निसीहिया ।
आपुच्छणा य पडिपुच्छा छंदणा य निमंतणा ॥
उवसंपया य काले सामायारी भवे दसहा ।
एएसिं तु पयाणं पत्तेय परूवण वोच्छं ॥

આ દશવિધ સામાચારીનુ સ્ફુટતર વ્યાખ્યાન ઉ યશોવિજયજીએ સામાચારીપ્રકરણ મા કર્યું છે ? વિશેષાર્થીએ જોવા જેવુ છે

માંથી પોતાના લાભની જ વાત તારવવી અને અવગુણો ન કેળવવો, કોઈ પણ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને કલંક લાગવા ન દેવું, ભિક્ષા દ્વારા આજીવિકા કરવી અને તે પણ શાસ્ત્રવિહિત શુદ્ધ ઉઞ્છ-વૃત્તિથી,[૨૩] યથાવિધિ સ્વાધ્યાય એટલે અધ્યાત્મપોષક શાસ્ત્રનું પઠન-ચિંતન-મનન કરવું, જેનાથી પ્રાણીમાત્ર ડરે છે એ મૃત્યુના સ્વરૂપનો તત્ત્વદૃષ્ટિએ વિચાર કરવો, જેથી નિર્ભયપણું આવે અને પોષાય, ઇત્યાદિ

ચડિયાતા અધિકારીઓના સાંપ્રદાયિક આચારોમાં દેખાતી સંકુચિતતાનો ખુલાસો

આ સ્થળે સહેજે જ એક પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે અને તે સામાન્ય રીતે જિજ્ઞાસુને મૂંઝવે તેવો પણ છે. તે પ્રશ્ન એ છે કે પહેલા અપુનર્બંધક અધિકારી કરતાં બીજો, ત્રીજો ને ચોથો અધિકારી ઉત્તરોત્તર વધારે વિકાસશીલ અને આધ્યાત્મિક શુદ્ધિવાળો હોવાનો, જ્યારે તેમને આપવાના ઉપદેશનો વિષય ઉત્તરોત્તર વધારે સંકુચિત અને સાંપ્રદાયિક દેખાય છે. દા. ત. પરપીડાપરિહાર કે સર્વ

---

૨૩ ઉઞ્છવૃત્તિ એટલે ગૃહસ્થોના ખાનપાન પછી તેમાંથી કાંઈ શેષ વધવા પામ્યું હોય તેને તેઓ ભાવથી આપવા ઇચ્છે ને તે લેવું કલ્પ્ય લાગે તો જ લેવું એ આવી ઉઞ્છ-વૃત્તિ જેમ જૈનપરંપરામાં ભિક્ષુઓ માટે ઉપદેશાયેલી છે તેમ મહાભારત (૩૬૩ ૨) ને મનુસ્મૃતિ (૧૦ ૧૧૨) જેવા સ્માર્ત ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણ માટે પણ નિરૂપાઈ છે

शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोजीवन्यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥
—मनुस्मृति १०, ११२

ટીકાકાર કુલ્લૂક 'ઉઞ્છ'નો અર્થ દર્શાવે છે કે એકએક બીજવાળા ચણાના પોપટા જેવા ધાન્યના કણસલાને વીણવા (ચૂંટવા) તે–एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनमुञ्छः ।

પ્રકારના દેવ, ગુરુ કે અતિથિનો આદર અને દીનદયા વગેરે લૌકિક ધર્મ તરીકે ગણાવેલા (૨૫–૨૬) કર્તવ્યો જેટલા વ્યાપક અને સાવજનિક છે, તેટલા પ્રમાણમા સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિના લોકોત્તરરૂપે ગણાવેલા (ગા ૨૭–૩૫) કર્તવ્યધર્મો નથી વ્યાપક કે નથી સાર્વજનિક ઊલટું, પાછલા ત્રણ અધિકારીઓ માટે ઉપદેશાયેલા કતવ્યો સાપ્રદાયિક પ્રણાલિકાના હોઈ બહુ તો માત્ર જૈન સપ્રદાયને સ્પર્શે છે તો આ શુ અસગતિ નથી ? ખરી રીતે જેમ જેમ ચિત્તશુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય તેમ તેમ તેના કર્તવ્યોનુ ક્ષેત્ર વધારે વિશાળ થવુ જોઈએ, જ્યારે અહીં તેમ દેખાતુ નથી

પ્રશ્ન ખરેખર મહત્ત્વનો છે તેથી તેનો ઉત્તર જરા ઊ ડાણથી વિચારીએ જ્યારે કોઈ સાધક ચિત્તશુદ્ધિની દિશામા આગળ વધે છે અને તે, તે ભૂમિકામા સ્થિર થઈ નવી નવી ચડિયાતી ભૂમિકામા જવા ઇચ્છે છે ત્યારે તે અ તરશુદ્ધિ સાચવવા ને વધારવાની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ એક સપ્રદાયના સદાચારોને અનુસરી તે દ્વારા પોતાના સુસસ્કારોને પોષે ને વિકસાવે છે જ્યારે તે પોતાને રુચતા કે સહજપ્રાપ્ત સપ્રદાયના બાહ્ય આચારોને અનુસરે છે ત્યારે તે આચારો કોઈ ખાસ સપ્રદાય કે પ્રણાલિકાના હોઈ સકુચિત દેખાય, છતા તે આચારને અનુસરનાર પેલા સાધકનુ ચિત્ત એટલુ બધુ સાત્ત્વિક અને વિશાળ હોય છે કે તેને ગમે તે પરપરાના બાહ્ય સદાચારો પ્રત્યે પણ તેટલો જ સમભાવ રહે છે જે જિજ્ઞાસુ મુખ્યપણે શબ્દગ્રાહી હોય તેના કરતા આવા વિકાસશીલ જિજ્ઞાસુની અ તર્દષ્ટિ જુદી જ બની જાય છે તે માત્ર શબ્દગ્રાહી ન રહેતા તાત્પર્ય ને વસ્તુગ્રાહી બની જાય છે, તેથી ઉપર ઉપરથી દેખાતા સાપ્રદાયિક પ્રણાલીના આચારો અને વિધિઓ તેને મન માત્ર એક પ્રતીક જેવાં બની જાય છે તે તો તેવા આચારોનો આશ્રય લઈ પોતાનુ અ તર સ્થિર કર્યે જાય છે

ને વિકસાવ્યે જાય છે તે સાપ્રદાયિક પરિભાષાના કે સાનદાયિક બાહ્ય આચારોના ખોખાથી પર થઈ જાય છે પાત જલ યોગશાસ્ત્રમા પણુ સાધકની રુચિ અને શક્તિને અનુસરી અનેક પ્રકારના આચારો એવા દર્શાવાયા છે કે જેમાથી કોઈને એક તો કોઈને બીજો વધારે અનુકૂળ પડે દા ત જ્યારે પત જલિ તપ, સ્વા ધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન જેવા ક્રિયાયોગનો નિર્દેશ કરે છે ત્યારે તે સાખ્ય યોગ સ પ્રદાયની પરિભાષા વાપરી તેનો અર્થ સૂચવે છે, પરંતુ એ સાનદાયિક પરિભાષામા જ બધાઈ નથી રહેતા એ વસ્તુ યોગશાસ્ત્રનુ પહેલું ને બીજુ પાદ બરાબર સમજીને વાંચ નારના ધ્યાનમા આ યા વિના રહે તેમ નથી પ્રસ્તુત ગ્ર થકાર જૈન પ પરાના હોઈ તેમણે જૈન પરિભાષામા આચારોની યાદી આપી છે, પણુ એ તો સાપ્રદાયિક પરિભાષા માત્ર છે એ પરિભાષાનું હાર્દ અને એનો અર્થ બન્ને આધ્યાત્મિક વિકાસની કક્ષાને અ ગત હોય ને તેને પોષક તેમજ આગળ વધારનાર હોય એવા સેવાના છે તેથી જ ગ્ર થકારે પોતે યોગબિ દુમા સમ્યગ્દષ્ટિ અને બોધિસત્ત્વ એ બ નેને એક લેખ્યા છે બૌદ્ધ પર પરામા બોધિસત્ત્વની મનાતી યોગ્યતા તે જ જૈન પર પરામા પ્રસિદ્ધ એવા સમ્યગ્દષ્ટિની યોગ્યતા છે આ જ યુક્તિ આગળના અધિકારીઓ માટે પણુ સમજવી ખરી દેશવિરતિ ને ખરી સર્વવિરતિ એ કાઈ જૈન પર પરાના સ્થૂળ ખોખામા કે બીજી કોઈ પણુ ધર્મપર પરાના સ્થૂળ ખોખામા નથી સમાતો એ કોઈ એક પર પરાને સ્થૂળ રીતે અનુસરતો હોય તો પણુ તે બધી પર પરા માટે આતરિક રીતે એકસરખો જ છે, એટલે ગ્ર થકારે બીજાથી ચોથા સુધીના અધિકારીઓને જે જે સદાચારો માટે સૂચના કરી છે તે માત્ર પરિચિત ને સ્થૂળ પ્રણાલિકાને અનુસરીને મનુસ્મૃતિમાં ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સ ન્યાસીને પાળવાના જે જે આચારો વર્ણવ્યા છે તે પણુ, એ સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની આતરિક યોગ્યતા

હોય તો, લોકોત્તર ધર્મ તરીકે લેખાવા જોઈએ એ જ ન્યાય કોઈ પણ સંપ્રદાયના આચારો વિશે લાગુ પડે

ગ્રંથકારે યોગબિંદુ અને યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયની પેઠે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પણ મુખ્યપણે આંતરિક શુદ્ધિને જ લક્ષમાં રાખી ક્રિયા માર્ગનું અને બાહ્ય આચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી જ તેઓ જ્યારે સાંપ્રદાયિક પ્રણાલીના આચાર અને વિધિઓની વાત કરે છે ત્યારે પણ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે આ બધા આચારો છેવટે તો ભાવસાર જ છે, એટલે કે બધા જ વિધિ નિષેધનો સાર ચિત્ત શુદ્ધિરૂપ ભાવને ઉપજાવવો એ છે જો એવો ભાવ ન ઉપજે તો એ વિધિ નિષેધો માત્ર નિષ્પ્રાણ છે એ જ રીતે ગ્રંથકારે જ્યારે પરિશુદ્ધ આજ્ઞાને આધારે ઉપદેશ કરવાની વાત કહી ત્યારે પણ એમ જ સૂચવ્યુ છે કે જે શાસ્ત્ર કે વચન રાગદ્વેષ ને મોહને પોષનાર ન હોય તે જ પરિશુદ્ધ શાસ્ત્રાજ્ઞા કહેવાય અને એવા જ શાસ્ત્રને અનુસરી ગુરુએ કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરવો ગ્રંથકારની આ સૂચનામાં તાત્ત્વિક રીતે બધા જ શુદ્ધિપોષક શાસ્ત્રોનો સમાસ થઈ જાય છે, કોઈની અવજ્ઞા કે ઉપેક્ષા થતી નથી

યથાયોગ્ય ઉપદેશ પણ બાધક બની શકે

उवएसो विसयम्मी विसए वि अणीइसो अणुवएसो ।
बंधनिमित्तं नियमा जहोइओ पुण भवे जोगो ॥ ३६ ॥

અર્થ —અધિકારીને યોગ્ય વિષયમાં ઉપદેશ આપ્યો હોય, પણ તે જ વિષયમાં પ્રતિકૂળ કે બાધક હોય એવી નિષિદ્ધ બાબતોનો ઉપદેશ કરવામાં ન આવે તો તેવો – ઉપર કહેલો – યોગ પણ અવશ્ય બંધનું નિમિત્ત બને (૩૬)

સમજૂતી—ગાથા ૨૪ થી ૩૫ સુધીમાં અધિકારીની યોગ્યતા પ્રમાણે તે તે વિષયમાં ગુરુએ આપવાના ઉપદેશની કાંઈક વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેના ઉપસંહારમાં ઉપદેશ પણ કેવી

રીતે હાનિકારક નીવડે છે તે દર્શાવતા ગ્રંથકાર સ્પષ્ટ કરે છે કે તે તે અાધકારીને તે તે વિષયનો ઉપદેશ આપવો એ તો આવશ્યક છે જ, છતા તે તે અધિકારીને તેના વિષયમા પણ જે નિષિદ્ધ હોય તે સ્પષ્ટ ઉપદેશવુ જોઈએ જો નિષિદ્ધ વસ્તુનો બેકાળજી કે ઉદાસીનતાને લઈ ઉપદેશ કરવામા ન આવે તો અધિકૃત વિષયમાં કરાયેલો ઉપદેશ પણ બંધનું કારણ બને છે, કેમકે નિષિદ્ધ બાબતોનો ખ્યાલ ન આવવાથી સાધક કટોકટીને પ્રસંગે મૂંસવણમાં મુકાય છે ને આડે રસ્તે પણ ફંટાય છે, જેથી માર્ગદર્શક ગુરુનુ ધાર્યું સિદ્ધ થતુ નથી માટે જ ગ્રંથકાર કહે છે કે કર્તવ્યના ઉપદેશની પેઠે અકર્તવ્યનો પણ ઉપદેશ કરવો જરૂરી છે કે અમુક અમુક બાબતો તો પરિહરવી જ જોઈએ

અપાત્રને યોગ આપવાથી થતા અનિષ્ટો

गुरुणो अजोगिजोगो अच्चतविवागदारुणो नेओ ।
जोगिगुणहीलणा-नट्ठनासणा धम्मलाघवओ ॥ ३७ ॥

અર્થ—ઉપદેશક ગુરુ અપાત્ર કે અયોગ્યને યોગ આપે તો તે અત્યંત કટુક ફળ આપનારો સમજવો, કારણ કે એમા યોગીઓના ગુણની અવહેલના સંભવે છે, પોતે નષ્ટ થઈ બીજાને નષ્ટ કરવાનો સંભવ છે તેમજ ધર્મની હીલુપત પણ સંભવે છે (૩૭)

સમજૂતી—પાછલી ગાથામા યોગાધિકારી હોય એવાને પણ એનો અધિકાર જોઈ અધિકારાનુરૂપ વિધિ નિષેધનો ઉપદેશ આપવાની વાત કહેવામા આવી છે, જ્યારે પ્રસ્તુત ગાથામાં યોગમાર્ગનો કોઈપણ પ્રકારનો અધિકાર ન ધરાવનાર એવા અપાત્રને ગુરુએ યોગ ન જ આપવો એ વાત એના અનિષ્ટ પરિણામો દર્શાવી કહે . આવી છે ગ્રંથકાર કહે છે કે જે સર્વથા અપાત્રને

ગુરુ યોગ શીખવે કે એના સગમા આવે તો એનું પરિણામ અતિ વિરસ—કટુ આવે છે એક બાજુથી કુપાત્ર શિષ્ય યોગીઓના ગુણની કદર ન હોવાથી તેને વગોવે અને બીજી બાજુથી પોતે તો નષ્ટ થાય પણ બીજા ઘણાને ભ્રમણામા નાખી નષ્ટ કરે, એટલુ જ નહિ, પણ સામા ય જનતામા સાચા ધર્મનુ ગૌરવ થવાને બદલે લાઘવ થાય

પરિપક્વ ભૂમિથી ઉપરની ભૂમિકામા પ્રવર્તનાર માટે સાધારણ નિયમો

एयम्मि परिणयम्मी पवत्तमाणस्स अहियठाणेसु ।
एस विही अइनिउण पाय माहारणो नेओ ॥ ३८ ॥

नियथसहावालोयण-जणवायावगम-जोगसुद्धीहिं ।
बचियत्त नाऊण निमित्तओ सय पयट्टेज्जा ॥ ३९ ॥

અર્થ—આ બાબત જીવનમા પરિપક્વ થયા બાદ ઉપરના ચડિયાતા ગુણસ્થાનની ભૂમિકામા પ્રવર્તનાર સૌને માટે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી કહેલા આગળના નિયમો પ્રાય સાધારણ સમજવા (૩૮)

પોતાના સ્વભાવના અવલોકનથી, લોકવાયકાના જ્ઞાનથી અને શુદ્ધ યોગના વ્યાપારથી પ્રવૃત્તિનુ ઔચિત્ય જાણીને શકુનાદિ નિમિત્તથી તેમા સદા પ્રવૃત્ત થવું (૩૯)

સમજૂતી—અધિકારાનુરૂપ મળેલો ઉપદેશ જીવનમા ઊતરે ને એકરસ થાય ત્યારબાદ ઉપરની ભૂમિકાએ ચડવુ હોય તો તે માટે પ્રવૃત્ત થયા પહેલા દરેક અધિકારીએ પોતે સાધેલી ભૂમિકાની સ્થિરતાની ખાતરી કરવા શું શું તપાસવુ જોઈએ અને શું શું

કરવુ જોઈએ એ દર્શાવવા ગ્રથકાર એક કસોટીરૂપે કેટલાક સર્વસાધારણ નિયમો ગાથા ૩૮–૩૯મા વર્ણવે છે, જેનુ સાધકે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અનુકરણ કરવું આવશ્યક છે એવા નિયમો અત્રે મુખ્યપણે ચાર છે જેમ કે, (૧) સાધકે પોતાના સ્વભાવનું પ્રત્યવ લોકન કરવુ જેથી ખરાબર સમજાય કે પોતે પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકામા કેટલે અશે સ્થિર છે યા કેટલી કચાશ છે વળી એ પણ સમ જાય કે ઉપરની ભૂમિકા માટેની પોતાનામા લગની કેવી છે જેમ વિજયકાક્ષી નવા પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યા પહેલા વિજિત પ્રદેશની સ્થિરતા તપાસીને જ આગળ પગલુ ભરે તો તે સફળ થાય તેમ સાધકની બાબતમા પણ છે આ મુદ્દો વ્યાસે[૨૪] પણ પોતાના ભાષ્યમા શબ્દો તરફથી સ્પષ્ટ કર્યો છે (૨) જેમ સાધક અતર્નિરીક્ષણથી પોતાનુ ચિત્ત તપાસે તેમ તેણે પોતાના વિશે આસપાસના લોકોમા જે વાયકા ચાલતી હોય તેથી પણ માહિતગાર રહેવુ ઘણી વાર પોતાના વિશે લોકોમા થતી ચર્ચાઓ પણ પોતાની ભૂલ સમજવામા ને પોતાની સ્થિતિ વિશે ચોકસાઈ કરવામા મદદગાર નીવડે છે (૩) અન્તર્મુખ નિરીક્ષણ અને બહિર્મુખ પરિચય કરવા ઉપરાત સાધકે એ પણ જોવુ જોઈએ કે પોતાની માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિ સહજભાવે શુદ્ધ થતી જાય છે કે નહિ અને તે કેટલા પ્રમાણમા શુદ્ધ થઈ છે (૪) ઉપર સૂચિત પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિને

---

૨૪ યોગસૂત્ર ૩ ૬ ભાષ્ય–તસ્ય સયમસ્ય જિતભૂમેર્યાऽनन्तरा भूमि स्तत्र विनियोग न हि अजिताधरभूमिरन तरभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु सयम लभत । આમા ભૂમિકાક્રમથી સયમ સાધવાની વાત કહી છે જ્યારે અધર–પૂર્વ ભૂમિનો જય સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે યોગીએ ઉત્તર ભૂમિકામા પ્રવેશ કરવો તે ભૂમિકાનો જય થાય ત્યારે જ તેથી ચડતી ભૂમિકામા પ્રવેશ કરવો અને સૌથી ચરમભૂમિકામા તો અંતે જ સયમનો અર્થાત્ ધારણા ધ્યાન અને સમાધિનો પ્રયોગ કરવો

યથાર્થપણે પારખવાના કેટલાક બાહ્ય નિમિત્તો—લિંગો પણ છે, જે દ્વારા સાધક પોતાની પ્રવૃત્તિ–શુદ્ધિનો ક્યાસ કાઢી શકે ગ્રંથકાર તેવા નિમિત્તોને નામનિર્દેશથી નથી ગણાવતા, પણ માત્ર નિમિત્ત પદથી સૂચવે છે એમના અન્ય ગ્રન્થોના[૨૫] પરિશીલન દ્વારા અને કાંઈક અંશે ચાલી આવતી પરંપરા દ્વારા આપણે એવા નિમિત્તો કયા કયા મનાય છે તે જાણી શકીએ છીએ સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે અનેક પ્રકારે મનાતા શુભ શકુન દ્વારા, ઇષ્ટ સ્વર નાડી દ્વારા, શુભ અંગસ્ફુરણ દ્વારા અને ઉદાત્ત દેખાતાં સ્વપ્નો દ્વારા વિચારક એ સમજી શકે કે પોતાની માનસિક, વાચિક અને કાયિક ચેષ્ટા કઈ કોટિની છે જો તે શુદ્ધ હોય તો નિમિત્તો સારા ઉપજે છે અને અશુદ્ધ હોય તો અશુભ નિમિત્તો ઉપસ્થિત થાય છે

ઉક્ત ચાર નિયમોની કસોટી દ્વારા સાધક પોતાની યોગ્યતા સમજીને આગળની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખે, એટલે કે જો એને એ કસોટી દ્વારા પોતે પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકા સ્થિર લાગે, ઉપરની ભૂમિકામા ચડવા માટેનો આવશ્યક તલસાટ પણ પોતામા અનુભવાય તો એણે એમ સમજવું કે હવે તે આગળ વધવા માટે જે પ્રવૃત્તિ કરવા ધારે છે તે ઉચિત છે

યોગસિદ્ધિ અને સાધુસિદ્ધિ

गमणाइएहिं काय निरवज्जेहिं वय च भणिएहिं ।
सुहचिंतणेहिं य मण सोहेज्जा जोगसिद्धि त्ति ॥ ४० ॥
सुहसठाणा अन्ने काय वाय च सुहसरेण तु ।
सुहसुविणेहिं च मण जाणेज्जा साहुसिद्धि त्ति ॥ ४१ ॥

અર્થ—દોષરહિત ગમન આદિ ક્રિયા વડે શરીરને,

૨૫ જુઓ યોગબિન્દુ શ્લો૦ ૩૪૩ થી

નિરવદ્ય વચનોથી વાણીને અને શુભ ચિંતનથી મનને શુદ્ધ કરવા એ યોગસિદ્ધિ છે (૪૦)

બીજા કેટલાક એમ માને છે કે શુભ આકાર વગેરેથી શરીરને, મધુર સ્વરથી વાણીને ને શુભ સ્વપ્નથી મનને સાધુ સિદ્ધિરૂપ સમજવા (૪૧)

સમજૂતી—ગ્રંથકાર પ્રસ્તુત બે ગાથામા અનુક્રમે દર્શાવે છે કે મન, વચન અને કાયાને કઈ રીતે શુદ્ધ કરવા તેમજ એની સિદ્ધિ કઈ રીતે સમજવી સાધક નિર્દોષ ગમન-આગમન, ખાનપાન આદિ દ્વારા શરીરને શુદ્ધ રાખે, નિષ્પાપ ભાષા દ્વારા વચનની શુદ્ધિ કેળવે અને શુભ ચિંતન દ્વારા મનને શુદ્ધ કરે આ ત્રિવિધ શુદ્ધીકરણ એ જ યોગસિદ્ધિ છે

અન્ય આચાર્યના મ તવ્યનો નિર્દેશ કરતા ગ્રંથકાર કહે છે કે શુભસ સ્થાન એટલે કે સુદર આકાર યા રચના દ્વારા શરીરની, શુભ સ્વર દ્વારા વચનની અને શુભ સ્વપ્ન દ્વારા મનની શુભ સિદ્ધિ અથવા ઉત્તમ સિદ્ધિ છે એમ સાધક સમજે

ઉપરની ભૂમિકામા પ્રવેશવા માટે જરૂરી એવી વિધિનુ વર્ણન

एत्थ उवाओ य इमो सुहदव्वाइसमवायमासज्ज ।
आसज्जइ[२६] गुणठाण सुगुरुसमीवम्मि विहिणा उ ॥ ४२ ॥
वदणमाई उ विही निमित्तसुद्धीपहाणमो नेओ ॥
सम्म अवेक्खियव्वो एसा इहरा विही न भवे ॥ ४३ ॥

---

૨૬ પ્રતિમા ઈ એવું વચાય છે એ પહેલાના અક્ષરો નથી અર્થ-દષ્ટિએ ' आसज्जइ ' શબ્દ રાખ્યો છે

અથ—અહીં આ ઉપાય શુભ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર વગેરેના સમૂહને અવલબીને અને સદ્ગુરુ સમીપ વિધિપૂર્વક લેવામા આવ્યો હોય તો જ તે ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે (૪૨)

વદન આદિની વિધિમા નિમિત્તની શુદ્ધિ પ્રધાન છે, માટે એનુ સમ્યક્ પ્રકારે ચિંતન કરવું અન્યથા એ વિધિ શુદ્ધ ન બને (૪૩)

સમજૂતી—પ્રાપ્ત કરેલા ગુણસ્થાન – ભૂમિકાથી ઉપરના ગુણસ્થાનમા પ્રવેશ કરવા જેટલી લાયકાત અને તત્પરતા દેખાયા પછી સાધકે તે તે ઉપરની ભૂમિકા ગ્રહણ કરવી પણ અત્રે ગ્રથકાર કહે છે કે તે નવી ભૂમિકા વિધિપૂર્વક સ્વીકાર્યા પછી જ તેને સ્થિર કરવી અને એમા અરતિ ઊપજે કે મન ન ચોટે તો તે અરતિ નિવારવા પણ યત્ન કરવો આ બધું નવી – ચાડયાતી ભૂમિકા સ્વીકારવાના ઉપાય તરીકે ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમા વર્ણવવામા આવ્યુ છે પ્રસ્તુત ૪૨–૪૩મી ગાથામા ભૂમિકા સ્વીકારવા વખતની આવશ્યક વિધિનું વર્ણન છે જ્યારે પણ નવુ ગુણસ્થાન ગ્રહણ કરવુ હોય ત્યારે તે આધ્યાત્મિક ગુરુની પાસે, તેની સાક્ષીએ અને તે પણ શુભ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ જોઈ ગ્રહણ કરવું વિધિમા ગુરુ તેમજ વડીલને વદન – નમસ્કાર કરવા આદિનો સમાસ થાય છે શકુન, સ્વરનાડી, અગસ્ફુરણ જેવા નિમિત્તોની તેમજ દિવસ, નક્ષત્ર આદિ નિમિત્તોની શુદ્ધિ એ પણ મુખ્યપણે યથાવત્ તપાસવી એવી નિમિત્તશુદ્ધિ સિવાય ઉન્નવિધિ અવિધિ જ બને આ સ્થળે ગ્રથકારે વદન, નમસ્કાર જેવા આતરિક ભાવગુણની પેઠ બાહ્ય નિમિત્તશુદ્ધિ તપાસવાની જે વાત કહી છે તે ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્નેનો વિધિમા સમાવેશ સૂચવે છે.

સ્થિરીકરણ સાધવાના ઉપાયો

उड्ढ अहियगुणेहिं तुल्लगुणेहिं च निच्चसवासो ।
तग्गुणठाणोचियकिरियपालणा सइसमाउत्ता ॥ ४४ ॥
उत्तरगुणबहुमाणो सम्म भवरूवचिन्तण चित्त ।
अरई य अहिगयगुणा तहा तहा जत्तकरण तु ॥ ४५ ॥

અર્થ—ત્યારપછી પોતાના કરતા વધારે ગુણવાળા તેમજ સમાન ગુણવાળા સાથે સદા સહવાસ કરવો અને પોતાના ગુણસ્થાનને ઉચિત એવી ક્રિયાનુ પાલન સ્મૃતિ સપન્ન થઈ કરવું (૪૪)

ઉત્તર ગુણોનુ બહુમાન કરવુ, સસારના સ્વરૂપનુ સમ્યક્ રીતે અનેક પ્રકારે ચિંતન કરવું અને પ્રાપ્ત ગુણોમા અરુચિ–અરતિ થાય તો તેને નિવારવા તથા પ્રકારે પ્રયત્ન કરવો (૪૫)

સમજૂતી—નવા ગુણસ્થાનમા પ્રવેશ્યા બાદ તેને સ્થિર રાખવા તેમજ તેમા શુદ્ધિ આણવા સાધકે કઈ કઈ રીતે વર્તવુ એની સામા ય સૂચના પ્રસ્તુત બે ગાથામા છે પોતે જે ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી હોય તેથી ચડિયાતી ભૂમિકાવાળા અને સમાન ભૂમિકા વાળા સાથે સદા વાસ કરવો અને જે ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને સગત હોય એવી જ જીવનચર્યા સ્મૃતિસપન થઈ હંમેશા આચરવી

જે જે સદ્ગુણો પોતે સ્વીકારેલા મૂળ નિયમોને[૨૭] ઉપકારક

---

૨૭ મૂળ અને ઉત્તરગુણ અહિસા સત્યાદિ પાચ અણુવ્રતો એ ગૃહસ્થના મૂળ વ્રતો છે જ્યારે ત્યાગીના મૂળ વ્રતો એ જ પાચ મહા

અર્થ—અહીં આ ઉપાય શુભ
સમૂહને અવલબીને અને સદ્ગુરુ સમી
આવ્યો હોય તો જ તે ગુણસ્થાન પ્ર

વદન આદિની વિધિમા નિ
છે, માટે એનુ સમ્યક્ પ્રકારે ચિંતન
શુદ્ધ ન બને (૪૩)

સમજૂતી—પ્રાપ્ત કરેલા ગુણસ્થાન
સ્થાનમા પ્રવેશ કરવા જેટલી લાયકાત
પછી સાધકે તે તે ઉપરની ભૂમિકા
ગ્રથકાર કહે છે કે તે નવી ભૂમિકા વિટિ
તેને સ્થિર કરવી અને એમા અરતિ
તો તે અરતિ નિવારવા પણ યત્ન કરવો
ભૂમિકા સ્વીકારવાના ઉપાય તરીકે ગાદ
વર્ણવવામા આવ્યુ છે પ્રસ્તુત ૪૨–
સ્વીકારવા વખતની આવશ્યક વિધિનું
નવુ ગુણસ્થાન ગ્રહણ કરવુ હોય ત્યારે
પાસે, તેની સાક્ષીએ અને તે પણ શુભ
જોઈ ગ્રહણ કરવુ વિધિમા ગુરુ તેમજ
કરવા આદિનો સમાસ થાય છે શકુન,
જેવા નિમિત્તોની તેમજ દિવસ, નક્ષત્ર
એ પણ મુખ્યપણે યથાવત્ તપાસવી એ
ઉક્તવિધિ અવિધિ જ બને આ સ્થળે
જેવા આતરિક ભાવગુણની પેઠ બાહ્ય
વાત કહી છે તે ઉપાદાન અને નિમિત્ત
સૂચવે છે

सरण भए उवाओ रोगे किरिया विसम्मि मंतो त्ति ।
एए वि पावकम्मोवक्कमभेया उ तत्तेण ॥ ४७ ॥

सरण गुरू उ एत्थ किरिया उ तओ त्ति कम्मरोगम्मि ।
मंतो पुण सज्झाओ मोहविसविणासणो पयरो ॥ ४८ ॥

एएसु जत्तकरणा तस्सोवक्कमणभावओ पाय ।
नो होइ पच्चवाओ अवि य गुणो एस परमत्थो ॥ ४९ ॥

चउसरणगमण-दुक्कडगरिहा सुकयाणुमोयणा चेव ।
एस गणो अणवरयं कायव्वो कुसलहेउ त्ति ॥ ५० ॥

અર્થ—કારણ કે, અરતિ એ ભયાદિરૂપ અકુશલ – અશુભ કર્મોદયનુ કારણ (પૂર્વરૂપ) છે એમ કહ્યુ છે અને સાધારણ રીતે આવા અકુશલ કર્મોદયનુ નિવારણ પણ ઉપાયથી સાધ્ય છે આ ઉપાયો ભય, રોગ આદિમા જાણીતા છે જેમ કે — (૪૬)

ભયમા શરણ, રોગમા ક્રિયા ને વિષમા મત્ર ઉપાય છે આ બધા પાપકર્મને નિવારવાના તાત્ત્વિક પ્રકારો પણ છે (૪૭)

અહી ગુરુ એ શરણ છે, તપ કરવુ એ કર્મરોગ મટાડવાની ક્રિયા છે અને સ્વાધ્યાય એ મોહરૂપ વિષને નાશ કરનાર શ્રેષ્ઠ મત્ર છે (૪૮)

આ ઉપાયોમા પ્રયત્ન કરવાથી અને પાપકર્મનુ બળ ઘટવાથી મોટે ભાગે તેમા કોઈ પ્રત્યવાય-વિક્ષેપ આવતો નથી વધારામા એ પ્રયત્ન પારમાર્થિક રીતે લાભરૂપ પણ છે (૪૯)

ચાર શરણ સ્વીકારવા, દુષ્કૃત્યની નિન્દા કરવી અને સત્કર્મની અનુમોદના કરવી – આ કર્તવ્યસમુદાય, શ્રેયનું કારણ સમજીને સતત આચરવો. (૫૦)

સમજૂતી—અરતિ નિવારવા જે ઘટતો પ્રયત્ન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તેની સ્પષ્ટતા કરવા માટે ગ્રંથકાર અરતિ અને તેના પરિણામોનો આધ્યાત્મિક કાર્યકારણભાવ સૂચવી એ અરતિજન્ય પરિણામો નિવારવાના કેટલાક આધ્યાત્મિક ઉપાયો દર્શાવે છે.

જ્યારે પણ અકુશળ કર્મ યા અશુભ સંસ્કારોનો ઉદય થવાનો હોય ત્યારે એના પૂર્વચિહ્ન યા પૂર્વલક્ષણ રૂપે અરતિ કે બેચેની અનુભવાય છે. જ્યારે એવી બેચેની પ્રાપ્ત સદ્ગુણ વિશે થાય ત્યારે તો ખાતરીથી સમજવું કે કોઈ પૂર્વકૃત પાપકર્મનો ઉદય આવવાનો છે. આ રીતે અરતિ અને અશુભકર્મોદય એ બન્નેનો આંતરિક સંબંધ છે. એટલે એમ કહી શકાય કે અરતિ એ ભાવી પાપકર્મના ઉદયને રોકવા માટે કાંઈક ઉપાય લેવાની આગાહીરૂપ છે. હવે આવા અશુભકર્મોદયને નિવારવાના ઉપાયો પણ ગ્રંથકારે સૂચવ્યા છે, જેમકે બાહ્ય ભયની પેઠે આંતર ભય ઉપસ્થિત થાય ત્યારે શરણ અર્થાત્ સદ્ગુરુનું શરણ લેવું, શારીરિક રોગની જેમ બાધક કર્મની પીડા આવે ત્યારે ઉપચાર અર્થાત્ કોઈને કોઈ જાતના તપનું અનુષ્ઠાન કરવું, ઝેરી જંતુના ઝેરની પેઠે જ્યારે મોહનું ઝેર વ્યાપે ત્યારે ઉત્તમ ગ્રંથના સ્વાધ્યાયરૂપ મંત્રનો આશ્રય લેવો.૨૮

આ પ્રમાણે તે તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવાથી પાપકર્મના ભાવી ઉદય અટકાવી શકાય છે અને તેનું બળ મોટે ભાગે ઘટાડી શકાય

૨૮ આ જ વસ્તુ યોગસૂત્ર (૨. ૧) માં નિર્દેશી છે—तप स्वाध्यायेश्वर प्रणिधानानि क्रियायोग ।

છે, જેથી યોગમાર્ગના વિકાસમાં કોઈ પ્રત્યવાય કે વિઘ્ન ન આવે એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તેવા ઉપાયો પોતે જ એક વાસ્તવિક ગુણરૂપ બની રહે છે[૨૯]

ઉપાયના અવલમ્બન વિશે ગ્રંથકારે પોતે ઉપર જે કાંઈ કહ્યું તેના સમર્થનમાં તેમણે એક પ્રાચીન 'ચઉસરણપયન્ના' ગ્રંથમાંથી ગાથા પણ ઉદ્ધૃત કરી છે તેનો સાર એ છે કે અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને ધર્મ એ ચાર શરણો સ્વીકારવા, જે જે અપકૃત્ય હોય તેની ગર્હા-નિંદા કરવી અર્થાત્ તેના પ્રત્યે અણગમો કેળવવો અને સત્કૃત્યની અનુમોદના કરવી આટલી બાબતો કુશલનું કારણ છે એમ સમજી એમાં સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું

નવશિખાઉ ઉમેદવારની પ્રધાન જીવનચર્યા

[૩૦]चरमाणपवत्ताण जोगीण जोगसाहणोवाओ।

एसो पहाणतरओ नवरपवत्तस्स विन्नेओ ॥ ५१ ॥

---

૨૯ એ જ વસ્તુ કાંઈક શબ્દાન્તરથી અને કાંઈક પ્રકારાન્તરથી યોગસૂત્ર (૧ ૨૭ થી ૩૨) માં દર્શાવવામાં આવી છે એનો સાર એ છે કે ચિત્તમાં વિક્ષેપ કરે તેવા અંતરાયોના સહચારી બીજા દોષોનું નિવારણ ઇષ્ટમંત્રના જપથી થાય છે તેથી મંત્રાર્થના ચિંતનાત્મક જપ કરવો અને સાથે સાથે ચિત્તવિક્ષેપો નિવારવા કોઈ એક જ તત્ત્વમાં ચિત્તને સ્થિર રાખવાનો અભ્યાસ પણ કરવો તે સૂત્રો આ પ્રમાણે છે —

(૧) तस्य वाचकः प्रणवः (१ २७)। (२) तज्जपस्तदर्थभावनम् (१ २८)। (३) ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च (१ २९)। (४) व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः (१ ३०)। (५) दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः (१ ३१)। (६) तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः (१ ३२)।

૩૦ મૂળ પ્રતિમાં 'चरमाण' પાઠ જણાય છે, પણ એનું ૧૫ સંસ્કૃત

भावण-सुयपाढो तित्थ सवणमसय तयत्थजाणम्मि ।
तत्तो य आयपेहणमइनिउण दोसवेक्खाए ॥ ५२ ॥

અર્થ—ચરમાવર્તમા પ્રવર્તનાર યોગીઓ માટે ઉપર કહેલ બાબતો યોગસાધનનો ઉપાય છે, પણ એ દિશામા માત્ર પ્રવૃત્ત થયેલ માટે તો નીચે બતાવેલ બાબતો પ્રધાન ઉપાય તરીકે સમજવી (૫૧)

ભાવના-વિચારણા, શાસ્ત્રનો પાઠ, તીર્થસેવન અને વારવાર શાસ્ત્રશ્રવણ, તેના અર્થનું જ્ઞાન થયા બાદ તેની મદદથી દોષનિરીક્ષણ દ્વારા અત્યત સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્માનુ અવલોકન કરવુ (૫૨)

સમજૂતી—યોગાધિકારીના સામાન્ય રીતે અપુનર્બંધક આદિ ચાર પ્રકારો અગાઉ (ગાથા ૧૩, ૧૪, ૧૫ મા) વર્ણવ્યા છે તેને અનુસરી ગ્રથકાર પ્રસ્તુત બે ગાથામાં યોગસાધનાના ઉપાયોનુ પૃથક્કરણ કરતા સૂચવે છે કે પાછળ ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમા યોગસાધનાના બાહ્ય કે આ તર ઉપાયરૂપ જે જે કહેવામા આવ્યુ છે તે પ્રધાનપણે ચરમપ્રવૃત્ત એવા યોગીઓને લાગુ પડે છે અને જે નવરપ્રવૃત્ત યોગી હોય તેને લગી ગાથા બાવનમા યોગસાધનાના ઉપાયો પ્રધાનપણે સમજવા

ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમા યોગસાધનાના જે ઉપાયો નિરૂપાયા છે, તે કરતા ગાથા ૫૨ મા નિરૂપાયેલ ઉપાયો સ્થૂળ કોટિના,

---

કે પ્રાકૃતમા સભવતુ નથી અમે એના સ્થાનમા 'चरमाण પાઠ કલ્પી પ્રવૃત્ત પદના વિશેષણ તરીકે અર્થ કર્યો છે चरमाण ની પેઠે तरमाण, 'घरमाण અને सरमाण' એવા પણ પાઠો કલ્પી શકાય એનો અર્થ અનુક્રમે 'त्वरमाण, ध्रियमाण' કે स्मरन्' એવો કરીએ તોય ફલિતાર્થ ચરમાવર્તસ્થિત એવો જ થાય છે

કોઈક ઉપરચોટિયા યા કોઈક બહિર્લક્ષી જાણે છે તે [illegible]
તે તે ઉપાયના અધિકારીઓની કક્ષાનો ક્રમ [illegible] જ
ચરમપ્રવૃત્ત અને નવગપ્રવૃત્ત એ બે શબ્દનો અર્થ [illegible]
મહેલુ પડે સૂક્ષ્મ કોટિના અને અન્તર્લક્ષી [illegible]
યોગીઓ ઉચ્ચ કક્ષાના હોય તે સ્વાભાવિક છે [illegible]
યોગી એટલે સૂક્ષ્મ કોટિના અને ઊર્ધ્વગામી [illegible]
સહેજે ફલિત થાય છે, પણ એવા ઊર્ધ્વગામીએ [illegible]
એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે જો કે ગાથામા એનો [illegible]
પણ યોગબિંદુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, પંચાશક [illegible]
યોગસૂત્ર જેવા ગ્રંથોના સંદર્ભને આધારે [illegible]
છે કે ચરમપ્રવૃત્તયોગી શબ્દથી અપુનર્બંધક [illegible]
ધિકારીઓ સમજવા, તેમાય વિશેષે [illegible]
વિરતિ એ બ નેમાં પણ વિશેષરૂપે સર્વવિ[illegible]
વિશેષણ વધારે સાર્થક બને છે યોગબિંદુ [illegible]
અધ્યાત્મયોગની શરૂઆત દેશવિરતિથી [illegible]
ત્મનિરૂપણમા અહીં ગાથા ૩૯ થી વર્ણવેલો [illegible]
યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય (શ્લો ૨૧૭)મા કુલયોગી [illegible]
અધિકારી – યોગીઓ પૈકી પ્રવૃત્તચક્ર યોગીના [illegible]
ઇદ છે તે પણ આ સ્થળે ચરમપ્રવૃત્તને [illegible]
સૂચક છે પાતંજલ યોગસૂત્ર(૧, ૨૮–૨૯)મા [illegible]
અનેક પ્રકારના યોગીઓ દર્શાવતા [illegible] ચરમ
વિશેષણ વાપરેલું છે ચરમ–યથાપ્રવૃત્ત [illegible], ચરમદેહ
ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં આવતુ 'ચરમ' [illegible] આવતે
અંતિમ દરજ્જો સૂચવે છે તેથી [illegible]
એટલે વિરતિવાળો કે સર્વવિરતિવાળો [illegible] એવો અર્થ કરીએ
તો તે સૂક્ષ્મ કોટિના અને અન્તર્લક્ષી [illegible]
બેસતુ લાગે છે

હવે પ્રશ્ન રહે છે ' નવગ્રપ્રવૃત્ત ' શબ્દના અર્થનો 'નવર'નો અર્થ 'કેવળ'-૧ કે 'અનન્તર' એવો છે તેથી નવરપ્રવૃત્તનો કેવળ પ્રવૃત્ત કે અનન્તર પ્રવૃત્ત એવો અર્થ થાય એનું તાત્પર્ય તો એટલું જ છે કે જે હજી યોગમાર્ગમા નવો જ દાખલ થયો હોય અગર શિખાઉ હોય આવા નવશિખાઉ ઉમેદવાર યોગીને અવલબવાનો માર્ગ પ્રધાનપણે સ્થૂળ જ હોવાનો તેથી ગ્રથકાર પ્રથમ એવો સ્થૂળ માર્ગ દર્શાવતા તેણે શું શુ કરવુ એની કાઈક યાદી આપે છે તે કહે છે કે યોગ ભણી પ્રવૃત્ત નવશિખાઉએ ભાવનાઓ ભાવવી; એટલે કે સદવિચાર સેવવા, શ્રુત કે શાસ્ત્રનો પાઠ કરવો, પવિત્ર ગણાતા તીર્થસ્થાનોનુ સેવન કરવુ, યોગ્ય ગુરુ પાસે વારવાર શાસ્ત્રશ્રવણ કરવુ આવી સ્થૂળ ચર્યા પાળતા પાળતાં શાસ્ત્રના અર્થોનું જ્ઞાન થયા બાદ તેણે અ તર્ગત દોષોને લક્ષમા રાખી આત્મ નિરીક્ષણ કરવુ

દોષોને લગતો સામાન્ય વિચાર

रागो दोसो मोहो एए एत्थाऽऽयदूसणा दोसा ।
कम्मोदयसजणिया विन्नेया आयपरिणामो ॥ ५३ ॥

અર્થ—આત્માને કલુષિત કરનારા હોવાથી રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ અહીં દોષો કહેવાય છે તે આત્મપરિણામરૂપ છે અને કર્મોદયજનિત છે (૫૩)

સમજૂતી—ગાથા બાવનમા અન્તર્ગત દોષોને લક્ષમા રાખી આત્મનિરીક્ષણ કરવાનુ કહ્યુ છે તેથી હવે એ દોષો કયા, તે શા માટે દોષ કહેવાય છે, તેનું કારણ શુ અને તેનું સ્વરૂપ શુ એ ચાર બાબતો ગ્રથકાર અહીં નિરૂપે છે (૧) રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષો અત્રે મુખ્ય છે (૨) આત્માને દૂષિત કરતા હોવાથી

૩૧ 'णवर केवले' સિદ્ધહેમ ૮૨૧૮૭

તે દોષ કહેવાય છે (૩) તે કર્મોદયથી એટલે કે પૂર્વકૃતકર્મ સંસ્કારના વિપાકથી ઉદ્‌ભવે છે (૪) એ દોષો કર્મના નિમિત્તથી ઉદ્‌ભવે છે ખરા, પણ તે એક પ્રકારનો વૈભાવિક આત્મપરિણામ છે, અર્થાત્ દોષો એ ચેતન્ય સ્વરૂપની નિમિત્તજન્ય વિક્રિયામાત્ર છે

કર્મને લગતા પ્રાસંગિક પ્રશ્નો

कम्मं च चित्तपोग्गलरूवं जीवस्सऽणाइसंबद्धं ।
मिच्छत्ताइनिमित्तं नाएणमईयकालसमं ॥ ५४ ॥
अणुभूयवत्तमाणो सव्वोवेसो पवाहओऽणाइ ।
जह तह कम्मं नेयं कयकत्तं वत्तमाणसमं ॥ ५५ ॥
मुत्तेणममुत्तिमओ उवघायाणुग्गहा वि जुज्जंति ।
जह विन्नाणस्स इहं मइरापाणोसहाईहिं ॥ ५६ ॥
एवमणाइ एसो संबंधो कंचणोवलाण व ।
एयाणमुवाएणं तह वि विओगो वि हवइ त्ति ॥ ५७ ॥
एवं तु बंधमोक्खा विणोवयारेण दो वि जुज्जंति ।
सुहदुक्खाइ य दिट्ठा इहरा ण कयं पसंगेण ॥ ५८ ॥

અર્થ—કર્મ એ વિવિધ પુદ્‌ગલરૂપ છે અને જીવ સાથે અનાદિકાળથી સંલગ્ન છે મિથ્યાત્વ વગેરે દોષો એના કારણો છે અને યુક્તિ કે દૃષ્ટાંતથી તે અતીત–ભૂતકાલ તુલ્ય છે (૫૪)

જેવી રીતે વર્તમાનતા અનુભવી હોય એવો બધોય કાલપ્રવાહથી અનાદિ છે, તેવી રીતે કૃતક–જન્ય હોવાને કારણે વર્તમાનકાળ જેવું સાદિ હોવા છતાં કર્મ પણ (પ્રવાહથી) અનાદિ સમજવું (૫૫)

જેમ મદ્યપાન, ઔષધ વગેરે દ્વારા વિજ્ઞાન—ચેતન પર ઉપઘાત અનુગ્રહ અર્થાત્ મારી માઠી અસર થાય છે તેમ મૂર્ત કર્મ દ્વારા અમૂર્ત આત્મા પર પણ ઉપઘાત અનુગ્રહ ઘટે છે (૫૬)

આ રીતે આ બન્નેને અર્થાત્ આત્મા અને કર્મનો સબંધ સુવર્ણ અને મૃત્તિકાની જેમ અનાદિ છે, છતાય ઉપાયથી એ બેનો વિયોગ પણ સાધ્ય છે એમ સમજવું (૫૭)

આ રીતે બધ ને મોક્ષ બન્નેય ઉપચાર કે આરોપ વિના જ ઘટે છે, અન્યથા અનુભવસિદ્ધ સુખ દુ ખ વગેરે આત્મામા નહિ ઘટે અહીં આટલી પ્રાસગિક ચર્ચા પૂરતી છે (૫૮)

સમજૂતી—ગાથા ૫૪ થી ૫૮ સુધીમા ગ્રથકારે પ્રસગવશ મુખ્યપણે છ મુદ્દા ચર્ચ્યા છે તેમાથી ત્રણ તો મોક્ષ અને પુનર્જન્મ માનનાર અર્થાત્ આત્મવાદી એવા બધા જ પુનર્જન્મ કર્મ અને દર્શનોમા સાધારણ છે, કેમકે બધા જ દર્શનો યોગ આદિ વિશે છ એ ત્રણ મુદ્દાઓ વિશે એક જ પ્રકારની માન્યતા મુદ્દાઓની દાર્શનિક ધરાવે છે બીજા બે મુદ્દા એવા છે કે જે તુલના ગ્રથકારે માત્ર જૈન પરપરાની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલ છે જ્યારે એક મુદ્દા વિશે સાખ્ય યોગ તેમજ વિવર્તવાદી કેવલાદ્વૈતી સિવાય બધા એકમત છે સર્વ દર્શનસાધારણ ત્રણ મુદ્દા આ છે (૧) આત્મા અને કર્મનો અનાદિ સબધ, (૨) અનાદિ છતા કર્મની કારણકૃત યા નૈમિત્તિક ઉત્પત્તિ, (૩) અનાદિકર્મનો પણ યોગ્ય ઉપાયથી વિયોગ માત્ર જૈન પરપરાને માન્ય એવા બે મુદ્દા આ છે (૧) કર્મનું પૌદ્ગલિકત્વ અર્થાત્ મૂર્તત્વ, (૨) અમૂર્ત આત્મા ને મૂર્ત કર્મનો સબધ અને

એ તેની પરસ્પર અસર જે એક મુદ્દા વિશે કેટલાક દર્શનો એકમત છે અને તેમા કોઈનો મતભેદ છે તે મુદ્દો બધ-મોક્ષ આદિના અનુપચરિતપણા – વાસ્તવિકપણાનો છે

ઉપર્યુક્ત સર્વસાધારણ ત્રણ મુદ્દા વિશે કાઈક વિગતે વિચાર કરીએ તે પહેલા એ મુદ્દાઓ વિશે સમાન મા યતા ધરાવનાર એવા પુનર્જન્મ અને મોક્ષ માનનાર દર્શનોનો મૌલિક તફાવત જાણી લેવો જરૂરી છે આત્મવાદી દર્શનોના મુખ્ય બે ભાગ પડે છે એક ભાગ એવો છે કે જે જીવો—આત્માઓને સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વત ભિન્ન ભિન્ન માને છે સાખ્ય યોગ, ન્યાયવૈશેષિક, બૌદ્ધ જૈન તેમજ પૂર્વમીમાસા અને મધ્વ જેવા વેદા તી દર્શનો આ ભાગમા આવે છે બીજો ભાગ એવો છે જે જીવોનો ભેદ વાસ્તવિક પારિણામિક માને કે વિવર્તરૂપ અર્થાત્ માત્ર આભાસિક કે ઔપાધિક માને છતા તેની ઉપપત્તિ મૂળમા સાહજિક અને સ્વત સિદ્ધ એવા એક ચેતન—બ્રહ્મ તત્ત્વમાથી કરે છે આ ભાગમા વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને કેવલાદ્વૈત જેવા દર્શનો આવે છે જીવોનો પરસ્પર ભેદ અને પ્રત્યેક જીવનો પોતાનો અવસ્થાભેદ એ સવસાધારણ અનુભવનો વિષય છે પણ એ ભેદની ઉપપત્તિ દાર્શનિક ચિંતકોએ જુદી જુદી રીતે દર્શાવી છે પહેલા વિભાગમા આવનાર દાર્શનિકો એમ કહે છે કે પ્રત્યેક જીવાત્માને બીજા જીવાત્માઓથી પોતામા જે ભેદ અનુભવાય છે તે આગ તુક કે ઉપાધિકૃત નથી, પણ સાહજિક છે આ માન્ય તાના મૂળમા મુખ્યપણે સ્વાનુભવ છે, જ્યારે બીજા વિભાગમા આવતા દાર્શનિકો સ્વાનુભવ કરતા પર પ રાપ્રાપ્ત શાસ્ત્રનો આધાર વધારે લે છે અને એ શાસ્ત્રીય વાક્યોના અથની તારવણી પ્રમાણે પોતાના અનુભવને ઘટાવે છે મૂળમા સાહજિક અને સ્વત સિદ્ધ એવુ એક જ બ્રહ્મતત્ત્વ છે એવા મતવ્યના વેદા તવાક્યો અનેક છે તેની જુદી જુદી રીતે અથઘટના કરનાર આચાર્યોનો

વિચારોમાં એક બાબત તો સમાન છે કે તે બધા સ્વતઃસિદ્ધ એક જ બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી જીવ-જડનો અને જીવ-જીવનો ભેદ પોતપોતાની ઢબે ઘટાવે છે. શંકરાચાર્ય અને તેમના અનુયાયીઓ માયા કે અવિદ્યાને આધારે એવો ભેદ ઘટાવી તે ભેદને પણ વાસ્તવિક કે પારિણામિક ન માનતાં માત્ર આભાસિક યા વિવર્ત સ્વરૂપ ઘટાવે છે, તો રામાનુજ અને વલ્લભ જેવા અકલ્પ્ય શક્તિ કે લીલાને આધારે તેવા ભેદને વાસ્તવિક (નહિ કે વિવર્ત રૂપ) માને છે.

અવિદ્યા, માયા, શક્તિ, લીલા, વાસના, મળ, પાશ, પ્રકૃતિ, કર્મ, મોહ, અજ્ઞાન અને મિથ્યાદર્શન ઇત્યાદિ શબ્દો પરંપરા-ભેદને લીધે તેમજ આચાર્યોના વ્યાખ્યાનભેદને લીધે કેટલીક વાર જુદા જુદા અર્થનો મહેજ ભાસ કરાવે છે, છતાં તે બધા મૂળે એક જ તાત્પર્યવાળા હોઈ પર્યાય જેવા છે. ચેતનના ખરા સ્વરૂપને આવરી તેમાંથી કાંઈક વિકૃતિ અનુભવાવનાર જે કાંઈ વસ્તુ છે તેને સૂચવવાના ઇરાદાથી ઉક્ત અવિદ્યા આદિ શબ્દો પ્રચારમાં આવ્યા છે. મૂળમાં એક બ્રહ્મતત્ત્વ હતું અને ક્યારેક તે ભેદ પામ્યું એમ માનનાર વેદાન્તીઓ હોય કે પ્રથમથી જ જીવો સ્વતઃસિદ્ધ છે એમ માનનાર અન્ય દાર્શનિકો હોય, પણ એ બધા એટલું તો માની જ લે છે કે બ્રહ્મતત્ત્વ સ્વાભાવિક રીતે વિશુદ્ધ જ છે અને સ્વતઃસિદ્ધ એવા જીવાત્માઓ પણ સ્વભાવે તો શુદ્ધ જ છે.[૩૨] એવી સ્વાભાવિક શુદ્ધિ છતાં જે કાંઈ અજ્ઞાન કે રાગ-દ્વેષ આદિની વિકૃતિ દેખાય છે તે આગન્તુક હોઈ કાદાચિત્ક છે. અહીં જ દરેક દાર્શનિક સામે પ્રશ્ન એ છે કે જો મૂળમાં બ્રહ્મતત્ત્વ કે જીવાત્મતત્ત્વ શુદ્ધ હતું તો એને કર્મ કે

૩૨ સરખાવો—

एसो अण इम चिय सुद्धो य तओ अणाइसुद्धत्ति ।
जुत्तो य पवाहेण न अन्नहा सुद्धया सम्म ॥

—विंशिका २. १२

અવિદ્યા જેવી ઉપાધિ વળગી ક્યારે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બધાએ એક જ રીતે આપ્યો છે અને બીજી રીતે કહીએ તો બધાએ એ બાબતમાં મૌન જ સેવ્યું છે પ્રશ્ન કાળની આદિનો છે પ્રશ્ન પૂછનાર અને જવાબ આપનાર એ બધા જ કાળપ્રવાહપતિત હોઈ તેમનું ગમે તેટલું જ્ઞાનસામર્થ્ય પણ એ પ્રવાહના આદિ કે અન્તની સીમાનો નિર્દેશ કરવા અપૂરતું છે તેથી જ તે બધા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એકસરખી રીતે એટલો જ આપી દે છે કે બ્રહ્મ કે જીવાત્મા સાથે અવિદ્યા કે કર્મનો સબંધ અમુક ક્ષણે પ્રથમ થયો અને તે પહેલાં ન હતો એમ ન કહી શકાય આનો અર્થ સૌને મને એટલો જ થાય છે કે ચેતન અને કર્મનો આદિમબંધ અજ્ઞેય છે આ જ વસ્તુ દરેક દર્શનમાં 'અનાદિ' કે 'અવ્યાકૃત શબ્દથી કહેવામાં આવી છે

ગ્રન્થકારે ગાથા ૫૪ ને ૫૫ માં કાર્યજન્ય એવા સાદિ કર્મનું અનાદિની દૃષ્ટિએ અનાદિત્વ સમજાવવા બુદ્ધિથી સમજાય એવું એક દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તે કહે છે કે જેમ ભૂતકાળ અનાદિ છે, ભૂતકાળની આદિ શોધી કે બતાવી શકાતી નથી, એટલે કે કોઈ એવો ભૂતકાળનો અંશ નથી કે જે ક્યારેક વર્તમાન ન હોય, તેમ છતાં એ વર્તમાન અંશ પહેલો ક્યારે શરૂ થયો તે કલ્પનામાં પણ આવી શકતું નથી, તેમ આત્મા અને કર્મનો સબંધ પણ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ છે ભલે તે મિથ્યાત્વ આદિ કારણજન્ય હોઈ વૈયક્તિકરૂપે વર્તમાન ક્ષણની પેઠે સાદિ હોય યોગસૂત્ર ૩ ૧૩ ના ભાષ્યમાં વ્યાસે ધર્મનું અર્થાત્ પર્યાયનું ત્રૈલક્ષણ્ય કે ત્રૈકાલિકત્વ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે કોઈ પણ પર્યાય જ્યારે વર્તમાન સ્વરૂપ પામે છે ત્યારે તે તેનું અનાગતપણું છોડીને જ તે સ્વરૂપ પામે છે; પછી તે જ પર્યાય જ્યારે અતીત બને છે ત્યારે તે તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ ત્યજીને જ આમ પ્રત્યેક પર્યાય કે ધર્મ અનુક્રમે અનાગત, વર્તમાન અને અતીત એ ત્રણ કાળનો અનુભવ કરે છે

વ્યાસનો આ જ ભાવ આ હરિભદ્રે અહીં ગાથા ૫૫ માં સૂચ્યો છે, અને તેમણે તે જ ભાવ અનેક સ્થળે નિરૂપ્યો પણ છે [33]

દરેક આધ્યાત્મિક ચિંતકે અવિદ્યા, કર્મ કે મોહને અનાદિ તો કહ્યા, પણ તેથી મોક્ષનો પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી જે વસ્તુના આદિ, મૂળ કે પ્રારંભ નથી તે વસ્તુ સ્વાભાવિક અર્થાત્ સ્વતઃસિદ્ધ હોવી જોઈએ અને જે સ્વતઃસિદ્ધ હોય તેનો નાશ અસંભવ છે આ રીતે અનાદિ કર્મસંબંધનો અંત ન આવે તો મોક્ષ પણ ન સંભવે અને જો મોક્ષ ન સંભવે તો મોક્ષને ઉદ્દેશી આધ્યાત્મિક ચિંતકોએ જે વિચારો કર્યા છે કે આચારો યોજ્યા છે તે સઘળા નિર્દેશ ને નિરર્થક જ કરે આધ્યાત્મિક ચિંતકોની સામે આ એક સમસ્યા છે તેનો ઉકેલ પણ સમસ્ત આધ્યાત્મિકોએ એક સરખો જ સૂચવ્યો છે તે એ કે અવિદ્યા, કર્મ કે મોહ જે અનાદિ કહેવાય છે તે માત્ર પ્રવાહની દૃષ્ટિએ ચેતન અને અવિદ્યાનો સંબંધ સર્વ પ્રથમ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ કઈ ક્ષણે થયો એ જાણવું અને કહેવું અશક્ય હોવા છતાં અનુભવગત કાળસીમાની દૃષ્ટિએ એ જાણવું અને કહેવું શક્ય છે કે તે તે અવિદ્યા અને તે તે કર્મનો સંબંધ અમુક કારણોથી અમુક ક્ષણે થયો આનો સાર એ છે કે પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ મનાતી વસ્તુ પણ તેના પર્યાય, અંશ કે ખંડની દૃષ્ટિએ સાદિ અર્થાત્ અનુભવગત કાળસીમાની અંદર આવે છે

---

33 अणुभूअवत्तमाणो सधा पवाहओऽणाइम कह णु ।
जइ उ अईओ कालो तहाविहो तह पवाहेण ॥'

—ઉપદેશપદ ગા ૧૧૦૩

प्रवाहतोऽनादिमानिति । २-५०
कृतकत्वेऽप्यतीतकालवदुपपत्तिरिति । २-५१
वर्तमानताकल्पं कृतकत्वमिति । २-५२

—ધર્મબિંદુ

આ જ ભાવ વિંશિકા ૨-૧૩માં પણ નિરૂપાયો છે

જે દૃષ્ટિએ તે સાદિ છે તે જ દૃષ્ટિએ તે સકારણ પણ છે, એટલે કે, તે તે ક્ષણે અમુક નિમિત્તો મળતા ચેતન અને કર્મના નવો નવો સબધ થાય છે આધ્યાત્મિકો માને છે કે ચેતન અને કર્મનો સબધ વ્યક્તિરૂપે સાદિ તેમજ કારણજનિત હોવાથી તેના વિરોધી કારણો મળતાં તે સબધ નાશ પણ પામે છે એનુ જ બીજુ નામ મોક્ષ છે

અહી એક પ્રશ્ન વિચારવો પ્રાપ્ત થાય છે તે એ કે પર્યાય દૃષ્ટિએ સાદિ અને સકારણ વસ્તુનો વિરોધી સામગ્રીથી નાશ સભવે, તો પણ જે સતતિ કે પ્રવાહ અનાદિ છે તેનો અત કેવી રીતે આવે ? એનો અત માનવા જતા અનાદિનો અત મનાઈ જાય છે, જે સામાન્ય રીતે અકલ્પ્ય છે આનો જવાબ કાંઈક આ રીતે આપવામા આવે છે અનાદિનો નાશ ન સભવે એનો અર્થ એ છે કે જે મૂળ દ્રવ્ય છે તેનો નાશ થતો જ નથી અહા તો જીવ-કર્મના સબધની સતતિ યા પ્રવાહની વાત છે સબધ એ કોઈ મૂળ દ્રવ્ય નથી એ તો દ્રવ્યોની એક પ્રકારની અવસ્થા છે, જે મૂળ દ્રવ્યરૂપ ન હોતા નિમિત્ત પ્રમાણે બદલાયા કરે છે તેથી અનાદિનો નાશ ન સભવે એ સિદ્ધાત દ્રવ્યને લાગુ પડતો હોઈ સબધસતતિને લાગુ પાડવાનો નથી, એટલે કે, જે અનાદિ છતા દ્રવ્ય ન હોય તેનો નિમિત્ત મળતા નાશ થાય પણ ખરો આ દૃષ્ટિએ આત્મા અને કર્મના સબધની અનાદિ સતતિ પણ યોગ્ય ઉપાયથી વિલય પામે છે પણ આ એક જવાબ થયો એનો તર્ક દૃષ્ટિએ બીજો જવાબ એ છે કે જીવ અને કર્મના સબધની સતતિ અનાદિ હોવાથી નાશ નથી પામતી એ માની લઈએ તો પણ મોક્ષસ્થિતિને બાધ આવતો નથી, કારણ કે મુક્તિદશામા જીવ અને વિજાતીય કર્મદ્રવ્યના સબધનો પ્રતિષેધ નથી જ્યારે કોઈ વિદેહમુક્ત થાય છે ત્યારે પણ જેમ જીવન્મુક્તને શરીર સાથે સબધ હોય છે તેમ તેને પણ કર્મ દ્રવ્યો સાથે સબધ

ફેર પડે છે તે એટલો જ કે મુક્ત આત્માનું દર્શન બદ્ધ આત્માના દર્શન કરતાં તદ્દન બદલાઈ જાય છે બદ્ધ આત્મા કર્મ દ્રવ્ય કે તેનાથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યોથી આવૃત થઈ સ્વરૂપાનુભવ વિનાનો બની જાય છે, જ્યારે મુક્ત આત્મા માત્ર સ્વરૂપાનુભવ કરતો હોઈ કર્મ દ્રવ્ય કે તેના કાર્યોની અસરથી અલિપ્ત રહે છે; એટલે કે, કર્મદ્રવ્યની સંનિધિ હોવા છતાં તે તેના પર કોઈ પણ જાતની વિકૃત અસર ઉપજાવવા અસમર્થ છે એટલું જ

ઉપર સૂચવેલ છ મુદ્દા પૈકી ચોથો અને પાંચમો મુદ્દો ગ્રંથકારે જૈન પરંપરાની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલ છે, એમ અમે પ્રથમ કહ્યું છે તેનો સીધો અર્થ એટલો જ છે કે દાર્શનિકોના વર્તુળમાં દરેક દાર્શનિક જૈનપરંપરાગત દ્રવ્યકર્મ—પૌદ્ગલિક કર્મના વિશિષ્ટ અને અતિવિસ્તૃત વર્ણન પરથી એવી માન્યતા સેવે છે કે જૈનદર્શન સંમત કર્મ તો પૌદ્ગલિક હોઈ મૂર્ત છે અને જૈનદર્શનસંમત આત્મા તો તેથી વિજાતીય હોઈ અમૂર્ત છે જો આમ છે તો અમૂર્ત આત્મા સાથે મૂર્ત કર્મનો કઈ રીતે અસર ઉપજાવે એવો સંબંધ કેવી રીતે ઘટે ? જો વાસના સંસ્કાર યા ગુણરૂપ કર્મ હોય અને તે અમૂર્ત આત્માનો ધર્મ હોય તો તો તેના ઉપર તેની કાંઈક અસર ઉપજાવવાની વાત કલ્પનામાં પણ આવી શકે, બીજી રીતે નહિ આવી ઇતર દાર્શનિકોની જૈનદર્શન વિશેની ધારણાને સામે રાખી ગ્રંથકારે તેના જવાબમાં દાખલો આપી સમર્થિત કર્યું છે કે મૂર્તની અમૂર્ત ઉપર પણ ઉપઘાત અનુગ્રહરૂપ જ અસર થાય છે ને અનુભવસિદ્ધ છે મદ્ય એ મૂર્ત વસ્તુ છે ઔષધ પણ મૂર્ત છે એવા મૂર્ત દ્રવ્યના ઉપયોગની અસર વિજ્ઞાન જેવા અમૂર્ત ભાવ ઉપર થાય છે કેફી પીણાથી વિજ્ઞાન અને તેની શક્તિ આવૃત થઈ ઉપઘાત પામે છે, તો સાત્ત્વિક ઔષધ આદિના સેવનથી વિજ્ઞાન અને તેની શક્તિને પુષ્ટિ પણ મળે છે જો આવો અનુભવ છે તો અમૂર્ત આત્મા ઉપર મૂર્ત દ્રવ્યકર્મની અસર

થવા વિશે સંદેહને અવકાશ જ નથી આ રીતે ગ્રથકારે જૈન દર્શનની અમૂર્ત આત્મા અને મૂત કર્મના સબધ વિશેની માન્યતા અને પરસ્પર થતી અસર વિશેની માન્યતાનો ખુલાસો કર્યો છે

પરતુ જે આપણે આત્મવાદી પ્રત્યેક દર્શનની મા યતાના મૂળ સુધી જઈ સ્વત ત્રપણે વિચારીએ તો જણાયા વિના નહિ રહે કે વસ્તુત દરેક દર્શનમા અમૂર્ત આત્મા અને મૂર્ત દ્ર ય કર્મસ્થાનીય કોઈ ને કોઈ વિજાતીય દ્રવ્ય યા તત્ત્વનો સબધ જૈનદર્શન જેવો જ સ્વીકારાયેલો છે ભાષાભેદ, પ્રક્રિયાભેદ હોવા છતા દરેક આત્મવાદી દર્શનના મૂળમા ચેતન અમૂર્ત અને અચેતન મૂર્તનો પરસ્પર પ્રભાવકારી સબધ સ્વીકારાયો જ છે, કેમકે, તે વિના કોઈ દર્શન આગળ વધી શકતુ જ નથી દા ત પ્રથમ વેદાતદર્શન લઇએ મૂળે એક બ્રહ્મનુ નાનારૂપે સર્જન કે નાનારૂપે પ્રતિભાસ માનનાર પરિણામવાદી વેદા તીઓ કે વિવર્ત વાદી વેદા તીઓ બ્રહ્મની શક્તિ, લીલા, અવિદ્યા કે માયા રૂપે જે વસ્તુ સ્વીકારે છે અને જેને તેઓ અનિર્વચનીય કે વિલક્ષણ કહી દૃષ્ટિમા પતાવે છે તે માયા કે અવિદ્યા ચેતન બ્રહ્મથી વિજાતીય હોઈ અચેતન જ છે, એટલુ જ નહિ, પણ તે એક પ્રકારનું દ્રવ્ય છે તેથી જ તે જીવ અજીવરૂપ સમગ્ર સૃષ્ટિનુ ઉપાદાન યા નિમિત્ત બને છે અને તેને લીધે સૃષ્ટિ ઇન્દ્રિયગમ્ય પણ બને છે એ જ વિજાતીય તત્ત્વ મુનાવિધાને નામે જાણીતુ છે, જે ખરી રીતે ભાવાત્મક એક વસ્તુ જ છે

સાખ્ય યોગદર્શનનુ પ્રકૃતિ દ્રવ્ય પ્રધાન તરીકે જાણીતુ છે તે અમૂર્ત અને ચેતન એવા પુરુષ કરતા વિજાતીય તેમજ ત્રિગુણાત્મક હોઈ મૂર્ત છે પ્રધાનનુ કાર્ય બુદ્ધિ તત્ત્વ એ પણ સાત્ત્વિક મૂત દ્ર ય છે પ્રત્યેક પુરુષનો પ્રધાન સાથે અને બુદ્ધિ તત્ત્વ સાથે સબધ અનિવાર્ય છે એટલે સાખ્ય યોગદર્શનને પણ મૂર્ત અને અમૂર્તનો સબધ અનિવાર્યપણે માનવો જ પડે છે

ન્યાય-વૈશેષિકદર્શન પણ પ્રત્યેક અમૂર્ત જીવ સાથે મૂર્ત મનનો સબંધ માન્યા સિવાય કોઈ ઉપપત્તિ કરી શકતા નથી એ જ સ્થિતિ પૂર્વમીમાંસકની છે હવે જ્યુ બૌદ્ધદર્શન ને અમૂર્ત નામ એટલે ચિત્ત અને મૂર્ત એવા રૂપનો વાસ્તવિક સબધ સ્વીકારીને જ આધ્યાત્મિક ચર્ચા કરે છે આ રીતે પ્રત્યેક જનેતર દર્શનની આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાનુ ઊડુ નિરીક્ષણ કરતા એટલી વસ્તુ સર્વમામા યપણે ફલિત થાય છે કે દરેક આધ્યાત્મિક ચેતન એવા અમૂર્ત તત્ત્વ સાથે અચેતન એવા મૂર્ત દ્રવ્યનો સબધ સ્વીકારે જ છે, જે જૈનદર્શનસમત પૌદ્ગલિક કે મૂર્ત કર્મ અને અમૂર્ત આત્માના સબધ જેવો જ છે

આ પ્રમાણે બધા જ આત્મવાદી દર્શનોમા મૂર્તામૂર્ત (જડ-ચેતન) સબધની માન્યતા કોઈ ને કોઈ રૂપે સમાન હોવા છતા જાણે માત્ર જૈનદર્શન જ પૌદ્ગલિક મૂર્ત કર્મનો અમૂર્ત આત્મા સાથે સબધ સ્વીકારતુ હોય અને બીજુ કોઈ તેમ ન માનતુ હોય એવી મા યતા રૂઢ થવાનુ કારણ એ છે કે જૈનદર્શને પૌદ્ગલિક કર્મનુ સ્વરૂપ એટલા લબાણથી અને એટલી વિવિધતાથી તેમજ એટલી સ્થૂળ દલીલોથી વર્ણવ્યુ છે કે તેને વાચનાર હરકોઈના મન ઉપર મુખ્ય છાપ એ જ પડે કે જૈનદર્શન મૂર્ત કર્મની મા યતામા જ રચ્યુપચ્યુ છે તેથી ઊલટુ બીજા દર્શનોના કર્મસબધી વર્ણનમા જ્યા જુઓ ત્યા એક જ આશય તરનો જણાશે કે કર્મ એટલે વાસના, સસ્કાર કે અજ્ઞાન જેવા અમૂત ભાવો જ્યા જ્યા દર્શનાન્તરના વર્ણનમા એવા અમૂર્ત ભાવોની ઉપપત્તિ માટે કોઈને કોઈ દ્રવ્યની કે સ્વતત્ર પદાર્થની કલ્પના કરવી પડી છે ત્યા ત્યા તેમણે એના પદાર્થને કર્મ નામે ન ઓળખાવતા બીજા જ કોઈ મૂનાવિદ્યા, માયા, શક્તિ, લીના, પ્રધાન બુદ્ધિ, મન કે રૂપ જેવા નામોથી ઓળખાવેલ છે આથી બધા દર્શનોની એક પ્રકારે સમાન મા યતા હોવા છતાં એની સમજણ

અધૂરી રહે છે એ જ અધૂરી સમજણુને ધ્યાનમા રાખી ગ્રથકારે આ ૫૬ મા સમાધાન કર્યું છે

અત્યાર લગી મૂર્ત કર્મ અને અમૂર્ત આત્માના સબધની વાત થઈ, પણ કર્મના વિચારમાં એ એક સ્થૂળ બાજુ છે એની સૂક્ષ્મ બાજુ એ ભાવ કર્મ છે અજ્ઞાન, મોહ, અવિદ્યા અને તેમાથી નીપજતા રાગ-દ્વેષ એ બધા પરિણામો ભાવ કમ છે આવા ભાવ કમ દરેક દર્શને સ્વીકાર્યા છે એ જુદી વાત છે કે કોઈ એને આત્મગત કહે, કોઈ બુદ્ધિગત કહે, કોઈ અન્ત કરણુગત કહે કે કોઈ ચિત્તગત કહે આ તો તે તે દર્શનની પરિભાષાનો અને વિચારસરણીનો પ્રશ્ન છે તેથી જ્યારે ગ્રથકારે એમ કહ્યુ કે કર્મનો સબધ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને કષાય આદિથી થાય છે ત્યારે તેમણે સર્વદર્શ સાધારણુ માન્યતા જ રજૂ કરી છે એમ સમજવુ

છઠ્ઠા મુદ્દા વિશે કાઈક વિગતે ખુલાસો કરવો જરૂરી છે ગાથા ૧૧ની સમજૂતીમા બધ મોક્ષના ઉપચરિત-અનુપચરિતપણા બાબત થોડીક દાર્શનિક ચર્ચા તો કરવામા આવી જ છે અત્રે તેનો સહેજ વિસ્તાર કરી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે ચેતનના કૂટસ્થનિ ત્યત્વ અર્થાત્ અપરિણામિત્વને મક્કમપણે વળગી રહેનાર એક તો છે પુરુષબહુત્વવાદી સાખ્ય યોગદર્શન અને બીજુ છે પુરુ-ષૈકત્વ યા બ્રહ્મૈકત્વવાદી કેવલાદ્વૈતદર્શન આ બન્ને દર્શનની વિચાર ધારા એવી છે કે તે બધ અને મોક્ષના સ્વરૂપનો તથા તેના કારણોનો પૂરો અને સ્પષ્ટ વિચાર તો કરે છે, પણ એ બધ મોક્ષનો તથા તેના કારણુનો પુરુષ યા બ્રહ્મ સાથે કશો જ વાસ્તવિક સબધ ઘટાવવાની વિરુદ્ધ છે તેથી તેમને પોતપોતાની વિચાર-સરણી મુજબ બધ મોક્ષ અને તેના કારણુ કા તો પ્રધાનગત યા બુદ્ધિગત અને કા તો માયિક અ ત કરણુગત માનવા પડે છે તે જ સાથે પુરુષ અને બ્રહ્મમા જો બધ મોક્ષ વ્યવહારાતા હોય તો તેને ઔપચારિક કે અવાસ્તવિક કહી હરકોઈ રીતે તેના અપરિણામપણાને

યુક્તિથી સાચવી લે છે જે કે ન્યાય વૈશેષિકદર્શન પણ આત્માને કૂટસ્થનિત્ય તો કહે છે, છતા તેમા બંધ મોક્ષ અને તેનાં કારણોનું અસ્તિત્વ અનુપચરિત અર્થાત્ વાસ્તવિકરૂપે માને છે કૂટસ્થનિત્યપણુ માનવુ અને બંધ મોક્ષ આદિ અનુપચરિત માનવા એ દેખીતા કે શાબ્દિક વિરોધનો પરિહાર તે દર્શન ગુણ ગુણી કે ધર્મ ધર્મીનો ભેદ સ્વીકારીને કરે છે તે કહે છે કે મિથ્યાજ્ઞાન રાગ, દ્વેષ આદિ તેમજ સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ ગુણો એ આત્માના છે, પણ તેનાથી જુદા છે એટલે તેના ઉત્પાદ વિનાશને લીધે કાંઈ આત્માની કૂટસ્થનિત્યતામા બાધ આવતો જ નથી વેદાન્તદર્શનની જે રામાનુજ, મધ્વ કે વલ્લભ આદિ શાખાઓ છે તે બધી કેવલાદ્વૈતની પેઠ કૂટસ્થનિત્યતાને કટ્ટરપણે વળગી નથી રહેતી, એટલે ભેદ કે પરિણામનો આશ્રય લઈ છેવટે જીવોમા બંધ મોક્ષ અને તેના કારણોનાં અસ્તિત્વને ઉપચરિત ન માનતા જૈનદર્શનની પેઠે અનુપચરિત જ માને છે બૌદ્ધદર્શન કૂટસ્થ નિત્યત્વ તેમજ પરિણામિનિત્યત્વનો વિરોધ કરે છે અને ક્ષણવાદ સ્વીકારે છે તેમ છતા તે સતતિનિત્યત્વવાદી છે એટલે તેને પણ સતતિમાં બંધ મોક્ષ અને તેના કારણોની વાસ્તવિકતા સ્વીકારવામા કશો જ બાધ આવતો નથી

પ્રસ્તુત દોષોનુ સ્વરૂપ અને તે નિમિત્તના ચિંતનની વિધિ વગેરે

तत्थाभिस्सगो खलु रागो अप्पीइलक्खणो दोसो ।
अन्नाण पुण मोहो को पीडइ म दढमिमेसिं ॥ ५९ ॥
नाऊण तओ तव्विसय-तत्त-परिणय विवाग-दोसे त्ति ।
चिंतेज्जाऽऽणाइ दढ पइरिक्के सम्ममुवउत्तो ॥ ६० ॥
गुरु-देवया पणाम काउ पउमासणाइठाणेण ।
दसमसगाइ काए अगणतो तग्गयऽज्झप्पो ॥ ६१ ॥

गुरुदेवयाहि जायइ अणुग्गहो अहिगयस्स तो सिद्धी ।
एसो य तन्निमित्तो तहाऽऽयभावाओ विन्नेओ ॥ ६२ ॥
जह चेव मतरयणाइएहिं विहिसेवगस्स भव्वस्स[34] ।
उवगाराभावम्मि वि तेसिं होइ त्ति तह एसो ॥ ६३ ॥
ठाणा कायनिरोहो तक्कारीसु बहुमाणभावो य ।
दसा य अगणणम्मि वि वीरियजोगो य इट्ठफलो ॥ ६४ ॥
तग्गयचित्तस्स तहोवओगओ तत्तभासण होइ ।
एय एत्थ पहाण अग खलु इट्ठसिद्धीए ॥ ६५ ॥
एय खु तत्तनाण असप्पवित्ति–विणिवित्तिसजणग ।
थिरचित्तगारि लोगदुगसाहग विंति समयन्नू ॥ ६६ ॥
थीरागम्मी तत्त तासिं चिंतेज्ज सम्मबुद्धीए ।
[35]कलमलगमसस्सोणियपुरीसक्कालपाय ति ॥ ६७ ॥
रोगजरापरिणाम नरगाइविवागसगय अहवा ।
चलरागपरिणय जीयनासणविवागदोस त्ति ॥ ६८ ॥
अत्थे रागम्मि उ अज्जणाइदुक्खसयसकुल तत्त ।
गमणपरिणामजुत्त कुगइविवाग च चिंतेज्जा ॥ ६९ ॥
दोसम्मि उ जीवाण विभिन्नय एव पोग्गलाण च ।
अणवट्ठिय परिणइ विवागदोस च परलोए ॥ ७० ॥

---

૩૪ ' भवस्स ' પાઠ પ્રતિમાં છે જે અર્થદૃષ્ટિએ બરાબર નથી

૩૫ સાખ્યકારિમ (૪૩)ની પેઠે જૈન પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં કલલ શબ્દ તો પ્રયોજાયેલો છે જ પરંતુ તે ઉપરાંત [illegible] પણ જૈન પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં પ્રયુક્ત છે (જાઓ પ [illegible]

चिंतेज्ना मोहम्मी ओहेण ताय वत्थुणो तत्त ।
उत्पाय वय-धुवजुव अणुद्दवजुत्तीए सम्म ति ॥ ७१ ॥
नाभावो श्रिय भावो अइप्पसगेण जुज्नइ क्या वि ।
न य भावोऽभावो खलु तहासहावत्तभावाओ ॥ ७२ ॥
एयरस उ भावाओ निविति-अणुवित्तिजोगओ होंति ।
उप्पायाई नेय अविकारी अणुद्दवविरोहो ॥ ७३ ॥
आणाए चिंतणम्मी तत्तावगमो निभोगओ होइ ।
भावगुणागरबहुमाणओ य कम्मक्खओ परमो ॥ ७४ ॥
पइरिक्क वाघाओ न होइ पाएण जोगवसिया य ।
जायइ तहा पसत्था हदि अणब्भत्थजोगाण ॥ ७५ ॥
उवओगो पुण एत्थ विन्नेओ जो समीवजोगो त्ति ।
विहियकिरियागओ खलु अवितहभावो उ सव्वत्थ ॥ ७६ ॥
एव अब्भासाओ तत्त परिणमय चित्तथेज च ।
जायए भावाणुगामी सिवसुहसंसाहग परम ॥ ७७ ॥

અર્થ—તેમા (દોષોમા) રાગ એ આસક્તિ છે, દ્વેષ અપ્રીતિરૂપ છે અને મોહ એ અજ્ઞાન છે 'આમાથી મને દૃઢપણે કર્યો પીડે છે' એ જાણી–સમજી તે દોષોના વિષયોનું સ્વરૂપ, પરિણામ અને વિપાકદોષોનું એકાતમા એકાગ્ર થઈને શાસ્ત્રાનુસાર સમ્યક્પ્રકારે ચિંતન કરવું (૫૯–૬૦) તે આ રીતે —

ચિંતનીય વિષયોમા મન પરોવીને અર્થાત્ અતર્મુખ થઈને ગુરુ તથા દેવતાની સાક્ષીએ શરીર પર થતા ડાસ,

મચ્છર વગેરેના ઉપદ્રવોને ગણકાર્યા સિવાય તેમ જ પદ્માસન વગેરે આસન લઈ ચિતન કરવું (૬૧)

ગુરુ ને દેવતા થકી અનુગ્રહ થાય છે ને તેથી આરભેલ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે એ અનુગ્રહ ગુરુ દેવતાના નિમિત્તથી તેમજ આત્માના પરિણામથી થાય છે એમ સમજવુ (૬૨)

જેવી રીતે મત્ર, રત્ન વગેરેને પોતાને લાભ ન થવા છતા વિધિપૂર્વક તેની સેવા કરનાર ભવ્ય – યોગ્ય જીવને ઉપકાર થાય છે, તેવી રીતે અહીં સમજવુ, અર્થાત્ ગુરુ દેવતાને પોતાને ઉપકાર ન થવા છતા તેના નિમિત્તે તેના યોગ્ય ઉપાસકને લાભ થાય જ છે (૬૩)

સ્થાન અર્થાત્ આસનબધથી શરીરની ચેષ્ટાનો અવરોધ થાય છે, તે કાયનિરોધ કરનાર પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટે છે અને જીવજતુના ડખને ન ગણકારવામા ઇષ્ટ ફળ આપનાર વીર્યયોગ અર્થાત્ શક્તિનો ઉલ્લાસ પ્રગટે છે (૬૪)

ચિતનીય વિષયમા દત્તચિત્ત હોય તેને તેવા એક જ પ્રકારના ઉપયોગને લીધે વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભાસે છે એ જ સત્ય ભાન આ યોગમાર્ગમા ઇષ્ટસિદ્ધિનુ મુખ્ય અગ છે (૬૫)

એ જ તત્ત્વજ્ઞાન મિથ્યાપ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ કરાવનારુ, ચિત્તને સ્થિર કરાવનારુ તેમજ આ અને પર બન્ને લોકમા ઉપકારક છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે (૬૬)

સ્રીમા રાગ હોય તો ધ્યાતા મગ્યગણુદ્ધિથી એ રીતે

ચિતવે કે સ્રીકલેવર ઉદરમળ, માસ, રુધિર, પુરીષ ને હાડપિજરનુ બનેલુ છે (૬૭)

એ જ રીતે તે કલેવર રોગ ને જરામા પરિણામ પામનારુ, નરક આદિ કટુક વિપાકને આપનારુ ને ચચળ રાગમા પરિણામ પામે એવુ છે, એટલુ જ નહિ, પણ અતે જીવનનો નાશ કરાવનાર વિપાકદોષ પણ એમાથી મભવે છે (૬૮)

જો અથમા રાગ થાય તો તેનું તત્ત્વ એ રીતે ચિતવવુ કે તે ઉપાર્જન-રક્ષણ આદિ અનેક દુ ખોથી મકુલ, વિનાશપર્યવમાયી ને દુર્ગતિરૂપ ફળ આપનાર છે (૬૯)

જો દ્વેષભાવ હોય તો ધ્યાતા ચિંતવે કે જડ ને ચેતન ભિન્ન છે, તેમનુ પરિણામ અસ્થિર છે અને પરલોકમા એ દ્વેષનો વિપાક અનિષ્ટ છે (૭૦)

મોહના વિષયમા ધ્યાતા પ્રથમ વસ્તુનુ સ્વરૂપ સમ્યક્ પણે અનુભવ અને યુક્તિથી સામાન્ય રીતે એમ ચિતવે કે તે ઉત્પાદ, વિનાશ ને ધ્રૌવ્યયુક્ત છે (૭૧)

અતિપ્રમગને લીધે અભાવ એ ભાવરૂપ ઘટી શકે નહિ તે જ રીતે ભાવ પણ અભાવરૂપ ન જ ઘટી શકે, કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ જ તે પ્રકારનો છે (૭૨)

વસ્તુમા પારમાર્થિકરૂપે નિવૃત્તિ અને અનુવૃત્તિનો સબધ હોવાથી અર્થાત્ દરેક વસ્તુમા કાઈક ફેરફાર થતો હોવા છતા કાઈક તત્ત્વ કાયમ રહેતું હોવાથી ઉત્પાદ વિનાશ-સ્થિરતા એ ત્રણ હોય જ છે કેવળ અવિકારી એટલે

કે કોઈ પણ ફેરફાર વિનાની એવી કૂટસ્થ વસ્તુ માનવી એ તો અનુભવવિરુદ્ધ છે (૭૩)

શાસ્ત્રાનુસાર ચિંતન કરવાથી તત્ત્વનો બોધ અવશ્ય થાય છે અને ગુણસમુદાયનું ભાવથી બહુમાન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ કર્મક્ષય થાય છે (૭૪)

જે યોગના અભ્યાસી ન હોય એવાઓને એકાંતમાં ચિંતન કરવાથી મોટે ભાગે કોઈ વ્યાઘાત – વિક્ષેપ આવતો નથી ઊલટું, એથી તો પ્રશસ્ત એવા યોગ પર ખરેખર કાબૂ લાધે જ છે (૭૫)

અહીં 'ઉપયોગ' પદનો 'ઉપ = સમીપ અને યોગ = વ્યાપાર' એવો અર્થ લેતાં શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયામાં અને સર્વત્ર અવિતથ – સાચો ભાવ રાખવો એમ ફલિત થાય છે (૭૬)

આ રીતે અભ્યાસથી ભાવાનુસારી તત્ત્વપરિણતિ અને ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તસ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જે પરમ મોક્ષસુખના સાધક બને છે (૭૭)

સમજૂતી—ગા ૫૪ થી ૫૮ સુધીમાં પ્રાસંગિક ચર્ચા કરી ગ્રંથકારે યોગમાર્ગના ઉમેદવાર માટે એની સાધનાના પ્રકાર લેખે બે તરેહની ભાવના—વિચારણા—ચિંતનનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તેમાંથી પહેલા પ્રકારની ભાવનાને લગતું વક્તવ્ય ગાથા ૫૮ થી ૭૭ સુધીમાં આવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારની ભાવનાને લગતું વક્તવ્ય ૭૮ થી ૮૦ સુધીમાં આવે છે પહેલા પ્રકારની ભાવનાનું નિરૂપણ કરતાં ગ્રંથકાર પ્રથમ રાગ, દ્વેષ અને મોહનું સ્વરૂપ દર્શાવી કહે છે કે સાધકે એ દોષોમાંથી કયો દોષ સબળપણે કે પ્રધાનપણે પોતાને દબાવે છે એ સમજી લેવું અને ત્યારબાદ જ તેણે એ દોષો

વિશુદ્ધ ચિંતન કરવું એ ચિંતા કઈ કઈ રીતે કરવું એનું તાદૃશ ચિત્ર સાધક સમક્ષ રજૂ કરવાની દૃષ્ટિથી ગ્રંથકારે તેને લગતા મહત્ત્વના મુદ્દાઓનું વિવરણ કર્યું છે જે ૯૪મી ગાથા સુધી ચાલે છે તે આ પ્રમાણે ગુરુ ને દેવતાને સાક્ષીએ પદ્માસન આદિમાંથી કોઈ પણ આસન વડે એકાંતમાં બેસવું અને ડાંસ મચ્છર જેવા જંતુઓના ઉપદ્રવને ગણકાર્યા સિવાય ચિત્ત વિષયમાં મગ્ન થઈ અને યથાવત્ ઉપયોગ રાખી શાસ્ત્રાનુસાર રાગ, દ્વેષ અને મોહના વિષયનું સ્વરૂપ તેના પરિણામો અને તેના વિપાકદોષો એ બધાનું ચિંતન અને યથાવત્ ચિંતન કરવું.

ગુરુ કે દેવતાને સાક્ષી રાખવાથી શો લાભ અને તે લાભમાં સાધકનું પોતાનું કર્તૃત્વ કેટલું અને ગુરુદેવતાનું કર્તૃત્વ કેટલું એ વસ્તુ ગ્રંથકાર ગાથા ૯૦–૯૩માં નિરૂપી છે તે કહે છે કે સાધક ચિંતન કરતી વખતે ગુરુ કે દેવતાને સાક્ષીરૂપ સામે રાખે તો તેઓનો અનુગ્રહ પામે અને તેથી ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય આ મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે સાધક ઉપર અનુગ્રહરૂપ જે અસર થાય છે તેમાં ગુરુ કે દેવતા તો માત્ર નિમિત્ત—બહિરંગ કારણ છે જ્યારે એ અસરનું મુખ્ય—અંતરંગ કે ઉપાદાન કારણ તો અને પોતાની સમુચિત ભાવશુદ્ધિ છે જેમ કોઈ યોગ્ય માણસ મંત્ર કે ચિંતામણિ રત્ન જેવી ફળપ્રદ મનાતી વસ્તુઓની વિધિપૂર્વક ઉપાસના કરે છે ત્યારે એ ઉપાસક દ્વારા તે મંત્ર આદિને કશો લાભ નથી થતો તેમ છતાં તે મંત્ર આદિ દ્વારા યોગ્ય ઉપાસકને ઇષ્ટ લાભ થાય જ છે તેમ ધ્યાનપરાયણ વ્યક્તિ ગુરુ કે દેવતાને સાક્ષી રાખી ચિંતન કરે તો તેના દ્વારા ગુરુદેવતા પર કશો ઉપકાર નથી થતો, છતાં ઉપાસકને તો તેનાથી લાભ થાય જ છે અર્થાત્ ગુરુદેવતાને સાક્ષી રાખી ચિંતન કરનારના આત્મામાં કોઈ એવો સાત્ત્વિક યા શુભ ભાવ પ્રગટે છે કે તેનાથી તે પોતાના ઇષ્ટની સિદ્ધિ નજીક જલદી

પહોંચે છે પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં ઈશ્વરના જપથી વિઘ્ન દૂર થવાની તેમજ સ્વરૂપભાસ થવાની જે વાત કહી છે તે જ અત્રે ગ્રંથકારે ગુરુદેવતાને નામે કહી છે[૩૬]

ધ્યાન કે ચિંતન કરતી વખતે આસન વાળી બેસવું અને ત્યારે પણ ડાંસ જેવા જંતુઓના ઉપદ્રવોને ન ગણકારવા એમ જે ધ્યાનવિધિરૂપે કહ્યું છે તે શા માટે યા તેનાથી શો લાભ એ દર્શાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે અનેક આસનો પૈકી જે આસન સાધકને વધારે માફક હોય યા જે આસને ધારેલ વખત સુધી બેસી રહેવામાં કંટાળો આવતો ન હોય તેવા સાધેલ અને સ્થિર સુખ આસને બેસવામાં પહેલો લાભ કાયનિરોધ છે, એટલે કે, સાધક પોતાના શરીરની હિલચાલ ઉપર કાબૂ મેળવી શકે છે ને અડગપણું સધાય છે શરીરનું અડગપણું સિદ્ધ કરવું એ મુશ્કેલ છે એ સિદ્ધ થતાં એને મુશ્કેલીના વિજયનું મૂલ્ય સમજાય છે આથી સાધકના મનમાં આસન સિદ્ધ કરી અડગપણે ધ્યાન કરનાર પ્રત્યે બહુમાનનો ભાવ પણ પ્રગટે છે એ જ રીતે અડગપણું સધાતાં જે જંતુઓના ઉપદ્રવમાં પણ અક્ષુબ્ધ રહેવાની વૃત્તિ પ્રગટે છે તે સાધકનો એક વીર્યયોગ છે વીર્યયોગ એટલે પુરુષાર્થ દાખવવો તે તેમાં ગમે તેવાં વિઘ્ન આવે છતાં પાછા ન પડવું તે આવી સ્થિરતા અનેક ધારેલ પરિણામો નિપજાવે છે તેથી જ યોગીઓની પરંપરા આસનસિદ્ધિ અને પરીષહજય ઉપર ભાર આપતી આવી છે એની નોંધ પતંજલિએ (સૂત્ર ૨ ૪૬-૪૮) પણ લીધી છે

ધ્યાન સમયે ચિંત્ય વિષયમાં લીન થઈ ચિંતન કરવું એમ જે પ્રથમ સામાન્ય સૂચના કરી છે તેની ખાસ અગત્ય સમજાવવા ગ્રંથકાર તેનાથી થતા લાભનો અને બીજા લાભોની સર

---

૩૬ तज्जपस्तदर्थभावनम् । ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तराया…

ખામણીમા તે લાભની મુખ્યતાનો નિર્દેશ કરતા કહે છે કે સાધક ધ્યાન વખતે પોતાનું ચિત્ત માત્ર ચિંત્ય કે ધ્યેય વિષયમા જ પરોવી રાખે કે એકાગ્ર કરે તો એનો ઉપયોગ—જાગૃતિ એ જ વિષયમા રહે છે અને એથી સાધકને ચિંતનીય વિષયના ખરા સ્વરૂપનુ ભાન ઉદય પામે છે આધ્યાત્મિક સાધનાના ક્રમમા જો કોઈ મુખ્ય, પ્રધાન કે અનિવાર્યપણે આવશ્યક એવુ ઉપકારક અગ કે સાધન હોય તો તે તત્ત્વના ખરા સ્વરૂપનું ભાન થવુ એ જ છે સાંસારિક વેદનાઓની ઘટમાળ મૂળે તો તત્ત્વના મિથ્યા જ્ઞાન કે અજ્ઞાનને આભારી છે એવા મૂળગત આધ્યાત્મિક મિથ્યા જ્ઞાન, વિપર્યાસ કે ભ્રમને નિવારવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ તત્ત્વના યથાર્થસ્વરૂપના ભાનમા છે, અને આવુ ભાન ચિંત્ય તત્ત્વમા લીન કે એકાગ્ર થયા સિવાય કદી લાધતુ નથી એકાગ્રતા એ જ તે તે વિષયની જાગૃતિ છે જ્યારે ચિત્ત એકાગ્રતાથી ચિંત્ય વિષયમા જાગૃત થાય ત્યારે તેના ઉપરનુ મિથ્યા-આવરણ આપોઆપ સરવા લાગે છે એને લીધે સાધક ચિંત્ય વિષયના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું ભાન કરવા પામે છે

વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ ભાનથી જે ત્રણ મુખ્ય લાભો થાય છે તે પણ ગ્રથકાર દર્શાવે છે જ્યારે ચેતના અને જીવ જેવી આધ્યાત્મિક વસ્તુનું ખરું ભાન પ્રગટે ત્યારે તે નિંદ્ય કે હાનિકારક કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતા સાધકને રોકે છે તત્ત્વજ્ઞાનનું આ પ્રથમ અને સ્વાભાવિક પરિણામ છે તત્ત્વજ્ઞાનથી બીજો લાભ એ થાય છે કે તેનાથી સાધકનુ મન 'આ સાચુ કે તે સાચુ, આ ઠીક કે તે ઠીક' એવી વિકલ્પજાળ યા ડામાડોળ સ્થિતિ છોડી કર્તવ્ય વિષયમા સ્થિર અને સુનિશ્ચિત બને છે સ્થિરતાને લીધે ચિત્તની શક્તિ નિરર્થક ન વેડફાતા સુરક્ષિત રહે છે ને તેનો વિનિયોગ વ્યવહાર કે પરમાર્થ બન્ને ક્ષેત્રમા તેમજ જન્મ જન્માન્તરમા એકસરખો ઉપકારક બને છે

૬૦મી ગાથામા રાગ, દ્વેષ અને મોહના વિષયોનું સ્વરૂપ, તેના પરિણામો તથા તેના વિપાકદોષો સાધકે એકાતમા એકાગ્રપણે ચિંતવવા એમ સામાન્ય રીતે સૂચવેલુ છે તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે ગ્રથકાર ઉદાહરણો આપી તે બધુ કેવી કેવી રીતે ચિંતવવુ એ દર્શાવતા પ્રથમ રાગના વિષય તરીકે જાણીતી બે બાબતો લઈ તે વિશે કહે છે—(૬૭-૬૮) ત્યાર બાદ દ્વેષના અને પછી મોહના વિષયને લઈ તે બાબત પણ ચર્ચે છે

આપણો સર્વસામા ય અનુભવ એ છે કે પ્રાણીમાત્ર, વિશેષ કરી મનુષ્ય, કામસજ્ઞા અને પરિગ્રહસજ્ઞાથી મૂર્છિત બને છે આ બે સજ્ઞાઓ વારસાગત રીતે એટલી બધી પ્રબળપણે કામ કરતી હોય છે કે તેના વેગમા માણસ જે વસ્તુમા રાગી કે અનુરક્ત બન્યો હોય તેનું ખરું સ્વરૂપ, તેના પરિણામો અને અ તે ભોગવવાના વિપાકો એ બધું ભૂલી જાય છે તેથી જે વસ્તુમા કામસજ્ઞા અને અર્થસજ્ઞા ઉદ્ભવે છે તે જ વસ્તુ દાખલા તરીકે લઈ ગ્રથકાર તે બાબતમા કેમ ચિંતવવુ એ એક પદાર્થપાઠરૂપે સાધક સમક્ષ રજૂ કરે છે,

ગ્રથકાર કહે છે કે યોગમાર્ગનો ઉમેદવાર પુરુષ હોય ને તેનુ મન પૂર્વસસ્કારવશ યા પરિસ્થિતિવશ કામાકુળ બને અને સ્ત્રી કે તેવા બીજા કોઈ પણ કામતૃપ્તિના સાધન લગી આકર્ષાય તો તે વખતે સાધકે આકર્ષણના એ વિષયની બાબતમા સમબુદ્ધિથી – વિવેકબુદ્ધિથી ત્રણ બાબત ચિંતવવી એક તો એ આકર્ષક વિષયનું સ્વરૂપ, બીજું તેનુ પરિણામ અને ત્રીજું તેનો વિપાકદોષ સ્વરૂપનું ચિતન કરતા સાધક એમ ચિતવે કે સુદર લાગતુ શરીર પણ છેવટે તો માત્ર કફમલગ-ઉદરમળ, માસ, રક્ત આદિનુ બનેલુ છે તે ગમે તેટલું નીરોગી અને તારુણ્યસપન્ન હોય તો પણ તે કયારેક રોગગ્રસ્ત, [illegible] જીર્ણ થવાનુ એ જ રીતે તે રાગવર્ધક છતા છેવટે [illegible] મા પરિણમે છે

આસક્ત બનેન વ્યક્તિ જયારે તેની પાછળ ખુવાર થાય છે ત્યારે તેને વર્તમાન જ મમા અનેક કટુ વિપાકો ભોગવવા પડે છે; એટલું જ નહિ, પણ જ માતરમાય ભોગવવા પડે છે

સાધક ધન આદિ પગ્ગ્રિહ ભણી લનચાય ત્યારે ચિતવે કે પરિગ્રહનું સ્વરૂપ ઉપાર્જન, રક્ષણ વગેરેમા આવી પડતા સેકડો સકટોથી સકુલ હોય છે; તેનું પર્યાવસાન છેવટે નાશમાં જ છે અને તેમા સેવેલી આસક્તિના પ્રમાણમા તે દુર્ગતિનું પણ નિમિત્ત બને છે

જયારે સાધકના મનમા કોઈના પ્રત્યે એક અથવા બીજે કારણે દ્વેષ કે અપ્રાતિ ઊપજે ત્યારે તે અપ્રીતિના વિષયને લગતા સ્વરૂપ આદિને ચિતવે કેટલીક વાર અપ્રીતિ કે દ્વેષ કોઈ જીવ પ્રત્યે આવિર્ભાવ પામે છે તો કેટલીક વાર જડ વસ્તુ પ્રત્યે પણ તે પ્રગટે છે ગમે તે વસ્તુમા દ્વષ અનુભવાતો હોય તોય સાધકે ચિતવવુ કે છેવટે તે વસ્તુ પોતાથી ભિન્ન છે, તેની સાથે પોતાને કોઈ કાયમી લેવાદેવા નથી જેના પ્રત્યે દ્વેષ થતો હોય તે વસ્તુ અતે તો અસ્થિર જ છે એવી અસ્થિર વસ્તુ પ્રત્યે દ્વેષ કેળવવો તે અસ્થાને છે દ્વેષનો સસ્કાર ચિત્તમા પોષાતો રહે તો છેવટે આ જન્મની પેઠે જન્મા તરમા પણ એ કટુક વિપાકનું કારણ બને જ છે

વ્યવહારની ચાલુ ભાષામા મોહનો અર્થ આસક્તિ કે રાગ લેવાય છે, પણ શાસ્ત્રીય યવહારમા રાગ જુદો ગણાવાનો હોઈ મોહનો અથ અજ્ઞાન, સશય કે ભ્રમરૂપે લેવાય છે જયારે સાધકના મનમા જડ કે ચેતન કોઈ પણ ચિત્ય વસ્તુના સ્વરૂપ વિશે મોહ ઉદય પામે અથાત તેને ખર સ્વરૂ૧ જાણવામા મૂઝવણ થાય ત્યારે તેણે વસ્તુમાત્રનું સ્વરૂપ સામા ય રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌ ય યુક્ત છે એમ અનુભવ અને યુક્તિ—તર્ક કે અનુમાનથી યથાર્થપણે ચિતવવુ સ્વાનુભવ અને યુક્તિ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ ન હોય

પડતો, એટલુ જ નહિ, પણ યોગના પ્રાથમિક અભ્યાસીઓને તેવા સ્થાનમા બેસી અભ્યાસ કરતા યોગભૂમિકાઓ ઉપર સારો એવો કાબૂ પણ આવતો જાય છે

'ઉપયોગ' શબ્દનો ભાવ તો તે તે વિષયમા મનની જાગૃતિ સેવવી એ જ છે તે એની વ્યુત્પત્તિમાથી કેવી રીતે ફલિત થાય છે એ દર્શાવતા ગ્રથકાર કહે છે કે 'ઉપયોગ' પદમા બે અશ છે– 'ઉપ અને 'યોગ 'યોગ'નો અર્થ પ્રથમ કહેવામા આવ્યો છે, 'ઉપ'નો અર્થ સમીપ છે તેથી 'ઉપયોગ' શબ્દનો સળગ અર્થ એ થયો કે 'યોગનુ સામીપ્ય' એનો જ વિશેષ ફલિતાર્થ એ થયો કે માનસિક, વાચિક, કાયિક એવા બધા જ જીવનવ્યવહારોમા યોગની દૃષ્ટિએ જે જે કર્તવ્યનું વિધાન કરવામા આવ્યું હોય તે બધા જ કર્તવ્યોમા અસ્ખલિતપણે પ્રવર્તવુ

પહેલા સાધનના પ્રકાર લેખે બે જાતની ભાવના અર્થાત્ ચિતનનો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે એમાથી બીજી ભાવનાનું વર્ણન કર્યા પહેલા પહેલી ભાવનાના ઉપસહારરૂપે તેનું ફળ દર્શાવતા ગ્રથકાર કહે છે કે ગાથા ૬૦ થી ૭૬ સુધીમા જે રીતે ભાવના કરવાનુ કહેવામા આવ્યુ છે તે રીતે અભ્યાસ કરવાથી તત્ત્વનુ સ્વરૂપ અતરમા ઊતરે છે ને એથી ચિત્તમાં એવી સ્થિરતા પ્રગટે છે જે પરિણામે પરમાર્થલક્ષી અને મુક્તિપ્રદ નીવડે છે

ચિંતનનો બીજો પ્રકાર

अहवा ओहेण चिय भणियविहाणाओ चेव भावेज्जा ।
सत्ताइएसु मित्ताइए गुणे परममविग्गो ॥ ७८ ॥
सत्तेसु ताव मेत्तिं तहा पमोय गुणाहिएसु ति ।
करुणामज्झत्थत्ते किलिस्समाणाविणीएसु ॥ ७९ ॥
एसो चेवेत्थ कमो उचियपवित्तीए वन्निओ साहू ।
इहराऽसमंजसत्त तहा तहाऽठाणविणिओगा ॥ ८० ॥

અર્થ—અથવા શાસ્ત્રોક્ત વિધાનો પ્રમાણે જ સામાન્ય પણે પરમસવિગ્ન વ્યક્તિએ સત્ત્વ આદિમા મૈત્રી વગેરે ગુણોની ભાવના કરવી (૭૮)

પ્રથમ તો પ્રાણીમાત્રમા મૈત્રી, અધિક ગુણવાળામા પ્રમોદ–પ્રસન્નતા, દુખી પ્રત્યે કરુણા અને અવિનીત–અસાધ્ય પ્રત્યે માધ્યસ્થ્ય સેવવા (૭૯)

ઉચિત પ્રવૃત્તિનો ઉપર વર્ણવેલ આ ક્રમ યોગ્ય જ છે, અન્યથા, એટલે કે યોગ્ય વિષયમા ભાવનાનો વિનિયોગ ન કરતા ઊલટી રીતે ક્રમ લેવામા આવે તો, તેમા સુમેળ રહેતો નથી (૮૦)

સમજૂતી—આધ્યાત્મિક સાધકે બીજા પ્રકારની ભાવનામા ઉત્કટ મુમુક્ષુપણે સત્ત્વ આદિમા મૈત્રી આદિ ગુણોનુ પુન પુન પરિશીલન કરવુ એમ સૂચવવામા આવ્યુ છે તે કેવી રીતે કરવુ તે દર્શાવતા ગ્રથકાર યોગાનુભવીઓની સૂચનાને અનુસરી ભાવનાઓના વિષયો અને તેમાં ભાવનીય ગુણોનો ફોડ પાડતાં કહે છે કે પ્રાણીમાનમા મિત્રતાની ભાવના કરી મૈત્રી ગુણ કેળવવો, પોતાના કરતા ગુણમા જે શ્રેષ્ઠ કે ચડિયાતો હોય તેના પ્રત્યે પ્રસન્નતા કેળવી પ્રમોદ ગુણ સિદ્ધ કરવો, ક્લેશ કે દુખ પામતા પ્રાણીવર્ગનું દુખ દૂર કરવાની વૃત્તિ કેળવી કરણા ગુણ સાધવો અને જેને કોઈ પણ રીતે વિનયન કે સુસસ્કાર આપી ન શકાનો હોય એવા અવિનીત કે જડવર્ગ પ્રત્યે તટસ્થતા—સમજણ પૂર્વક ઉપેક્ષા કેળવી મ'યસ્થતા ગુણ પોષવો

જીવન જીવતા સાધકે પ્રવૃત્તિ તો કરવાની રહે જ છે, પણ તે પ્રવૃત્તિ ઉચિતપણે કરાય તો જ સાધકતા ટકે અને વિકસે. તેથી પ્રવૃત્તિની ઉચિતતાની કસોટી રૂપે એ જાણવુ જરૂરી છે કે સમસ્ત જીવવર્ગ પ્રત્યે કેવા દષ્ટિબિંદુથી સાધક વર્તે તો એમ—

જીવનવ્યવહાર ઉચિત કહેવાય? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ગ્રંથકાર કહે છે કે અમે ઉપર જે જે વિષયમાં જે જે ભાવના દ્વારા જે જે ગુણ કેળવવાનો ક્રમ દર્શાવ્યો છે તે જ ક્રમ યોગ્ય છે એથી ઊલટા ક્રમે જો ભાવના ભાવવામાં આવે તો જીવનવ્યવહાર ઊલટો ડહોળાઈ જાય છે અને સાધકને પ્રગતિને બદલે અધોગતિ તરફ ધકેલે છે દા ત પોતાના કરતા કોઈને વધારે ગુણી જોઈ પ્રસન્ન થવાને બદલે તેના પ્રત્યે અદેખાઈ સેવવામાં આવે યા કરુણા ઊપજે અથવા તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરવામાં આવે તો બીજાના ગુણોત્કર્ષમાંથી આગળ વિકાસ સાધવાનો પદાર્થપાઠ શીખવાને બદલે ઊલટું પતન થાય એ જ રીતે અવિનીત પ્રત્યે તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરવાને બદલે પ્રમોદભાવના કેળવવામાં આવે તો તેથી પોતાનામાં જ એવી જડતા આવે આ બધી વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જ દીર્ઘદર્શી અને આંતરિક શક્તિઓના વિકાસને હસ્તગત કરનાર અનુભવીઓએ કયો કયો ગુણ કયા કયા વિષયમાં કેવી કેવી ભાવના દ્વારા કેળવવાથી સમગ્ર જીવનચર્યાનું સામંજસ્ય સચવાય છે તે દર્શાવ્યું છે

આહારનો પ્રકાર અને વિધિ

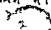
साहारणो पुण विही सुक्काहारो इमस्स निन्नेओ ।
अन्नत्थ ओयएसो सव्वासपक्करी[37] भिक्खा ॥ ८१ ॥
वणलेवो धम्मेण उचियत्त तग्गय निओगेण ।
एत्थ अवेक्खियव्वा इहरा जोगो त्ति दोसफलो ॥ ८२ ॥

અર્થ — શુષ્ક આહાર એ પરમસંવિગ્ન માટે સાધારણ વિધિ છે, તેમજ સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા પણ વિહિત છે આ વિધિ અન્યત્ર ઉપદેશેલ છે (૮૧)

37 પ્રતિમાં 'सव्वसपक्करी' એવો પાઠ છે પણ માત્રા ઘટતી હોવાથી સવ્વા પાઠ રાખ્યો છે

ભિક્ષા એ મધુકર જેવી છે એનુ ઔચિત્ય અહીં યોગમાર્ગમાં ધર્મની દૃષ્ટિએ વિચારવું જોઈએ, નહિ તો યોગ દોષમાં જ પરિણમે (૮૨)

સમજૂતી—ગાથા ૮૦ સુધીમાં જે વર્ણન આવ્યુ છે તેને મુખ્યપણે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય. એક ભાગ યોગીને પોતાની સાધનામાં અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક એવા તત્ત્વજ્ઞાનને લગતો છે, જ્યારે બીજો ભાગ એ તત્ત્વજ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારવાના ક્રમ અને પદ્ધતિને લગતો છે. સાધક યોગી એક દેહધારી અન્ય માનવ જેવો માનવ છે, તેથી તેને પણ દેહનું ધારણ-પોષણ કરવું પડે છે. એવા ધારણ-પોષણ વિના દૈહિક જીવન શક્ય નથી અને દૈહિક જીવન વિના આન્તરિક જીવનશુદ્ધિની સાધના પણ થઈ નથી શકતી. તેથી યોગી માટે શરીરધારણ ચલાવવાના કેટલાક નિયમો એવા ઘડવામાં આવ્યા છે કે જેને લઈ તેનો દૈહિક નિભાવ ચાલે અને આત્મિક જીવનશુદ્ધિની સાધનામાં બાધા ન પડે. આવા શયન, આસન, આહાર આદિને લગતા વિધિનિયમો જુદી જુદી પરંપરાઓમાં કાંઈક અંશે જુદા જુદા મળી આવે છે, છતાં એ બધી પરંપરાઓના આહાર-વિહાર-નિહારને લગતા વિધિ-નિયમોનો સૂર એક જ છે કે તે નિયમો જીવનશુદ્ધિની સાધનાને પોષક હોવા જોઈએ. ગ્રંથકાર જૈન પરંપરાને અનુસરી સાધકે જીવનયાત્રા કઈ રીતે ચલાવવી એનું ટૂંકમાં સૂચન કરે છે.[૮]

૮ ગ્રંથકારે ભિક્ષાષ્ટક (અષ્ટક ૫)માં ભિક્ષાના સર્વસંપત્કરી પૌરુષઘ્ની અને વૃત્તિ એવા ત્રણ ભેદો કરી તેમાં ભિક્ષાના સર્વ પ્રકારનો સમાવેશ સૂચવ્યો છે. જેમાંથી પહેલો ભેદ યોગી માટે ઉપાદેય છે અને તેને સર્વસંપત્કરી નામે ઓળખાવેલ છે. આચારાંગ દશવૈકાલિક આદિ આગમોમાં અને ઉત્તરકાલીન અન્ય અનેક નાના મોટા ગ્રંથોમાં ભિક્ષાને લગતા દોષગુણોનું વર્ણન મળે છે. આપનારે કયા દોષો ટાળી ભિક્ષા આપવી, લેનારે તે લેવી, શું લેવું કઈ રીતે

તે કહે છે કે યોગીને માટે દેહયાત્રા ચલાવવાની સર્વસાધારણ પ્રથા તો એ છે કે તેણે શુષ્ક–નીરસ આહાર લેવો જે આહાર શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મનને વિકૃત ન કરે તેને નીરસ જાણવો શુષ્કાહાર લેવાની આમા ય પ્રથા હોવા છતા દરેક દેશ, દરેક કાળ અને દરેક સાધક વ્યક્તિ માટે એકસરખુ ધોરણ બાંધી ન શકાય તેથી ગ્રથકારે પોતે જ નિર્ગ્રંથ પરપરામા ચાલ્યા આવતા આહાર આદિને લગતા બધા ઉત્સર્ગ અપવાદરૂપ નિયમોનો અને સાધકના માનસનો વિચાર કરી દ્રકમા ભિક્ષાને લગતી બે મહત્ત્વની સૂચનાઓ કરી છે તેમા પહેલી એ છે કે યોગીએ જે ભિક્ષા લેવી તેનુ બાહ્યરૂપ ગમે તે હોય, છતા મૂળે તે સર્વસપત્કરી હોવી જોઈએ સર્વસપત્કરીનો ભાવ એ છે કે તે ભિક્ષા સાધકના વર્તમાન અને ભાવી બન્ને જીવનને શ્રેય ભણી લઈ જનાર હોય, અર્થાત્ તેના જીવનને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઊર્ધ્વગામી બનાવનારી હોય એ જ રીતે એ ભિક્ષા આપનાર અને લેનાર બે તેમાની કોઈમા દોષ પોષનારી ન હોય, પણ બન્નેને ગુણાવહ નીવડે તેવી હોય બીજી સૂચના એ છે કે યોગીએ જે ભિક્ષા લેવી તે વ્રણલેપ જેવી હોય જેમ ગૂમડા કે ફોલ્લાને મટાડવા માટે લેપ કરવામા આવે છે ત્યારે તે લેપ ગમે તેટલો કીમતી, સુગધી કે દેખાવમા સુંદર હોય તોય કાઈ વ્રણ ઉપર તેનો અનાવશ્યક લપેડો કરાતો નથી, માત્ર વ્રણશમન માટે આવશ્યક હોય તેટલો જ લેપ લગાડાય છે તે જ રીતે ક્ષુધા, પિપાસા અને બીજી શરીરને લગતી જરૂરિયાતો એ એક વ્રણ જેવી છે તેનું શમન ભિક્ષા દ્વારા કરવુ; એટલે કે તે ભિક્ષા ક્ષુધા પિપાસા જેવી અનિવાર્ય શારીરિક જરૂરિયાતો નિવારવા પૂરતી જ લેવાની હોય, સ્વાદ કે ભોગની દૃષ્ટિએ

લેવુ ક્યારે લેવુ કેટલુ લેવુ વગેરે અનેક પ્રશ્નોનો વિસ્તૃત ખુલાસો જૈન ગ્રથોમા છે તે બધાનો સાર ગ્રથકારે ભિક્ષાષ્ટકમા આપતા માત્ર સર્વસપત્કરી ભિક્ષાને જ ઉપાદેય લેખી છે એ જ ભિક્ષા વ્રણલેપકલ્પ કહેવાય

તે લેવાની ન હોય આ રીતે યોગચર્યામા ભિક્ષાનું ઔચિત્ય ધર્મની દૃષ્ટિએ અવશ્ય વિચારવુ ઘટે જે ભિક્ષા આતરિક ધર્મની પોષક હોય તે જ ઉચિત ભિક્ષા લેવા અને વાપરવાની બાબતમા ધર્મની અર્થાત્ યોગપુષ્ટિની કસોટી એ જ મુખ્ય છે એ રીતે વર્તવામા ન આવે તો યોગનું પરિણામ દોષપુષ્ટિમા આવે

યોગજન્ય લબ્ધિઓ અને તેનુ ફળ

जोगाणुभावओ चिय पाय न य सोहणस्स वि य लाभो।
लद्धीण वि सपत्ती इमस्स ज वन्निया समए ॥ ८३ ॥
रयणाई लद्धीओ अणिमाईयाओ तह चित्ताओ ।
आमोसहाइयाओ तहा तहा जोगवुड्ढीए ॥ ८४ ॥
एईय एस जुत्तो सम्म असुहस्स खवगमो नेओ ।
इयरस्स बधगो तह सुहेणमिय मोक्खगामि त्ति ॥ ८५ ॥

અથ—યોગીને યોગના પ્રભાવથી પાપ-અશુભ કમ તો નથી જ બધાતું, ઊલટુ શુભનો લાભ થાય છે, કારણ કે શાસ્રમા પણ લબ્ધિઓની પ્રાપ્તિ વર્ણવેલી છે (૮૩)

જેમ જેમ યોગવૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ અનેક પ્રકારની રત્ન આદિ, અણિમા આદિ અને આમૌષધ આદિ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે (૮૪)

યોગ્ય રીતે આ બધી લબ્ધિઓથી યુક્ત હોય તે જીવ અશુભ-પાપ કમનો ક્ષય કરનાર તેમજ શુભ—પુણ્ય કમનો ઉપાર્જન કરનાર જાણવો એ રીતે પુણ્ય દ્વારા તે મોક્ષગામી પણ બને છે (૮૫)

સમજૂતી—સાધક યોગમાર્ગમાં જેમ જેમ આગળ વધતો જાય તેમ તેમ તેના આંતરિક અને બાહ્ય જીવનમાં કેટલીક

ને સેવાની ન હોય આ રીતે યોગપ્રધાન શિક્ષણ [illegible] ધર્મની દૃષ્ટિએ અવશ્ય વિચારવુ ઘટે જે શિક્ષા [illegible] પોષક હોય તે જ ઉચિત શિક્ષા લેવા અને [illegible] ધર્મની અર્થાત્ યોગપુષ્ટિની કસોટી એ જ [illegible] છે [illegible] વર્તવામા ન આવે તો યોગનુ પરિણામ [illegible]

યોગજન્ય લબ્ધિઓ અને હેતુ [illegible]

जोगाणुभावओ चिय पाय न य सोहणस्स वि य लाभो।
लद्धीण वि संपत्ती इमस्स ज वन्नि[illegible] ॥ ८३ ॥
रयणाई लद्धीओ अणिमाई[illegible]ओ तह चित्ताओ।
आमोसहाइयाओ तहा [illegible] जोगवुड्ढीए ॥ ८४ ॥
एईय एस जुत्तो सम्म [illegible] खवणओ नेओ।
इयरस्स बंधगो तह [illegible] ति ॥ ८५ ॥

અર્થ—યોગીને યોગના [illegible] અશુભ [illegible] તો નથી જ બંધાતું, કિંતુ [illegible] થાય છે, કારણ કે શાસ્ત્રમા પણ લબ્ધિઓની [illegible] વર્ણવી છે (૮૩)

જેમ જેમ યોગવૃદ્ધિ [illegible] તેમ અનેક પ્રકારની રત્ન આદિ, અણિમા આદિ અને આમર્ષૌષધ આદિ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે (૮૪)

યોગ્ય રીતે [illegible] લબ્ધિઓથી યુક્ત હોય તે [illegible] અશુભ-પાપ કર્મનો ક્ષય [illegible] શુભ—પુણ્ય કર્મનો ઉપાર્જન કરનાર [illegible] પુણ્ય [illegible] તે મોક્ષ[illegible] પણ બને છે (૮૫)

[illegible]

જેમ જેમ [illegible]

સિદ્ધિઓ અનાયાસે પ્રગટે છે એ સિદ્ધિઓ વિભૂતિ, અભિજ્ઞા કે લબ્ધિને નામે જાણીતી છે તેનું સૂચન ગ્રંથકાર નણુ ગાથામાં કરે છે તે કહે છે કે યોગના પ્રભાવે જીવનમાં પાપ અર્થાત્ દોષ પ્રવેશતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ સદ્ગુણોનો લાભ પણ થાય છે આ તો જીવનની આંતરિક સિદ્ધિ થઈ તે ઉપરાંત અનેક પ્રકારની બાહ્ય સિદ્ધિઓ પણ આપડે છે પતંજલિએ અસ્તેયવ્રતની સ્થિર તાથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિ સર્વરત્નોપસ્થાનરૂપે (૨ ૩૭) વર્ણવી છે, તેમજ વિશિષ્ટ ભૂમિકામાં પ્રાપ્ત થતી અણિમા આદિ અનેક સિદ્ધિઓ અને વિભૂતિઓ પણ દર્શાવી છે જૈન પરંપરામાં આમોસહિ આદિ ૨૮ લબ્ધિઓનું વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે બૌદ્ધ પરંપરામાં પણ અભિજ્ઞા તરીકે એવી સિદ્ધિઓ વર્ણવાયેલી છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૩)

યોગવૃદ્ધિ સાથે જ વધતી જતી સિદ્ધિઓ ને લબ્ધિઓથી યુક્ત યોગી અપ્રમત્તપણે વર્તે ત્યારે જ તે પૂર્વસંચિત અશુભ કર્મને ખપાવે છે ને નવાં કર્મ બાંધે તોય તે મુખ્યપણે શુભ કર્મને બાંધે છે શુભ કર્મ પણ એવાં કે જેના વડે તે ક્રમે ક્રમે વિકાસ સાધતાં અંતે સર્વકર્મક્ષયરૂપ મોક્ષ પામે છે

આ સ્થળે અશુભ, શુભ અને શુદ્ધ ઉપયોગ વિશે કંઈક સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે, જેથી અશુભ કે શુભ કર્મના બંધનો ક્રમ અને ઉભયવિધ કર્મની નિર્જરાનો ક્રમ કંઈક સમજાય જૈન પરંપરામાં અશુભ, શુભ ને શુદ્ધ એ ત્રણે વિશેષણો જેમ ઉપયોગ સાથે આવે છે તેમ અધ્યવસાય અને પરિણામ સાથે પણ આવે છે, જેમકે, શુભાશુભ ઉપયોગ અને શુદ્ધ ઉપયોગ, શુભાશુભ અધ્યવસાય ને શુદ્ધ અધ્યવસાય તેમજ શુભાશુભ પરિણામ અને શુદ્ધ પરિણામ તેથી સામાન્ય રીતે એમ સમજી લેવું કે ઉપયોગ અને અધ્યવસાય એ બન્ને પર્યાય છે મૂળે ઉપયોગ

શુભ અશુભ અને શુદ્ધ ઉપયોગનું સ્પષ્ટીકરણ

યા અધ્યવસાય બે પ્રકારના છે એક અશુદ્ધ ને બીજો શુદ્ધ જે રાગ, દ્વેષ અને મોહની મલિન છાયાથી અનુરંજિત યા વિકૃત હોય તે અશુદ્ધ ઉપયોગ તેથી ઊલટું, જેમા એવી છાયા યા વિકારનો સ્પર્શ પણ ન હોય તે શુદ્ધ ઉપયોગ. રાગ દ્વેષ, મોહની એવી છાયાજન્ય વિકૃતિથી સર્વથા મુક્તિ ન થાય ત્યાસુધીનો ઉપયોગ કષાયના તારતમ્ય પ્રમાણે કેટલેક અંશે શુદ્ધ તો કેટલેક અંશે અશુદ્ધ પણ હોવાનો જ્યારે કાષાયિક બળ—સંક્લેશનુ બળ વધારે હોય ત્યારે શુદ્ધિની માત્રા ઓછી અને અશુદ્ધિની માત્રા વધારે હોવાની તેથી ઊલટું, સંક્લેશનુ બળ જેમ જેમ ઘટે તેમ તેમ શુદ્ધિની માત્રા વધે અને અશુદ્ધિની માત્રા ઘટે આ રીતે એક જ ઉપયોગમા એક જ વખતે તારતમ્યથી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ બન્ને અંશો હોય જ છે સંસારી જીવનો કોઈ પણ ઉપયોગ એવો નહિ હોવાનો કે જે સર્વથા અશુદ્ધ જ હોય યા સંપૂર્ણ શુદ્ધ જ હોય આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમનો પાયો જ એ છે કે અધ્યવસાયની અશુદ્ધિ ઘટતી જાય અને શુદ્ધિ વધતી જાય એટલે કે સંક્લેશનુ બળ ઉત્તરોત્તર ઓછું થતું જાય યા ક્ષય પામતુ જાય

સંક્લેશવાળા અધ્યવસાય સંક્લેશના પ્રમાણમાં અશુદ્ધ કહેવાય છે એ ખરું, પણ એ અશુદ્ધિમાંય તારતમ્ય હોય છે સંક્લેશ કે કષાયનુ બળ વિદ્યમાન ને ક્રિયાશીલ હોય ત્યારે પણ તેનો વેગ સદા એકસરખો નથી હોતો કયારેક તે વેગ તીવ્ર હોય છે તો કયારેક મંદ જ્યારે તીવ્રતા વિશેષ હોય ત્યારે તે અશુદ્ધોપયોગ અશુભ-ઉપયોગ તરીકે વ્યવહારાય છે, જ્યારે તે વેગ મંદ પડે ત્યારે તે અશુદ્ધોપયોગ શુભ-ઉપયોગ તરીકે વ્યવહારાય છે સંક્લેશને કઈ કક્ષા લગી તીવ્ર માનવો અને કયારથી મંદ માનવો એનું વિશ્લેષણ આધ્યાત્મિક પુરુષોએ માન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કરેલું છે તેઓની તીવ્રતા મંદતા જાણવાની કસોટી એ છે કે જ્યારે જીવમા ભોગરસ ઉત્કટ હોય અને ભોગમુક્તિ પ્રત્યે

અણુગમો જ હોય ત્યારે સમજવું કે સંક્લેશબળ તીવ્ર છે તેથી ઊલટું, જ્યારે મોક્ષમુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ કે અણુગમો ન રહે અને તે પ્રત્યે રુચિ જન્મે ત્યારે એ બળ મંદ પડ્યું છે એમ સમજવું આ તો સંક્લેશબળ મંદ પડવાના પ્રારંભની એક સામાન્ય કસોટી થઈ, પરંતુ જ્યાંલગી ઉપયોગ અશુદ્ધરૂપે પ્રવર્તમાન હોય ત્યાંલગી એમાં શુભતાની—કષાયમાંદ્યની માત્રા વિશેષ હોય તોય અશુભતાનો છેક અભાવ નથી જ હોતો. એટલે અશુભત્વ અને શુભત્વ બન્ને સાપેક્ષ હોઈ ને અશુદ્ધોપયોગમાં જ તારતમ્યથી રહે છે એમ સમજવું જોઈએ ઉપયોગ વિશેની આટલી સ્પષ્ટતા પછી તેને આધારે બંધાતા શુભાશુભ કર્મનો તેમજ ક્ષય પામતા કર્મનો ક્રમ સંક્ષેપમાં જાણવાનું પ્રાપ્ત થાય છે

સંક્લેશની તીવ્રતાને લીધે અધ્યવસાય અશુભ હોય ત્યારે અશુભ કર્મોનો બંધ યા તો અશુભ સંસ્કારનું નિર્માણ થાય છે એ ખરું, છતાં તે વખતેય અલ્પ પ્રમાણમાં શુભ કર્મનો બંધ થાય જ છે એ જ રીતે સંક્લેશનું બળ ઘટતાં જ્યારે સંક્લેશની મંદતાને લીધે ઉપયોગ શુભ બને છે ત્યારે શુભ કર્મનો બંધ વિશેષ પ્રમાણમાં હોવા છતાં અશુભ કર્મનો અલ્પાંશે પણ બંધ હોય જ છે જેટલા પ્રમાણમાં કષાય અને સંક્લેશજન્ય વિકૃતિથી મુક્ત થઈ અધ્યવસાય શુદ્ધિ પામતો જાય છે તેટલા પ્રમાણમાં જીવનો ઇતર જીવો સાથે આત્મૌપમ્યભાવ વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે અને તે જીવનમાં ઊતરતો પણ જાય છે તેમ છતાં ઉપયોગમાં કે પરિણામોમાં રહી ગયેલી સંક્લેશજન્ય અશુદ્ધિને લીધે તે જીવ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના શુભાશુભ કર્મનું નિર્માણ પણ કરતો રહે છે ઉત્ક્રાન્તિગામી જીવનું આ સામાન્ય સ્વરૂપ થયું પણ તેવા ઉત્ક્રાન્તિ માર્ગે પ્રવર્તતા જીવોમાંથી જેઓ સંયમની વિશિષ્ટ ભૂમિકામાં પહોંચ્યા હોય યા જેઓએ અહિંસા, સત્ય આદિ યમોને યથાર્થપણે જીવનમાં ઉતાર્યા હોય તેઓમાં એ વિશિષ્ટ સંયમના પરિણામ-

રૂપે કેટલીક સિદ્ધિઓ આવિર્ભાવ પામે છે જ્યારે તેવા મુક્તિગામી સાધક જીવો પ્રાપ્ત થયેલ સિદ્ધિઓમા પણ અનાસક્ત રહે છે અને તેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયાનો તેમનામા લેશ પણ ગર્વ નથી હોતો ત્યારે તે એવી સિદ્ધિઓના પાશમા ન ફસાતા વિશેષ ઉત્ક્રાન્તિ કરે છે આવી જ ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમને દર્શાવવા ગ્રથકારે ગાથા ૮૫ મા કહ્યુ છે કે લબ્ધિ કે સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત થયેલ જીવ પ્રથમ તો અશુભ કર્મનો ક્ષય કરે છે અને પછી શુભ કર્મનો બધ કરે છે, તેમજ મોક્ષ પણ પામે છે તેમના આ કથનનો સાર એ છે કે સયમ, ધ્યાન અને અહિસા જેવા સદ્‌ગુણોની પુષ્ટિથી પ્રગટ થયેલ વિભૂતિઓમા ન લોભાનાર સાધક અધ્યવસાયની શુદ્ધિના બળે પૂર્વબદ્ધ અશુભ કર્મનો કા તો ઉપશમ કરે છે અને કા તો ક્ષય કરે છે સાથ જ મદ સકલેશના અસ્તિત્વને કારણે અશુદ્ધ છતા શુભ એવા ઉપયોગને લીધે શુભ કર્મ પણ બાધે છે પરતુ એવા ઉત્ક્રાન્તિગામી જીવનો પરિણામ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સક્લેશથી મુક્તિ અનુભવનો હોવાથી તે છેવટે શુભ કર્મથી પ્રાપ્ત થતા સાધનોનો મોક્ષની દિશામા જ ઉપયોગ કરે છે અને અનુક્રમે સક્લેશથી સર્વથા મુક્ત થઈ પૂર્ણ શુદ્ધ અધ્યવસાયનો સ્વામી બને છે

કાયિક આચાર કરતા માનસિક ભાવનુ ચડિયાતાપણુ

कायकिरियाए दोसा खविया मडुक्कचुन्नतुल्ल त्ति ।
ते चेव भावणाए नया तच्छारसरिस त्ति ॥ ८६ ॥
एव पुन्न वि दुहा मिम्मयकणगकलसोवम भणिय ।
अन्नेहि वि इह मग्गे नामविवज्जासभेएण ॥ ८७ ॥
तह कायपायणो न पुण चित्तमहिगिच्च बोहिसत्त त्ति ।
होंति तह भावणाओ आसयजोगेण सुद्धाओ ॥ ८८ ॥

एमाइ जहोचियभावणाविसेसाओ जुज्जए सव्व ।
मुक्काभिणिवेस खलु निरूवियव्व सबुद्धीए ॥ ८९ ॥

અર્થ—કાયિક ક્રિયા દ્વારા ક્ષીણ કરાયેલ દોષો દેડકાના ચૂર્ણ સમાન સમજવા અને તેજ દોષો જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાથી (અધ્યવસાયના બળે) ક્ષીણ થયા હોય ત્યારે તે દેડકાના ક્ષાર – ભસ્મ સમાન સમજવા (૮૬)

એ જ રીતે અન્ય (બૌદ્ધ) શાસ્ત્રાકારોએ પણ આ યોગમાગ મા નામમાત્રના ભેદથી પુણ્યને માટી ને સુવર્ણના કળશની ઉપમાથી બે પ્રકારે વર્ણવ્યુ છે (૮૭)

બોધિસત્ત્વ એ કાયપાતી હોય, પણ ચિત્તપાતી નથી હોતો, કારણ કે તે પ્રકારના આશયને લીધે એની ભાવનાઓ શુદ્ધ હોય છે (૮૮)

ઉપર કહેલ આ બધુ યથોચિત ભાવનાની વિશેષતાને લીધે ઘટે છે આ બાબતનુ અભ્યાસીએ પોતાની બુદ્ધિથી અભિનિવેશ – કદાગ્રહ છોડી નિરૂપણ કરવુ (૮૯)

સમજૂતી—શુભકર્મ યા પુણ્યકર્મને બાધનાર સાધક જ્યારે તેવા કર્મથી પ્રાપ્ત થનાર સાધનોનો ઉપયોગ મોક્ષની સિદ્ધિ અર્થે કરે છે ત્યારે તે સાધક મોક્ષગામી કહેવાય આ વસ્તુ ગાથા ૮૫ મા ગ્રથકારે સૂચવી છે પરતુ મોક્ષગામી સાધકમા બધા જ એકસરખી યોગ્યતાવાળા કે એક જ ભૂમિકાવાળા નથી હોતા કેટલાક સાધકો મોક્ષલક્ષી હોવા છતાં સ્થૂળ આચારમા વધારે રસ લેનાર હોય છે, જ્યારે કેટલાક સૂક્ષ્મ આચારમાં સ્થૂળ આચાર કે સ્થૂળ ક્રિયા અને સૂક્ષ્મ આચાર કે સૂક્ષ્મ ક્રિયા એ બન્ને વચ્ચે પરિણામની દૃષ્ટિએ શો તફાવત છે તે ગ્રથકારે ગાથા

૮૬ મા દાર્શનિકોમાં પ્રસિદ્ધ એવા મ ડૂકપ્લુ અને મ ડૂકસરમના દષ્ટા તથી દર્શાવેલ છે એ સાથે જ તેમણે ગાથા ૮૭ ને ૮૮ માં ઔદ્ધ ગ્રંથોને આધારે ઔદ્ધ પરિભાષામાં જ તે જ બાબતનું ઔદ્ધ મ ત વ્ય દર્શાવી પોતે પ્રતિપાદિત જૈન મ ત વ્ય સાથે સરખામણી કરી જૈન પરંપરાના મ ત વ્યનુ સમર્થન પણ કર્યું છે, અને ભિન્ન ભિન્ન પરિભાષાઓમા વિચાર કરતી દાર્શનિક પર પરાઓમા એક જ વસ્તુ કેવી કેવી રીતે વર્ણવાયેલી હોય છે તે જાણવા અને શોધવાનો માર્ગ પણ સૂચ યો છે ૮૯ મી ગાથામા તો માત્ર ઉપસ હાર છે અને સાધકને અભિનિવેશમુક્ત થઈ બધુ જ સ્વત ત્ર બુદ્ધિથી સમજવા-નિરૂપવાની સૂચના છે

લક્ષ્યની સિદ્ધિ અર્થે સુવિચારિત અને સુનિશ્ચિત એવા વિવિધ ઉપાયોને યથાશક્તિ જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન તે આચાર યા ક્રિયા આવા પ્રયત્ન જ્યારે મનોભાવ વિના દેખાદેખી યા રૂઢિવશ થાય છે ત્યારે તે કાયિક ક્રિયા યા શારીરિક આચાર બની રહે છે એ જ આચાર સ્થૂળ છે કાયિક ક્રિયામા વાચિક આચાર આવી જ જાય છે સમજણ, વિવેક અને બહુમાનગર્ભિત જે મનોભાવ તે માનસિક ક્રિયા યા ભાવના છે, અને એ જ સૂક્ષ્મ આચાર છે એના ત્રણુ સાધકો હોય છે કે જે કાયિક ક્રિયામાનમા રસ ધરાવતા હોય બીજા એવા પણ હોય છે કે જે મુખ્યપણે મનોભાવ યા ભાવનામા વિશેષ રત હોય કોઈ કોઈ સાધક એવા પણ સભવે છે જેને કાયિક ક્રિયા અને મનોભાવ બ નેમા સ વાદી રસ હોય છે એને જૈન પર પરા દ્રવ્ય અને ભાવ આચારના સમન્વયરૂપે ઓળખાવે છે

માત્ર કાયિક ક્રિયા દ્વારા સાધના કરતા પરિણામ શુ આવે, અને ભાવના સહ સાધના કરતાં પરિણામ શું આવે ?—એનું સ્પષ્ટી કરણ કરતા ગ્રંથકારે યોગીઓ યા દાર્શનિકોમા પ્રસિદ્ધ એવા મ ડૂકના દષ્ટા તનો ઉપયોગ કર્યો છે દેડકાનુ શરીર ખ ડ ખ ડ થઈ

ચૂર્ણરૂપે માટીમા મળી જાય છે, પણ અભિનવ વૃષ્ટિની ધારા પડતા જ એકાએક માટીમાથી તે શરીરના અંશો સજીવ દેડકારૂપે દેખા દે છે, જે વર્ષાભૂ કહેવાય છે[૩૯] આથી ઊલટુ, જે દેડકાનુ શરીર બળી રાખ થઈ ગયુ હોય તે ગમે તેવી વર્ષા છતા ફરી સજીવન નથી થતુ તે જ પ્રમાણે રાગ, દ્વેષ, મોહ જેવા દોષો યા વિકારોની બાબતમા પણ બને છે આ વિકારો આધ્યાત્મિક—આત્મગત–મનોગત છે કાયિક કે વાચિક, તપ કે જપ જેવા બાહ્ય આચારોનુ અવલબન સાધક કરે છે ત્યારે તેના આચારોમા શરીર અને વાણી રોકાયેલા રહેતા હોઈ પેલા વિકારોને શરીર કે વાણી દ્વારા આવિર્ભાવ પામવાનો અવસર નથી મળતો યા ઓછો મળે છે આ રીતે કાયિક આચારની ચિર-સાધના કરતા તે દોષો શમે ખરા પણ નિર્મૂળ ન થાય[૪૦] એ દોષોના બીજ કાયમ હોવાથી સહેજ નિમિત્ત યા છિદ્ર મળતા તે ઊગી આવે—આવિર્ભાવ પામે, પણ સાધક ભાવનાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તો એના ક્લેશદોષના બીજો મૂળમાથી જ નાશ પામે છે, ભાવનામા સમજણ, વિવેક અને બહુમાનનુ તત્ત્વ હોય છે જે શુદ્ધ ચેતનામાથી ઉદય પામે છે તેથી એ જ ચેતનાને આવરતા દોષો એના વિરોધી સદ્ગુણોના

---

૩૯ તત્ત્વવૈશારદીમા વાચસ્પતિ મિશ્ર આ જ દાખલો ટાંકે છે જેમ—मर्यापाय स्वोद्भिज्जभेदो मृद्भावमुपगतोऽपि पुनर्वर्षासु पूर्वरूप (यो सू २–१७)

૪૦ જુઓ પાતંજલ યોગસૂત્ર—

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग । २, १

समाधिभावनाऽर्थ क्लेशतनूकरणार्थश्च । २ २

પતંજલિએ આ બે સૂત્રોમા ક્રિયાયોગ અને તેનુ પરિણામ દર્શાવેલ છે વ્યાસ એનો ભાવ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે કે ક્રિયાયોગથી ક્લેશો પાતળા પડે પણ નિર્મૂળ ન થાય એ માટે પ્રસંખ્યાન અર્થાત્ ઉચ્ચતર જ્ઞાનયોગ જોઈએ આ હરિભદ્રે આ જ વસ્તુ ગા ૮૬ મા કહી છે

પ્રભાવે મૂળમાંથી જ ક્ષીણ થાય છે રાગોની પુનરાવૃત્તિ અને અપુનરાવૃત્તિને જૈન ગ્રન્થોમાં અનુક્રમે ઉપશમ અને ક્ષય કહેલ છે મોક્ષના ધ્યેયની દૃષ્ટિએ કાયિક અને ભાવનાત્મક માનસિક બન્ને આચારો સદનુષ્ઠાન તરીકે લેખાય છે, પણ બન્ને વચ્ચે તફાવત એ છે કે પહેલા પ્રકારના આચારના સુસંસ્કારોમાં સાતત્ય રહેતું ન હોઈ વચ્ચે વચ્ચે છિન્નવિચ્છિન્નતા આવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારના ભાવનામય આચારોના પરિણામોમાં એકધારું સાતત્ય રહેતું હોઈ વચ્ચે ભંગ નથી પડતો એ જ દૃષ્ટિથી બન્ને આચારો સદનુષ્ઠાન હોવા છતાં પહેલાને તદ્ધેતુ[41] અર્થાત્ પરંપરાથી મોક્ષહેતુ અને બીજાને અમૃતાનુષ્ઠાન અર્થાત્ સાક્ષાત્ મોક્ષહેતુ કહેલ છે આ જ વસ્તુ બૌદ્ધ પરંપરામાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવાયેલી છે

બૌદ્ધ ચિંતકો કહે છે કે કોઈ નિર્વાણસાધક એવું શુભ પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે કે જે માટીના ઘટ જેવું હોય છે, જ્યારે બીજો કોઈ સાધક જે પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે તે સોનાના ઘડા જેવું હોય છે માટી કે સોનાનો ઘડો એ તો ઘડો જ છે એનો આકાર અને એની જલધારણ વગેરે અર્થક્રિયા એ સરખી ખરી, પણ જ્યારે એ આકાર તૂટે ત્યારે બન્નેનું મૂલ્ય જુદું માટીનો ઘટ ફૂટે ત્યારે ઠીકરાં ને માટી શેષ રહે જેનું મૂલ્ય એ મૂળ ઘડા જેટલું નથી રહેતું, ત્યારે સુવર્ણઘટ તૂટતાં બાકી રહેલ સોનાનું મૂલ્ય પણ તે મૂળ ઘડા જેટલું જ રહે છે બન્ને વચ્ચેના આ તફાવતના આધારે નિર્વાણ લક્ષી અને એક જ જેવા માર્ગે ચાલતા સાધકોની આંતરિક યોગ્યતાના તારતમ્યને અનુસરી ઉત્પન્ન થયેલ પુણ્ય યા શુભ કર્મનું અંતર સમજાવવામાં આવ્યું છે જે સાધક અંતરથી ઓછો શુદ્ધ હોય તે પુણ્ય–શુભ સંસ્કાર ઉપાર્જન કરે તોય તેનું મૂલ્ય માટીના ઘડા જેટલું અને જે આંતરિક શુદ્ધિમાં ચઢિયાતો હોય તેના પુણ્યનું મૂલ્ય સુવર્ણઘટ જેટલું, એટલે કે, વિશેષ આંતરિક

---

૪૧ જુઓ યોગબિંદુ શ્લોક ૧૫૯-૬

શુદ્ધિવાળાનો બાહ્ય આચાર સુવર્ણઘટની પેઠે ખંડિત થાય તોય તેનું અસલી મૂલ્ય લગભગ તે જ કાયમ રહે છે તેથી જ બૌદ્ધ ચિંતકોએ બીજા શબ્દોમાં આ વસ્તુ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે આંતરિક શુદ્ધિવાળો સાધક, જે બોધિસત્ત્વ કહેવાય છે તે, પતન પામે તોય કાયપાતી હોય છે અર્થાત્ શારીરિક દોષો સેવે છે, પણ ચિત્તપાતી નથી હોતો, એટલે કે અંતરથી ચોખ્ખો જ રહે છે સાર એ છે કે વ્યક્તિનો આંતરિક આશય બરાબર અખંડ હોય તો ભાવના શુદ્ધ જ રહે છે આ જ સ્થિતિ જૈન પરિભાષામાં અમૃતાનુષ્ઠાન છે

ઉપસંહાર કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે મોક્ષલક્ષી આચારોની મુખ્યવર્ણીનું તારતમ્ય ભાવના કે આંતરિક ભાવોની શુદ્ધિના તારતમ્ય પર જ નિર્ભર છે જે વિચારક તટસ્થપણું કેળવી વિચારશે તેને આ સમજવું સહેલું છે

વિકાસગામી બે પ્રકારના સાધકોનું તારતમ્ય

एएण पगारेण जायइ सामाइयस्स सुद्धि त्ति ।
तत्तो सुक्कज्झाण कमेण तह केवल चेव ॥ ९० ॥
वासीचदणकप्प तु एत्थ सिट्ठ अओ च्चिय बुहेहिं ।
आसयरयण भणिय अओऽसहा ईसि दोसा वि ॥ ९१ ॥
जइ तब्भवेण जायइ जोगसमत्ती अजोगयाए तओ ।
जम्माइदोसरहिया होइ सदेगतसिद्धि त्ति ॥ ९२ ॥
असमत्ती य उ चित्तेसु एत्थ ठाणेसु होइ उप्पाओ ।
तत्थ वि य[42] तयणुबधो तस्स तहब्भासओ चेव ॥ ९३ ॥

---

૪૨ પ્રતિમાં 'तह तत्थ वि य' એમ વંચાય છે પણ માત્રા વધતી હોવાથી મૂળમાં 'तह' વિનાનો પાઠ રાખ્યો છે

जह खलु दिवसब्भत्थ राईए सुविणयम्मि पेच्छति ।
तह इह जम्मब्भत्थ सेवति भवतरे जीवा ॥ ९४ ॥
ता सुद्धजोगमग्गोचियम्मि ठाणम्मि एत्थ वट्टेज्जा ।
इहपरलोगेसु दढ जीवियमरणेसु य समाणो ॥ ९५ ॥
परिसुद्धचित्तरयणो चएज्ज देह तहतकाले वि ।
आसन्नमिण नाउ अणसणविहिणा विसुद्धेण ॥ ९६ ॥

અર્થ—આ પ્રકારે જ સામાયિક અર્થાત્ સમત્વની શુદ્ધિ પ્રગટે છે, તેથી શુક્લધ્યાન અને ક્રમે ક્રમે કેવળજ્ઞાન પણ પ્રગટે છે (૯૦)

આથી જ જ્ઞાનીઓએ આશયરત્નને અહીં યોગમાર્ગમા વાસીચદનસમાન કહ્યુ છે, અન્યથા અર્થાત્ એવો આશય ન હોય તો થોડા દોષો પણ કહેલ છે (૯૧)

જો તે ભવમા યોગીને યોગસમાપ્તિ થાય તો અયોગથી એટલે કે મન વચન કાયના ઉપરમથી જન્મ આદિ દોષથી રહિત એવી સદા એકાત સિદ્ધિ થાય (૯૨)

અને જો યોગસમાપ્તિ ન થાય તો તેનો અનેક પ્રકારના સ્થાનોમા જન્મ થાય છે અને તે તે સ્થાનોમા પણ તેવા પૂર્વ અભ્યાસના બળે તે સસ્કારનુ સાતત્ય તેને રહે જ છે (૯૩)

જે જે વિષયોમા મનુષ્યને દિવસે અભ્યાસ પડયો હોય તે તે વિષયો તે રાત્રે જેમ સ્વપ્નમા જુએ છે તેમ આ જન્મમા જીવોને જેનો અભ્યાસ પડયા હોય તેને તેઓ જન્માન્તરમા સસ્કારબળે અનુસરે છે (૯૪)

તેથી શુદ્ધ યોગમાર્ગને ઉચિત એવા સ્થાનમા યોગીએ

પ્રવર્તવું અને આ લોક કે પરલોક, જીવન કે મરણ બન્નેમાં દૃઢપણે સમબુદ્ધિ રહેવું (૯૫)

તેમજ શુદ્ધચિત્તરત્નવાળા યોગીએ અંતકાળને નજીક જાણી વિધિપૂર્વક અનશનથી અંતકાળે દેહને છોડવો. (૯૬)

સમજૂતી—ગાથા ૮૦ થી ૯૬ સુધીમાં યોગસાધના દ્વારા ઉત્ક્રાંતિ કરનાર બે પ્રકારના સાધકોનું તારતમ્ય વર્ણવ્યું છે જે સાધક તીવ્ર સંવેગ આદિ પ્રયત્ન દ્વારા રાગ, દ્વેષ, મોહને ક્રમથી સર્વથા નિર્મૂળ કરતા કરતા ઉત્તરોત્તર સામાયિક અર્થાત્ સમતાની શુદ્ધિ સાધતો જાય છે તે જૈન પરંપરામાં ક્ષપકશ્રેણી આરોહી કહેવાય છે એવો સાધક ધ્યાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા શુક્લધ્યાનની[૪૩] બીજી ભૂમિકા સિદ્ધ કરી છેવટે કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ જે સાધક તથાવિધ તીવ્રસંવેગ આદિના પ્રયત્નને અભાવે મધ્યમમાર્ગે વિકાસ સાધે છે તે બધા સંક્લેશોને મૂળથી ક્ષીણ ન કરતા તેનો ઉપશમ માત્ર કરે છે; એટલે કે, તે કેટલાક સંક્લેશના વિપાકોદય માત્રને શુદ્ધ અધ્યવસાયથી રોકે છે, પણ તેને સાવ નિર્મૂળ કરી શકતો નથી એવો સાધક ઉપશમશ્રેણી આરોહી કહેવાય છે તેને થોડાક પણ મળો સત્તાગત રહી જાય છે તેથી તે ક્ષપક સાધકની પેઠે તે જ જન્મમાં કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તેને જન્માન્તર પણ લેવો પડે છે

ગા. ૯૦ માં 'વાસીચન્દનકલ્પ' વિશેષણથી જે મુનિનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે જ પહેલા પ્રકારનો ક્ષપક સાધક છે બૌદ્ધ

૪૩ અહીં શુક્લ પદ નિર્મળતાનું સૂચક છે બધા ધ્યાનોમાં જે વિશેષ નિર્મળ તે ધ્યાન શુક્લ કહેવાય છે એના ચાર પ્રકાર છે જુઓ પરિશિષ્ટ ૫ નિર્મળતા સૂચવવા યોગપરંપરામાં પણ શુક્લ પદ વપરાય છે, જેમકે,

(૧) शुक्लो धर्मो जायते (યો. સૂત્ર १ ૪૩ નું વ્યાસભાષ્ય)

(૨) शुक्ला कर्मजाति (૪ ૭ નું વ્યાસભાષ્ય)

જેવી ઇતર પરંપરાના વિદ્વાનોએ પણ શબ્દાન્તરથી એ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે તેમણે સાધકના એવા ચિત્તને આશયરત્ન કહેલ છે આશય એટલે ચિત્ત યા ચિત્તગત સંસ્કાર જે ચિત્ત કે જે સંસ્કાર બીજા બધા ચિત્તો અને સંસ્કારો કરતા વિશેષ શુદ્ધ યા ઉત્કૃષ્ટ હોય તે જ આશયરત્ન, અને આ ચિત્ત એ જ વાસીચન્દન કલ્પ છે જૈન પરંપરામા ક્ષપક યા વીતરાગ મુનિને વાસીચન્દન કલ્પરૂપે ઓળખાવેલ છે, તો બૌદ્ધ પરંપરામા એ વિશેષણ ચિત્તને લગાડવામા આવ્યું છે

ક્ષપક સાધકની પેઠે તે જ જન્મમા યોગની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ થતી ન હોવાથી ઉપશમશ્રેણીવાળો સાધક શેષ રહેલ કર્માનુસારે અનેક ભિન્ન ભિન્ન જન્મો લે છે પરંતુ તે તે જન્મમા પૂર્વ યોગાભ્યાસને બળે સુસંસ્કારોનું સાતત્ય રહે જ છે જેમ દિવસે અનુભવાયેલી વસ્તુ અભ્યાસને બળે રાત્રિએ સ્વપ્નમા ઉપસ્થિત થાય છે તેમ એક જન્મમાં પડેલ અભ્યાસજનિત[૪૪] સંસ્કારો જન્મ-જન્માતરમા ફલાવહ બને છે તેથી જ ગાથા ૮૫-૮૬ મા કહેવામા આવ્યું છે કે એવા સાધકે આ લોક કે પરલોકમાં તેમજ જીવન કે મરણમા દૃઢપણે સમભાવ કેળવી શુદ્ધ યોગમાર્ગને યોગ્ય એવી અવસ્થામા રહેવા પ્રયત્ન કરવો અને મરણને સમીપ જાણી અંતકાળે વિશુદ્ધચિત્ત થઈ અનશનવિધિથી પ્રાણ ત્યજવો

---

૪૪ બરાબર આવો જ વિચાર ગીતા (અ ૬ શ્લો ૪૦-૪૫)મા છે અર્જુન કૃષ્ણને પૂછે છે કે જે સાધક શ્રદ્ધાળુ છતા યોગથી ચલિત થાય અને પણ સિદ્ધિ ન પામે તેની ગતિ શી ? શું તે ઉભયભ્રષ્ટ તો નથી થતો ? એના ઉત્તરમા કૃષ્ણ કહે છે કે એવા સાધકનો આ કે પર જન્મમા વિનાશ થતો જ નથી કલ્યાણકારી હોય તે કદી દુર્ગતિ ન પામે જેનો યોગ વચ્ચેથી અધૂરો રહ્યો હોય તેવો સાધક ઉત્તમકુળમા કે યોગીકુળમા જન્મ લઈ પૂર્વાભ્યાસવશ યોગ તરફ ખેંચાઈ ક્રમે પૂર્ણ સિદ્ધિ પામે છે

કાળજ્ઞાનના ઉપાયો

नाण चाऽऽगमदेवयपइभासुविणधराय दिट्ठीओ ।
नासच्छितारगादसणाओ कन्नगसवणाओ ॥ ९७ ॥
सुहसायपाइभकरण-समणायमणुद्धरा अन्दिट्ठीओ[४५] ।
गधपरिहाओ[४६] तहा काल जाणति समयन्नू ॥ ९८ ॥

અર્થ—આગમની મદદથી, દેવતાની સહાયથી, પ્રતિભા કે સ્વયસ્ફુર્તિથી, સ્વપ્નમા વિવિધ દર્શનોથી, નાક, નેત્ર અને તારાની દર્શનવિધિથી તેમજ કાનના અગ્રભાગે શ્રવણ કરવાની વિધિથી મૃત્યુની સમીપતાનુ જ્ઞાન થાય છે (૯૭)

વળી શ્વાન, રીંછ જેવા પ્રાણીઓ દ્વારા સ્વપ્નમા પોતાનું થતું લક્ષણ જોવું ઇત્યાદિ ઉપાયથી તથા ગ ધની પ્રતિજ્ઞાના ઉપાયથી કાળજ્ઞાન ધરાવનારા મૃત્યુ સમયને જાણે છે (૯૮)

સમજૂતી—આમરણાત અનશન લઈ વિશુદ્ધ ચિત્તથી પ્રાણત્યાગ કરવામા ભાવી મરણના સમયનું જ્ઞાન ખહુ ઉપકારક નીવડે છે મહાભારત (શાતિપર્વ, ૩૧૭) મા પણ કહેલું છે કે વિશેષ લક્ષણો દ્વારા મૃ યુસમયની સૂચના મળવાથી ચિત્તને સમાહિત કરવામા મદદ મળે છે અને સાધક જીવનશુદ્ધિ ભણી વળે છે તેથી ગ્રથકારે પ્રસ્તુત બે ગાથામા મૃત્યુસમયની આગાહી કરે એવા

૪૫ 'समणाय ઇત્યાદિ બીજે આખો પાદ પ્રતિમા અશુદ્ધ દેખાય છે તેથી એનો અર્થ અનેક પ્રયત્ન કરવા છતા બરાબર બેસતો નથી એના અર્થની સૂચના મળે એવુ ગ્રથાન્તરમાથી પણ કોઈ સ્થળ મળ્યુ નહિ એટલે એટલા ભાગનો અર્થ લખ્યો નથી

૪૬ જો કે 'परिहा' એવો પાઠ મૂળમા વચાય છે, છતા વિચાર કરતા લાગે છે કે તેનું અસલ સ્વરૂપ 'परिच्छा' યા 'परिन्ना' હોય તદનુસાર ગ ધપરીક્ષા' અથવા ગ ધપરિજ્ઞા એવો અર્થ થાય જે પ્રસ્તુતમા સ ગત છે

કેટલાક પ્રકારો સક્ષેપમા સૂચવ્યા છે એ કે આ સ્થળે તો એ પ્રકારોનો માત્ર નામનિર્દેશ છે, તેનું વિવરણ નથી; વળી ગાથાગત પાઠમા જોઈએ તેવી શુદ્ધિ દેખાતી નથી, તેમ છતાં બીજા ગ્રથોને આધારે અહી આવા સક્ષિપ્ત સૂચનનો કંઈક ખુલાસો કરવામા આવે છે

પ્રસ્તુત બે ગાથામા જે જે મૃત્યુસૂચક ઉપાયો સગૃહીત કર્યાં છે તે સિવાય પણ બીજા અનેક ઉપાયો જ્યા ત્યા વર્ણવેલા મળી આવે છે આ વિશે અમે જુદી એક નોધ લખી છે તે વિશેષાર્થી જોઈ લે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૪)

(૧) આગમથી ભાવીનુ જ્ઞાન થાય એનો અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે અગાગનિમિત્તવિદ્યાથી[૪૭] ભાવીનુ જ્ઞાન થાય છે અહીં મૃત્યુજ્ઞાન પ્રસ્તુત હોવાથી ઘણું કરી 'આગમ' શબ્દથી જ્યોતિષ, સામુદ્રિક જેવા શાસ્ત્રો સમજવા કેમકે તે દ્વાગ મરણસમયની આગાહી કરવામા આવે છે વળી 'આગમ' અને 'દેવતા' એ બે પદો પાસે છે, તેથી આગમદેવતા એવો અર્થ લઈ હેમચદ્રીય યોગશાસ્ત્રને[૪૮] આધારે એવો પણ એક અભિપ્રાય ફલિત થઈ શકે છે કે ખાસ એક મત્રજપરૂપ વિદ્યા દ્વારા દર્પણ વગેરેમા દેવતાનું આહ્વાન કરવુ, પછી તે દેવતાનુ રૂપ જોઈ કાળનિર્ણય જણાવે વળી સાધકના ગુણોથી આકર્ષાઈ તે દેવતા પોતે જ કાળનિર્ણય પણ કરે આ પણ એક કાળજ્ઞાનની રીત છે

૨ દેવતા પદ આગમ પદની પેઠ છૂટુ માની તેનો અર્થ કરીએ તો અભિપ્રાય એવો ફલિત થાય છે કે કોઈ પરિચિત કે

---

૪૭ अहुनिमित्तगाइ दिव्वुप्पायतलिक्खभोम च ।

अगसरलक्खण वजण च तिविह पुणोक्कं ॥

નિમિત્તના આઠ અગ—૧ દિવ્ય ૨ ઉત્પાત અતરિક્ષ ૪ ભૌમ ૫ અગ ૬ સ્વર ૭ લક્ષણ ૮ વ્યજન (આવશ્યક હારિભદ્રી પા ૬૬૦)

૪૮ પ્રકાશ ૫ શ્લોક ૧૩૩-૩૬

મિત્રદેવતા પણ જિજ્ઞાસુને મરણકાળ કહે છે મિત્રદેવતાએ મરણ સૂચવ્યાના દાખલાઓ કથાસાહિત્યમા નોધાયેલા પણ છે

૩ પ્રતિભાથી પણ મૃત્યુની સૂચના મળે છે કોઈ વાર કોઈ વ્યક્તિને આપોઆપ અણધારી રીતે પોતાનો મૃત્યુકાળ સૂઝી આવે છે કે હુ આ સમયે મરવાનો છુ આજે પણ એવા દાખલાઓ જોવામા આવે છે

૪ સ્વપ્નશાસ્ત્ર એ એક ખાસ શાસ્ત્ર છે એમા શુભાશુભ સૂચક સ્વપ્નોનો વિચાર કરવામા આવે છે સ્વપ્નમા કેટલાક દર્શનો એવા થાય છે કે જેનાથી મૃત્યુની આગાહી કરવામા આવે છે, જેમકે સ્વપ્નમા જે માણસ પોતાનુ મસ્તક મૂડાવેલું, તેલથી મર્દન કરાવેલું, ગળામા રાતી માળા પહેરેલી ને રાતા વસ્ત્રો પહેરી ગધેડા પર બેસી દક્ષિણ દિશા તરફ પોતાને જતો જુએ તો તેનું છ માસમાં મૃત્યુ થાય એ જ રીતે સ્વપ્નમા કાળા વર્ણવાળા તથા લોઢાના દડને ધારણ કરનાર માણસને જુએ તો ત્રણ મહિનામા મૃત્યુ થાય (હેમ યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૫ શ્લોક ૧૫૧–૫૫)

૫ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન દ્વારા થતી મૃત્યુની આગાહીઓ પણ શાસ્ત્રમા નોંધાયેલી છે દર્શન, શ્રવણ અને ઘ્રાણ એ ત્રણ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની નોધ પ્રસ્તુત ગાથાઓમા છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાનો નાસાગ્ર ભાગ ન જુએ અથવા નાક વળી જાય ત્યારે મૃત્યુની સૂચના મળે છે નેત્રદર્શનના પ્રકારો અનેક છે કોઈ પોતાની આખમા તેજ ન જુએ અગર બીજાના નેત્રમા પોતાના દેહનુ તેમજ પોતાની કીકીનું પ્રતિબિબ ન જુએ ત્યારે મૃત્યુની આગાહી થાય છે એ જ રીતે કાનના અગ્રભાગ પર હાથ મૂકી અદરનો ધ્વનિ સાભળતાં જો તે ન સભળાય તોપણ મૃત્યુની આગાહી મળે છે જ્યા કોઈ સુગધી વસ્તુ હોય ત્યા પણ મૃતકકલેવર જેવી દુર્ગંધ આવે અગર સૂઘવા જતા કશી ગધ જ ન આવે ત્યારે પણ મૃત્યુની સૂચના થાય છે

૬ ગીધ વરાહ, કાક જેવા પશુપખીઓ રૂપ થતુ પોતાનું ભક્ષણ સ્વપ્નમા જોવાથી મૃત્યુની આગાહી થાય છે એ જ રીતે દિગબર, નગ્ન, મુંડિત આદિનું સ્વપ્નદર્શન પણ મૃત્યુસૂચક મનાય છે

ઉપર જે જે દાખલા આપ્યા છે તે માત્ર ઉદાહરણરૂપે છે ખરી રીતે દરેક મૃત્યુસૂચક પ્રકારના અનેક દાખલાઓ ને ને શાસ્ત્રમા નોંધાયેલા મળે છે

અનશનશુદ્ધિ માટેના વિશિષ્ટ પ્રયત્નનુ પ્રયોજન

अणसणसुद्धीए इह जत्तो[४९]ऽतिसएण होइ कायव्वो ।
जल्लेसे मरइ जओ तल्लेसेसु[५०] तु उववाओ ॥ ९९ ॥
लेसा य वि आणाजोगओ उ आराहगो[५१] इह नेओ ।
इहरा असइ एसा वि हतऽणाइम्मि ससारे ॥ १०० ॥
ता इय आणाजोगे जन्यव्वमजोगयत्थिणा सम्म ।
एसो च्चिय भवविरहो सिद्धीए सया अविरहो य ॥ १०१ ॥

અર્થ—અનશન સ્વીકાર્યા પછી તેની શુદ્ધિ માટેનો પ્રયત્ન વિશેષ કરવો, કારણ કે પ્રાણી જે લેશ્યા કે અધ્યવસાયમા પ્રાણ છોડે છે તે જ લેશ્યા કે અધ્યવસાયવાળા સ્થાને જન્મ લે છે (૯૯)

લેશ્યામા પણ જો આજ્ઞાયોગ ભળે એટલે કે જો

---

૪૯ મૂળમા 'जत्तो' ને બદલે तत्तो વચાય છે જેનો કોઈ અર્થ સદભમા બેસતો નથી એટલે जत्तो પાઠ કલ્પી તદનુસાર અર્થ કર્યો છે

૫૦ મૂળમા 'लेसहि' પાઠ છે અર્થદૃષ્ટિએ 'लेसेसु' વધારે સગત હોવાથી એ સ્વીકાર્યો છે

૫૧ મૂળમા 'आहारग' પાઠ વચાય છે પણ અહીં 'आराहग' પાઠ વધારે સગત લાગવાથી તદનુસાર અર્થ કર્યો છે પચવસ્તુ (ગા ૧૬૬૪-૬૭)મા આવતા આરાધકના વર્ણન પરથી પણ આ જ પાઠ ગ્રથકારને સમત હોય એમ લાગે છે

શાસ્ત્રાનુસારી ભાવ સચવાય તો જ તે વ્યક્તિ અહીં આરાધક—મોક્ષનો સાધક સમજવો, અન્યથા અનાદિ સંસારમાં એવી લેશ્યા તો વારંવાર આવ્યા જ કરે છે (૧૦૦)

તેટલા માટે અયોગાર્થીએ—અયોગી ગુણસ્થાનની[૫૨] પ્રાપ્તિ ઇચ્છનારે આજ્ઞાયોગમાં યથાવત્ પ્રયત્ન કરવો આ જ પ્રયત્ન ભવવિરહકારી છે અને આ જ સિદ્ધિ સાથે શાશ્વત યોગ અર્થાત્ સંબંધ કરાવનાર છે (૧૦૧)

સમજૂતી—મૃત્યુસમયની સૂચના મળવાથી કે તે વિના પણ જ્યારે કોઈ સાધક ભાવ અને ઉત્સાહપૂર્વક અનશનવિધિ સ્વીકારે છે ત્યારે તેનો ભાવ અને ઉલ્લાસ અંતલગી ટકી રહે તેમજ ઉત્તરોત્તર વધારે શુદ્ધિ ધારણ કરતો જાય તો જ અનશનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આત્મશુદ્ધિ અને સદ્ગતિની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થાય તેથી જ ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે અનશનની શુદ્ધિ અર્થે સાધક વિશેષ પ્રયત્નશીલ રહે જીવનના લાંબા કે ટૂંકા કાળ દરમ્યાન સદ્વિચારો, સારી ભાવનાઓ અનેક વાર આવે અને વિલય પણ પામે, પરંતુ જીવનની છેલ્લી ઘડી સાચવી લેવી એ મહત્ત્વનું છે અનશન સ્વીકાર્યું હોય જીવન લંબાતું જાય અને વચ્ચે પૂર્વ સંસ્કારવશ કે આસપાસના વાતાવરણવશ મનમાં જો કાંઈ દુર્ધ્યાન થવા લાગે તો પ્રથમ પોષેલા સદ્વિચારો અને સેવેલી સદ્ભાવનાઓ પણ બાજુએ રહી જાય અને ગતિ સુધરવાને બદલે બગડે તેથી જ ગ્રંથકાર કહે છે કે મરતી વખતે જીવની જેવી લેશ્યા—પરિણામ—અધ્યવસાય હોય તેવી જ લેશ્યાવાળી ઉત્તમ કે કનિષ્ઠ ગતિમાં જીવ જન્મ લે છે[૫૩] જો સારી લેશ્યામાં આયુષ્ય

---

૫૨ જુઓ પરિશિષ્ટ ૫

૫૩ સરખાવો ગીતા—

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ८ ६

કમનુ નિર્માણ થયુ હોય તો મરણકાલે તેવી લેશ્યા આવે છે અને ગતિ પણ તદનુસારી થાય છે આયુષ્યનું નિર્માણ કઈ ક્ષણે થશે તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી સાધકે હમેશાં શુભ પરિણામમા જ રહેવુ જોઈએ, જેથી આયુષ્યબધ તેવા પરિણામમા જ થાય અને મરણકાલે પણ તેવા જ પરિણામો આવે છેવટે ગતિ પણ સુધરે

લેશ્યા એ એક પ્રકારનો આત્માનો પરિણામ છે, પણ એ પરિણામ જ્યાલગી રાગદ્વેષરૂપ કષાયની છાયાથી રજિત હોય ત્યાલગી જ તે લેશ્યા કહેવાય છે કષાયની છાયાના અનુરજન સિવાયનો પરિણામ લેશ્યારૂપ ગણાતો હોય તોય તે કર્મબધ કારક થતો નથી તેવી કાષાયિક પરિણામરૂપ લેશ્યા જ અહીં પ્રસ્તુત છે સામાન્ય રીતે લેશ્યાના સારાનરસાપણાનું તારતમ્ય શાસ્ત્રોમા છ વિભાગ[૫૪] કરી વર્ણવવામા આવ્યુ છે જેમ જેમ કષાયની તીવ્રતા તેમ તેમ લેશ્યા અશુભ તેથી ઊલટું, કષાયની મદતાના પ્રમાણમા લેશ્યા શુભ શુકલ લેશ્યા એ છએ લેશ્યાઓમાં સારી અને ચડિયાતી છે અનશનકાળ દરમ્યાન શુકલ લેશ્યા શબ્દથી સૂચવાતા ઉજ્જવલ અને સારા પરિણામો કે ભાવો રહે એટલું જ બસ નથી, પણ એવા પરિણામો સાથે આજ્ઞાયોગ મળવો જોઈએ આજ્ઞાયોગ એટલે આધ્યાત્મિક જીવન જેણે અનુભવ્યુ હોય તેવા પુરુષોએ જીવનની શુદ્ધિને લક્ષમા રાખી સૂચવેના વિધિનિષેધ પ્રમાણે વિવેકપૂર્વક વર્તવુ તે અતરમા પરિણામો સારા વિલસે, ભાવ ઉજ્જવલ હોય, પણ જો તે જીવનમા સક્રિય ન બને અગર અણીને વખતે સાધક તદનુસાર વર્તી ન શકે તો તે ભાવો બહુ અર્થ ન સાધે તેથી જ ગ્રથકાર કહે છે કે સારી લેશ્યા હોય તે તો આવશ્યક છે જ, પણ તેની સાથે આજ્ઞાયોગ ભળે ને તેથીય વધારે આવશ્યક છે આ રીતે જ્યારે ઉત્તમ લેશ્યા

૫૪ જુઓ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ ૩૪ તથા હિંદી ચોથો કર્મગ્રથ-લેશ્યા ક પરિશિષ્ટ પા ૩૩

અને આજ્ઞાયોગ એ બન્ને અર્થાત્ ભાવ અને વિવેકી વર્તન બન્ને મળે ત્યારે જ તે સાધક મોક્ષનો આરાધક બને છે ગ્રંથકાર ભારપૂર્વક સ્પષ્ટપણે કહે છે કે આજ્ઞાયોગ વિનાની લેશ્યા ભલે તે સારી હોય તોય તે સંસારના લાંબા કાળ દરમ્યાન અનેકવાર આવે છે અને જાય છે, તેની કોઈ જીવન ઉપર કાયમી સારી છાપ રહેવા પામતી નથી ૫૫

તેથી જ ગ્રંથકાર કહે છે કે જો વધારે આવશ્યકતા હોય તો તે આજ્ઞાયોગમાં પ્રયત્ન કરવાની છે આજ્ઞાયોગ હોય તો જ શુભલેશ્યાનું જીવનમાં સ્થાયી પરિણામ આવે અંતે ગ્રંથકાર શ્લેષથી ભવવિરહ શબ્દ દ્વારા પોતાને ઓળખાવનાર સંકેત સૂચવે છે અને સાથે જ મોક્ષ અર્થ પણ સૂચવે છે

ગ્રંથકારે છેલ્લી બે ગાથાઓમાં 'આજ્ઞાયોગ' પદ વાપર્યું છે તેથી તેનો વિશેષ અર્થ જાણવો જરૂરી છે ગ્રંથકારે પોતે જ પોતાના 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' નામના ગ્રંથમાં ત્રણ યોગોનું નિરૂપણ કરતાં આજ્ઞાયોગનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એ ત્રણ પ્રકારના યોગો ઓળખાવ્યા છે તેમાં જે શાસ્ત્રયોગ તે જ આજ્ઞાયોગ એમ સમજવું એટલે ત્યાં 'શાસ્ત્રયોગ' શબ્દનો જે અર્થ ગ્રંથકાર પોતે જ દર્શાવે છે તે જ અર્થ અહીં 'આજ્ઞાયોગ' શબ્દનો સમજવો ઇચ્છાયોગ કરતાં શાસ્ત્રયોગ ચડિયાતો ને તેથી યે સામર્થ્યયોગ ચડિયાતો શાસ્ત્રશ્રવણ કર્યું હોય એવો જ્ઞાની પુરુષ હોય, તે શાસ્ત્રાનુસારી આચરણ કરવા ઇચ્છતો પણ હોય છતાં પ્રમાદને લીધે એનું ધર્મજીવન અવિ

૫૫ અહીં જે આશયનું સંક્ષિપ્ત સૂચન છે તેનો વિશેષ વિસ્તાર ઉપદેશપદ ગા ૧૧૧૪ થી ૧૧૧૭ સુધીમાં ગ્રંથકારે કર્યો છે અને ત્યાં તેમણે સ્પષ્ટ સૂચવ્યું છે કે [illegible] સારી લેશ્યા હોય [illegible] આવે [illegible] નથી [illegible] વિરતિ આદિ અનુષ્ઠાન પણ હોય એટલે તેજો સારી લેશ્યા [illegible] અભવ્યોને પણ હોય છે

શુદ્ધ ન રહે ત્યારે તેનું ધર્મજીવન ઇચ્છાયોગ કહેવાય છે આથી ઊલટું, જ્યારે શાસ્ત્રનું રહસ્ય બુદ્ધિની તીવ્રતાને લીધે સમજાયું હોય, શ્રદ્ધા પણ પાકી હોય, આપ્તપુરુષોના વચનો પ્રત્યે પૂર્ણ આદર હોય ત્યારે શક્તિ ગોપવ્યા વિના પ્રમાદ ત્યજી જે અતિચારરહિત ધર્માચરણ થાય છે તે શાસ્ત્રયોગ જેનું સામાન્ય કથન શાસ્ત્રમાં હોય, પણ જેનો વિશેષ વિચાર શાસ્ત્રમર્યાદાથી પર હોય તેવું ધર્મજીવન અધિકાધિક આત્મશક્તિના આવિર્ભાવને લીધે પ્રગટે ત્યારે તે સામર્થ્યયોગ, અર્થાત્ સામર્થ્યયોગમાં શાસ્ત્રના કે અન્ય બાહ્ય અવલંબનના ટેકા સિવાય જ આંતરિક શુદ્ધિના બળથી જ આપમેળે સહજશુદ્ધ ધર્મજીવન વહેવા લાગે છે[૫૧]

૫૧ જુઓ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક ૩-૫ અને તેનું વિવેચન

પરિશિષ્ટ ૧

ચરમાવર્ત

ચરમાવર્ત એ શબ્દ જૈન પરંપરાનો પારિભાષિક શબ્દ છે. એમાં બે અંશ છે ચરમ અને આવર્ત. આવર્ત એ પુદ્ગલ પરાવર્તનું ટૂંકું રૂપ છે. પુદ્ગલ એટલે જે રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળું હોય તે અર્થાત્ મૂર્ત દ્રવ્ય. આવાં દ્રવ્યો અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ પરમાણુરૂપ અનંતાનંત છે તેમજ તેમના મિશ્રણ અને વિભાજનથી અનેક પ્રકારના નાનામોટા સ્કંધો પણ બનાય છે, ને વળી જુદા જુદા હોય છે. જૈન પરંપરા માને છે કે જીવ અનાદિ-અજ્ઞાન કારણે શરીર, વચન અને મન આદિરૂપે એવા પુદ્ગલોનું ગ્રહણ અને વિસર્જન કરતો રહે છે. જ્યારે કોઈ એક જીવ વિશ્વના સમગ્ર પુદ્ગલોને એક યા બીજે રૂપે પરિણમાવી, એનો ફરી ભોગવી લે છે ત્યારે તેટલો ભોગકાળ એક આવર્ત અર્થાત્ પુદ્ગલપરાવર્ત કહેવાય છે. એ મુદ્દાનો આદિસમય અજ્ઞાત હોઈ સામાન્ય રીતે એમ માની લેવું પડે છે કે તમામ જીવો આવા અનંત પુદ્ગલપરાવર્તમાંથી પસાર થયેલા છે અને તેજ દીર્ઘ સંસારનો કાળપટ છે. પણ મોક્ષનો આદિ સ્વીકારનાર કોઈ જૈનદર્શન એમ માને છે કે ભૂતકાળ ગમે તેટલા પુદ્ગલપરાવર્તોમાં પસાર થયા હોય, છતાં ક્યારેક સમય અર્થાત્ મોક્ષને યોગ્ય એવા જીવનો એ સંસાર ઓસરવા માંડે છે તે વખતે જીવ ઉપર અત્યાર સુધી પ્રાધાન્ય ભોગવતું આવેલ મોહરૂપ કર્મપ્રવૃત્તિનું બળ મોળું પડે છે અને જીવનો આત્મિક શુદ્ધ સ્વભાવ એ બળ ઉપર કાંઈક ને કાંઈક કાબૂ મેળવતો જાય છે. આવી સ્થિતિ આવ્યા બાદ જીવ સંસારમાં ગમે તેટલો કાળ ગાળે છતાં એ કાળ પરિમિત થઈ જાય છે, એટલે હવે તે બધાં પુદ્ગલોને એકવાર ભોગવી લે એટલો જ કાળ બાકી રહે. આટલો ભવભ્રમણકાળ બાકી ત્યારે તે ચરમાવર્ત

ઉપરની માન્યતા જૈન પરિભાષામાં રજૂ થયેલી છે, પણ એ જ માન્યતા થોડા શાબ્દિક ફેરફાર સાથે સાંખ્ય-યોગ જેવા પ્રાચીન મોક્ષવાદી દર્શનગ્રંથોમાં પણ મળી આવે છે જૈન પરંપરા કર્મરૂપે પરિણામ પામેલ પુદ્ગલોને દ્રવ્યકર્મ કહી તેના પ્રકારોને કર્મપ્રકૃતિ તરીકે વર્ણવે છે સાંખ્ય-યોગ પરંપરામાં પણ 'પ્રકૃતિ' શબ્દ જાણીતો છે અને તે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ગુણના સમુદાયરૂપે મનાયેલી છે સાંખ્ય-યોગ પરંપરામાં પ્રકૃતિ તત્ત્વ જ સૃષ્ટિ અને વિસૃષ્ટિનું કેન્દ્ર છે, પુરુષ યા ચેતન એ તદ્દન ફૂટસ્થ હોઈ સીધી રીતે સર્જન-વિસર્જનમાં ભાગ લેતો મનાયો નથી, અને સંસાર કે મોક્ષ બન્ને વાસ્તવિક રીતે પ્રકૃતિમાં જ ઘટાવવામાં આવે છે તેમ છતાં ચેતનનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાને કારણે એ પરંપરા પ્રકૃતિગત બંધમોક્ષનો સંબંધ ઉપચારથી પણ પુરુષમાં ઘટાવે છે પુરુષમાં એ સંબંધ ભલે ઉપચારથી ઘટાવાય તોપણ પ્રકૃતિમાં તો બંધ અને મોક્ષ વાસ્તવિક જ માનવા પડે છે જે વસ્તુ ક્યાંય પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તેનો જ બીજામાં આરોપ થઈ શકે હવે સાંખ્ય-યોગ પરંપરા સામે પ્રશ્ન એ આવે કે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જ બંધ અને મોક્ષનો હોય તોપણ તમે એ તો બતાવો કે ક્યાંલગી એ બંધ અર્થાત્ સંસાર ભણી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને ક્યારથી એ મોક્ષાભિમુખ થાય છે? આનો ઉત્તર સાંખ્ય-યોગાચાર્યોએ પોતાની પરિભાષા પ્રમાણે આપ્યો છે તે એ છે કે ચેતન પુરુષ ઉપર જ્યાંલગી પ્રકૃતિતત્ત્વનો અધિકાર ચાલતો હોય અને તેનું બળ પ્રધાનપણે કામ કરતું હોય ત્યાંલગી એની પ્રવૃત્તિ સંસાર ભણી છે અને જ્યારે પુરુષ ઉપરનો પ્રભાવ ઘટવા લાગે, મોળો પડે ત્યારથી મોક્ષ ભણી પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે સાંખ્ય-યોગ પરંપરાએ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિને કેન્દ્રમાં રાખી સર્ગ-વિસર્ગ યા બંધમોક્ષનો વિચાર કર્યો ત્યારે પણ તેમને ચેતન ઉપર પ્રકૃતિના અધિકારબળની તીવ્રતા અને

ક્રમશ તેનો ક્રમ સ્વીકારવો પડયો છે તેને તેઓએ અનિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ અર્થાત્ સસારકાળ અને નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ એટલે મોક્ષકાળ તરીકે કહેલ છે

પરિશિષ્ટ ૨

અપુનર્બંધક

જીવ વડે બધાતુ કર્મ અથવા જીવમાં પડતો કર્મસસ્કાર કેટલો વખત ટકે અને એની કટુક યા મધુર ફળ આપવાની શક્તિ કેટલા પ્રમાણમા હોય એનો આધાર સક્લેશ યા કષાયની તીવ્રતા-મદતા ઉપર છે જેટલા પ્રમાણમા સક્લેશ તીવ્ર હોય તેટલા પ્રમાણમા તેનાથી બધાતુ કર્મ વધારે સ્થિતિનુ અને વિશેષ ઉગ્ર ફળ આપનારુ હોય છે કર્મપ્રકૃતિઓ અનેક છે જૈનશાસ્ત્રમા દરેક કર્મની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બબ્બે સ્થિતિઓ જ બતાવવામા આવી છે એમાથી મોહનીય કર્મ, જે એક રીતે બધાં કર્મોમા મુખ્ય છે, તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમની મનાય છે, અર્થાત્ જયારે કોઈ પણ જીવ વધારમા વધારે તીવ્ર સક્લેશ પરિણામવાળો હોય ત્યારે તે જીવ સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમ જેટલા સમયની સ્થિતિવાળુ મોહનીય કર્મ બાધે આવી મર્યાદા હોવા છતા કેટલાક જીવો એવા પણ હોય છે કે તેમનો સક્લેશ પરિણામ ધીરે ધીરે મદ થતો જાય છે, તેથી કરીને તેઓ ઓછી ઓછી સ્થિતિવાળુ મોહનીય કર્મ બાધે છે જયારે કોઈ પણ જીવનો ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો પરિમિત સસાર રહે છે ત્યારે તો તેનો સક્લેશ પરિણામ બહુ જ મદ થઈ જાય છે અને એ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાથી પણ અડધા જેટલો ભાગ બાકી રહે ત્યારે તો સક્લેશ પરિણામ પહેલાથીય વધારે મદ થઈ જાય છે, જેને લીધે તે જીવ મોહનીય કર્મ વધારેમા વધારે અત કોડાકોડ સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિનુ જ બાધે છે અને તે વખતે

એની યોગ્યતા એટલે સુધી વધે છે કે હવે તે જીવ ફરી એવા કોઈ તીવ્ર કે તીવ્રતમ ક્લેશ પરિણામવાળો બનતો જ નથી કે જેથી તે સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમની સ્થિતિનું મોહનીય કર્મ ફરી બાંધે આવો જીવ શાસ્ત્રીય પરિભાષા પ્રમાણે અપુનર્બંધક કહેવાય છે અને આ જ જીવ શુક્લપાક્ષિક પણ કહેવાય છે, કેમકે હવે તેના ઉપરથી મોહનીય કર્મનો તીવ્રતારૂપ કૃષ્ણ યા અંધકાર પક્ષ પસાર થઈ ગયો છે અને સહજ ગુણોના ઉદયરૂપ શુક્લ અર્થાત્ ઉજ્જવલ પક્ષનો ઉદય થયો છે એક વાર અપુનર્બંધક અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ, એટલે કર્મ અને સંક્લેશનો ભાગ ઘટતો જતો હોવાથી તે જ્યારે ગ્રંથિભેદ ભણી આગળ વધે છે ત્યારે એ માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત એવી બે વિશિષ્ટ અવસ્થાઓમાંથી પણ પસાર થાય છે

માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત એ બે વિશિષ્ટ અવસ્થાઓ અપુનર્બંધકત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જ જીવમા આવે છે એવો એક મત છે, જ્યારે બીજો મત એવો પણ છે કે તે અવસ્થાઓ અપુનર્બંધકત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાની છે પ્રથમ મત આચાર્ય હરિભદ્રનો છે અને તે તેમણે પંચસૂત્રવૃત્તિમા[1] સ્પષ્ટ કર્યો છે, જ્યારે બીજો મત 'યોગબિંદુ' (શ્લો ૧૭૯)ની અજ્ઞાતકર્તૃક ટીકામા નોધાયો છે, પણ ટીકાકારે તેનો નિરાસ કર્યો છે નવાંગી ટીકાકાર આ અભયદેવે પંચાશક (૩ ૩)ની વ્યાખ્યામા માર્ગાભિમુખ ને માર્ગપતિતને અપુનર્બંધકથી જુદા અને ઊતરતી કોટિના ગણ્યા છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કદાચ યોગબિંદુ ટીકામા પૂર્વપક્ષ તરીકે આવેલો બીજો મત આ અભયદેવ જેવાની કોઈ પરંપરામાથી સેવાયેલો હોય ગમે તેમ હો, પણ એટલુ ખરુ કે આ બાબત બે મત પ્રચલિત હતા આ હરિભદ્રના 'ઉપદેશપદ' (શ્લો ૭૫૩)ની ટીકામા આ મુનિચંદ્રે પ્રથમ મત જ નિર્દેશ્યો છે, પરંતુ ઉ યશોવિજયજીએ પોતાની અપુનર્બંધક દ્વાત્રિંશિકા (દ્વા ૧૪, શ્લો ૨-૪)મા એ બન્ને

૧ જુઓ પાંચમા સૂત્રની વ્યાખ્યાનો અંતભાગ પા ૨૮

મનો નિર્દેશ્યા છે અને તેમણે પોતાની દૃષ્ટિએ એ બન્ને મતોનો સમન્વય પણ કર્યો છે તેઓ કહે છે કે માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિત એ બ ને અપુ ર્બંધક જીવની જ ઉત્તરકાલીન ચડતી અવસ્થાઓ છે, પણ જેઓ એ બે અવસ્થાઓને અપુનર્બંધક પહેલાંની અને તેથી ભિન્ન માને છે તેઓને મતે પણ એટલું તો સમજવુ જ જોઈએ કે તે અવસ્થાઓ યોગ યા ધર્મના અધિકારની કોટિમાં ગણાવી જોઈએ, કેમકે ધર્માધિકારને પાત્ર મનાયેલી અપુનર્બંધક અવસ્થા એ માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિતને માટે ખૂબ નજીકની છે અને જે માર્ગાભિમુખ કે માર્ગપતિત અવસ્થામા આવે છે ત પછી તરત જ અપુ ર્બંધક અવસ્થામા આવી જાય છે માર્ગાભિમુખ અને માર્ગપતિતની વ્યાખ્યા આ હરિભદ્રે આ પ્રમાણે કરી છે—' સીવી નળીમા જતા સપ જેમ વાંકો મટી સીધો થઈ જાય છે તેમ ચિત્તની અવક્ર યા સરલ પ્રવૃત્તિ એ જ માર્ગ છે' અર્થાત્ તે સ્થિતિ આધ્યાત્મિક ગુણો પ્રાપ્ત કરવામા ઉપકારક છે આવી સ્થિતિ ભણી જે જીવ વળે, પણ હજી એ પ્રાપ્ત કરી ન હોય તે માર્ગાભિમુખ અને એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય તે માર્ગપતિત (જુઓ લલિતવિસ્તરા, પા ૧૮ ઋષભદેવ કેસરીમલ સસ્થા, રતલામ, દ્વારા પ્રકાશિત)

જ્યારે કોઈ ભવ્ય જીવ આગળ વધતા એવી સ્થિતિમાં આવે છે કે હવે તે પોતાના સ ક્લેશ પરિણામથી ઉ ત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું મોહનીય કર્મ એક જ વાર બાધે ત્યારે તે સકૃદ્બધક કહેવાય છે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના મોહનીય કર્મને બે વાર બાધનાર હોય ત્યારે તે દ્વિર્બંધક કહેવાય છે આથી જોઈ શકાય છે કે ભવ્ય જીવોમા પણ અપુનર્બંધક કરતા સકૃદ્બંધક અને સકૃદ્બંધક કરતા દ્વિર્બંધકનો સસારકાળ વધારે હોય છે જે અત્યારે સકૃદ્બધક હોય તે પણ કાળક્રમે અપુનર્બંધક થવાનો જ, અને જે અપુનર્બંધક બને તે ક્રમે ગ્રથિભેદ પણ કરવાનો જ પરતુ અહીં ધ્યાનમાં

સંયમથી થતી કેટલીક અન્ય સિદ્ધિઓ

૧૭ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् । (૩, ૧૬) ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થારૂપ ત્રિવિધ પરિણામમાં સંયમ કરવાથી યોગીને અતીત અને અનાગતનું જ્ઞાન થાય છે

૧૮ शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम् । (૩, ૧૭) શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણના અધ્યાસથી તેમાં ભેદ ભાસતો નથી, તેથી એમના ભેદ વિશે સંયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે

૧૯ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् । (૩, ૧૯) ચિત્તવૃત્તિના સંયમથી પરચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે

૨૦ मैत्र्यादिषु बलानि । (૩, ૨૩) મૈત્રી વગેરેમાં સંયમ કરવાથી અવધ્ય બળ પ્રાપ્ત થાય છે

૨૧ भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् । (૩, ૨૬) સૂર્યમાં સંયમથી સર્વભુવનનું જ્ઞાન થાય છે

૨૨ श्रोत्राकाशयोः संबंधसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् । (૩, ૪૧) શ્રોત્ર અને આકાશના સંબંધ વિશે સંયમ કરવાથી શ્રોત્ર દિવ્ય બને છે, અર્થાત્ શ્રોત્ર અતીત, અનાગત, સૂક્ષ્મ તથા વ્યવહિતાદિ શબ્દને શ્રવણ કરવાના સામર્થ્યવાળું થાય છે

૨૩ कायाकाशयोः संबंधसंयमात् लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् । (૩, ૪૨) શરીર અને આકાશના સંબંધ વિશે સંયમ કરવાથી રૂ જેવું હલકાપણું સધાતાં આકાશમાં ગમન થઈ શકે છે

૨૪ ૨૫ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद् भूतजयः । (૩, ૪૪) ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च।(૩,૪૫) પૃથિવ્યાદિ પાંચ ભૂતોની સ્થૂલ, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અન્વય અને અર્થવત્તા એ પાંચ અવસ્થાના સંયમથી ભૂતોનો જય

થાય છે, અને ભૂતજયથી અણિમા વગેરે અષ્ટ મહાસિદ્ધિ ઓનો ઉદય થાય છે, રૂપલાવણ્યાદિ શરીરસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ શરીરમાં એ ભૂતોના ધર્મની બાધક અસર થતી નથી

૨૬ ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च । (૩, ૪૮)
ઇન્દ્રિયજય થવાથી કાયાની મનના જેવી શીઘ્ર ગતિ થાય છે, ઇન્દ્રિયો ઇષ્ટ દેશ, કાળ અને સૂક્ષ્મ વિષયોમાં પ્રવર્તે છે અને પ્રકૃતિનો જય થાય છે

૨૭ सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च । (૩, ૪૯)
બુદ્ધિ અને પુરુષના ભેદરૂપ વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર યોગીને સર્વનું નિયંતાપણું તથા સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે

* * *

જૈન પરંપરામાં પણ સંયમથી પ્રાપ્ત થતી અનેક લબ્ધિઓ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવી છે, જેમકે,

૧ આમોસહિ—આ લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર સાધક યોગીના સ્પર્શ માત્રથી જ રોગ દૂર થઈ શકે છે
૨ વિપ્પોસહિ, ખેલોસહિ, જલ્લમોસહિ—જેના વડે સાધકના શરીરના મૂત્ર, શ્લેષ્મ વગેરે જેવા જુદા જુદા મળોના સ્પર્શથી જ રોગ દૂર થાય છે
૩ સંભિન્નસોય—જેના વડે યોગી શરીરના ગમે તે ભાગથી સાંભળી શકે અથવા દરેક ઇન્દ્રિય બીજી ઇન્દ્રિયોનાં કામ કરી શકે
૪ ઉજુમઈ—જેનાથી ઋજુમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય (તત્ત્વાર્થ ૧, ૨૪–૨૫)
૫ સવ્વોસહિ—જેનાથી સાધકના સર્વ અવયવો ઔષધિનું કામ આપે

६ चारणु—જેમાં સંયમ, તપ, વિદ્યા, મંત્ર આદિની સાધનાને બળે દૂર દૂર ઊડીને જવા આવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય (આને ઉપર વર્ણવેલ ૨૭મી સિદ્ધિ સાથે સરખાવી શકાય)
७ આસીવિસ—જેના વડે તપથી શાપ આપવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય
८ કેવલી—જેનાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે (૨૭મી સિદ્ધિ સાથે સરખાવો)
૯ મણુનાણિણ્ણો—જેનાથી વિપુલમતિ મનઃપર્યાયજ્ઞાન થાય (તત્ત્વાર્થ ૧, ૧૪ અને ૨૫)
१० પુવ્વધરા, અરિહંત ચક્કવટ્ટી, બળદેવા, વાસુદેવા વગેરે—જેનાથી પૂર્વધર, અર્હંત, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ વગેરેની શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય[1]

* * *

બૌદ્ધ પરંપરામાં વિભૂતિ યા લબ્ધિ 'અભિજ્ઞા' નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને આ અભિજ્ઞાઓ કોઈ ઠેકાણે પાંચ તો કોઈક ઠેકાણે ૭ વર્ણવવામાં આવેલી છે

१ ઇદ્ધિવિધ—જેનાથી અનેકરૂપે પ્રગટ થવાય, દીવાલ પર્વત વગેરેની આરપાર નીકળી શકાય, આકાશમાં ઊડી શકાય અને સૂર્ય ચંદ્રને હાથથી સ્પર્શી શકાય
२ દિબ્બસોત (દિવ્યશ્રોત)—જેના વડે દેવતા અને મનુષ્યના તેમજ દૂર અને નિકટના શબ્દો સાંભળી શકાય (આ લબ્ધિ પતંજલિ પ્રમાણે ઉપર વર્ણવેલ ૨૨મી સિદ્ધિ તેમજ જૈન 'સંભિન્નસોય' સાથે સરખાવી શકાય)
३ પરચિત્તવિજાનતા—જેનાથી બીજાના ચિત્તનું જ્ઞાન થાય (આ પણ વૈદિક અને જૈન પરંપરામાં સમાન છે સરખાવો પતંજલિ પ્રમાણેની ઉપર વર્ણવેલી ૧૯મી સિદ્ધિ અને જૈન ઉજ્જુમઈ ને મણુનાણિણ્ણો)

---

[1] જુઓ આવશ્યકનિર્યુક્તિ ગા ૬૯–૭૦ અને તેના પરની મલયગિરિ ટીકા પા ૭૭ ૭૮

૪ પુબ્બેનિવાસાનુસ્સતિ—જેના વડે પૂર્વ જન્મોનું જ્ઞાન થાય (સરખાવો પતંજલિગત ૫ મી સિદ્ધિ)
૫ દિબ્બચક્ખૂ—જેનાથી દૂરની તેમજ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોઈ શકાય
૬ આસવક્ખયકરઞાણુ—જેનાથી આસવો (આસ્રવો)નો ક્ષય કરનારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય

આ પરથી જોઈ શકાશે કે દરેક પરંપરાએ પોતપોતાની રીતે સંયમ અર્થાત્ યોગથી થતી જુદી જુદી લબ્ધિઓ યા વિભૂતિઓ વર્ણવી છે, જેમાંની કેટલીક ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બિલકુલ સામ્ય ધરાવે છે

પરિશિષ્ટ ૪

કાળજ્ઞાન

જીવન-મરણ, લાભ-હાનિ, શુભ-અશુભ જેવા ભાવી જાણવા માટે મનુષ્યજાતિએ લાંબા કાળથી અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે તે પ્રયત્નોને પરિણામે અનુભવ તેમજ કલ્પનામૂલક અનેક શાસ્ત્રો પણ રચાયાં છે, જેની આ શાખાઓ અષ્ટાંગનિમિત્તવિદ્યા નામથી જાણીતી છે આ નિમિત્તવિદ્યા કોઈ એક જ પરંપરામાં સીમિત નથી ભારતીય પરંપરાને ઉદ્દેશી કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે તે વૈદિક-અવૈદિક બધી જ પરંપરાઓમાં ઓછેવત્તે અંશે મળી આવે છે અથર્વવેદ અને ઐતરેય આરણ્યક જેવા પ્રાચીન વૈદિક ગ્રંથોમાં સ્વપ્ન આદિ દ્વારા શુભાશુભની સૂચના નિર્દેશાયેલી છે મહાભારતમાં પણ મૃત્યુસૂચક ચિહ્નોનું થોડું વર્ણન છે કાશ્યપ-સંહિતા, ચરક, સુશ્રુત, વરાહસંહિતા, મત્સ્યપુરાણ, વાયુપુરાણ, યોગશાસ્ત્ર (પતંજલિ), કાળજ્ઞાન (શંભુનાથ) અને ધર્મસિંધુ આદિ અનેક વૈદિક ગ્રંથોમાં મૃત્યુસૂચક વિવિધ ઉપાયોનો થોડો ઘણો નિર્દેશ થયેલો છે બૌદ્ધ વાઙ્મયમાં અત્યાર લગી મિલિંદપન્હો સિવાય અન્યત્ર આવી વિદ્યાનું વર્ણન જોવામાં નથી આવ્યું મિલિં

પરમ્પરામા પણ માત્ર શુભાશુભ સ્વપ્ન પૂરતી ચર્ચા છે, પરંતુ બૌદ્ધ સાહિત્ય સંપૂર્ણભાવે જોવાય તો જ આ વિશે કાઈક વધારે કહી શકાય જૈન પરંપરામા અષ્ટાંગનિમિત્તવિદ્યાનો વિચાર પ્રાચીન કાળથી ખેડાયેલ છે બાર અંગ પૈકી લુપ્ત થયેલ દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગમા એ વિદ્યાનુ અસ્તિત્વ ઉત્તરકાલીન ગ્રંથકારોએ નોધેલું છે, પરંતુ ઉપલબ્ધ શ્વેતાબર દિગંબર સાહિત્યમા અનેક ગ્રંથો અને પ્રકરણો એવા છે જેમા ભાવિસૂચક રિષ્ટ કે અરિષ્ટોનું અનેકવિધ તેમજ વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે જો કે ઓઘનિર્યુક્તિમા લાંબુ વર્ણન નથી, પણ રિષ્ટસમુચ્ચયના કર્તા દુર્ગદેવે નોધેલ અને ઉપયોગ કરેલ 'મરણક ડિકા' નામનો કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથ એવો હતો જેમા કાળજ્ઞાનનુ વિવિધ અને વિસ્તૃત વર્ણન હતુ 'સંવેગરંગશાલા' અને આચાર્ય હેમચન્દ્રનુ 'યોગશાસ્ત્ર' એ બે ગ્રંથો, તેમાય છેલ્લો, આ વિષય ઉપર સૌથી વધારે પ્રકાશ નાખે છે

મૃત્યુસૂચક નાનાવિધ ચિહ્નોનુ વર્ણન કરનાર વૈદિક-અવૈદિક ગ્રંથોનું વિસ્તાર અને બારીકાઈથી તુલનાત્મક અધ્યયન કરી ડૉ એ એસ ગોપાણીએ પોતાના સુંપાદિત 'રિષ્ટસમુચ્ચય' નામના પુસ્તકમા આ વિષયને લગતી બહુ કીમતી અને ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડી છે, જે આ વિષયના અભ્યાસી માટે ખાસ મહત્ત્વની છે

પરિશિષ્ટ ૫

આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની ભૂમિકાઓ અને ધ્યાનોની તુલના

વૈદિક પરંપરા

આ પરંપરાના બે ગ્રંથો એવા છે જેમા વર્ણવેલી ભૂમિકાઓ દ્વૈતવાદી કે અદ્વૈતવાદી એ બધાને માન્ય છે તેમાથી પહેલો ગ્રંથ છે પાતંજલ યોગસૂત્ર અને બીજો યોગવાસિષ્ઠ યોગસૂત્રભાષ્યમા ચિત્ત પાંચ પ્રકારનુ વર્ણવ્યુ છે ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને

નિરુદ્ધ[1] તેમાંથી ક્ષિપ્ત અને મૂઢ એ બે ચિત્તો આધ્યાત્મિક વિકાસનો પ્રારંભ થયા પહેલાના છે વિક્ષિપ્ત વખતે એવા વિકાસનો પ્રારંભ છતાં મુખ્યપણે અવિકાસ હોય છે તેથી એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ બે જ વિકાસક્રમમા આવે એકાગ્ર ચિત્તમા સંપ્રજ્ઞાત અને નિરુદ્ધમા અસંપ્રજ્ઞાત–યોગ મનાયો છે સંપ્રજ્ઞાત યોગમા સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ આલંબન હોય છે, જ્યારે અસંપ્રજ્ઞાત નિરાલંબન હોય છે અને તેથી જ તે નિર્બીજ અને સંસ્કારશેષ છે

સંપ્રજ્ઞાતયોગ ચાર પ્રકારનો છે (૧) વિતર્ક, વિચાર આનન્દ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૨) વિતર્ક રહિત પણ વિચાર, આનન્દ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૩) વિતર્ક અને વિચાર રહિત પણ આનંદ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૪) વિતર્ક, વિચાર અને આનન્દ રહિત અને માત્ર અસ્મિતાયુક્ત (યોગસૂત્ર ૧, ૧૭)

વાચસ્પતિએ મધુમતી, મધુપ્રતીકા, વિશોકા અને સંસ્કાર શેષા નામે ચાર ચિત્તભૂમિઓ નોંધી છે (યોગસૂત્ર ૧ ૧)

અહીં એ પણ નોંધવુ જરૂરી છે કે યોગસૂત્ર (૩, ૫૧)ના ભાષ્યમા યોગીના ચાર પ્રકારો દર્શાવેલા છે; જેમકે (૧) પ્રથમ કલ્પિક, (૨) મધુભૂમિક યા ઋતંભરપ્રજ્ઞ, (૩) પ્રજ્ઞાજ્યોતિ, (૪) અતિક્રાન્તભાવનીય

---

૧ જે ચિત્ત રજોગુણની બહુલતાને લીધે હમેશા અનેક વિષયોમા પ્રેરાતુ હોવાથી અત્યંત અસ્થિર હોય તે ક્ષિપ્ત (૨) જે ચિત્ત તમોગુણના પ્રાબલ્યથી નિદ્રાવૃત્તિવાળુ બને તે મૂઢ (૩) જે ચિત્ત અસ્થિરતા વિશેષ હોવા છતા ક્યારેક ક્યારેક પ્રશસ્ત વિષયોમા સ્થિરતા અનુભવે તે વિક્ષિપ્ત (૪) જે ચિત્ત એકતાન–સ્થિર બની જાય તે એકાગ્ર (૫) જે ચિત્તમા તમામ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ ગયો હોય અને માત્ર સંસ્કારો જ બાકી રહ્યા હોય તે નિરુદ્ધ (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુસ્તક ૨ અંક ૨ મા પં સુખલાલજીનો લેખ ભારતીય દર્શનોમા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ પા ૧૯૭ થી ૨૦૮)

યોગવાસિષ્ઠ ચૌદ ભૂમિકાઓ ગણાવે છે તેમાંથી સાત અજ્ઞાન ભૂમિકાઓ છે અને સાત જ્ઞાનભૂમિકાઓ. પહેલી સાત અવિકાસની અને બીજી સાત વિકાસની દશાઓ છે તે આ પ્રમાણે (૧) બીજજાગ્રત, (૨) જાગ્રત, (૩) મહાજાગ્રત, (૪) જાગ્રત્સ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્ન, (૬) સ્વપ્નજાગ્રત, (૭) સુષુપ્તક[1] જ્ઞાનમય સ્થિતિના પણ સાત ભાગ કરી તેને જ્ઞાનભૂમિકાઓના નામથી ઓળખાવ્યા છે; જેમકે (૧) શુભેચ્છા, (૨) વિચારણા, (૩) તનુમાનસા, (૪) સત્ત્વાપત્તિ, (૫) અસંસક્તિ, (૬) પદાર્થાભાવની, અને (૭) તુર્યગા[2] (જુઓ પુરાતત્ત્વ એજન)

---

૧ (૧) પહેલી ભૂમિકામાં અહંત્વ-મમત્વબુદ્ધિની જાગૃતિ નથી હોતી, માત્ર તેવી જાગૃતિની બીજરૂપે યોગ્યતા હોય છે તેથી તે બીજજાગ્રત કહેવાય છે આ ભૂમિકા વનસ્પતિ જેવા ક્ષુદ્ર નિકાયમાં માની શકાય (૨) બીજી ભૂમિકામાં અહંત્વ મમત્વબુદ્ધિ અલ્પાંશે જાગે છે, તેથી તે જાગ્રત કહેવાય છે આ ભૂમિકા કીટ પતંગ, પશુ પક્ષીમાં માની શકાય (૩) ત્રીજી ભૂમિકામાં અહંત્વ-મમત્વબુદ્ધિ વિશેષ પુષ્ટ છે તેથી તે મહાજાગ્રત કહેવાય છે આ ભૂમિકા મનુષ્ય દેવ આદિ નિકાયમાં માની શકાય (૪) ચોથી ભૂમિકામાં જાગ્રત્ અવસ્થાના મનોરાજ્ય (ભ્રમ)નો સમાવેશ થાય છે જેમકે, એકને બદલે બે ચંદ્ર દેખાવા છીપમાં રૂપાનું ભાન અને ઝાંઝવામાં પાણીની બુદ્ધિ આ હેતુથી આ ભૂમિકા જાગ્રત્સ્વપ્ન કહેવાય છે (૫) પાંચમી ભૂમિકામાં નિદ્રા વખતે આવેલ સ્વપ્નનું જાગ્યા બાદ જે ભાન થાય છે તેનો સમાવેશ છે તેથી તે સ્વપ્ન કહેવાય છે (૬) છઠ્ઠી ભૂમિકામાં વર્ષોના વર્ષો સુધી ચાલુ રહેલ સ્વપ્નનો સમાવેશ થાય છે આ સ્વપ્ન શરીરપાત થયા છતાં પણ ચાલુ રહે છે તેથી તે સ્વપ્નજાગ્રત કહેવાય છે (૭) સાતમી ભૂમિકા ગાઢ નિદ્રાની હોય છે જેમાં જડ જેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે અને કર્મો માત્ર વાસનારૂપે રહેલાં હોય છે, તેથી તે સુષુપ્તિ કહેવાય છે ત્રીજીથી સાતમી સુધીની પાંચ ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટપણે મનુષ્યનિકાયમાં અનુભવાય છે જુઓ યોગવાસિષ્ઠ ઉત્પત્તિપ્રકરણ સ. ૧૧૭

૨. (૧) હું મૂઢ કેમ રહું? એમ વિચારી શાસ્ત્ર અને સજ્જન દ્વારા

બૌદ્ધ પરંપરા

આના મુખ્ય બે ભાગ છે સ્થવિરવાદ અને મહાયાન સ્થવિરવાદ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક વિકાસની છ ભૂમિકાઓ કરવામાં આવી છે ૧ અંધપુથુજ્જન, ૨ કલ્યાણપુથુજ્જન, ૩ સોતાપન્ન, ૪ સકદાગામી, ૫ અનાગામી યા ઓપપાતિક, ૬ અરહા[1]

કાંઈક આત્માવલોકન કરીશ એવી વૈરાગ્યપૂર્વક જે ઇચ્છા તે શુભેચ્છા (૨) શાસ્ત્ર અને સજ્જનના સંસર્ગપૂર્વક વૈરાગ્યાભ્યાસને લીધે જે સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ થવી તે વિચારણા (૩) શુભેચ્છા અને વિચારણાને લીધે જે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ ઘટે છે તે તનુમાનસા કહેવાય છે કારણ કે તેમાં સંકલ્પવિકલ્પ ઓછા થાય છે (૪) ત્રણ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી ચિત્ત સૂક્ષ્મમાં પણ વિરતિ થવાથી સત્ય અને શુદ્ધ એવા આત્મામાં જે સ્થિતિ થવા પામે છે તે સત્ત્વાપત્તિ (૫) ઉક્ત ચાર ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી અને સમાધિના અસંસર્ગરૂપ પરિપાકથી એવી અવસ્થા થાય છે કે જેમાં ચિત્તની અંદર નિરતિશય આત્માનંદનો ચમત્કાર પુષ્ટ થયેલ હોય છે તે અસંસક્તિ ભૂમિ। (૬) પાંચ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી પ્રગટ થયેલ આત્મારામ સ્થિતિને લીધે એક એવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે બાહ્ય ને આભ્યંતર બધા પદાર્થોની ભાવના છૂટી જાય છે દેહયાત્રા ફક્ત બીજાના પ્રયત્નને લઈને ચાલે છે તે પદાર્થાભાવની ભૂમિકા (૭) છ ભૂમિકાઓના અભ્યાસને લીધે ભેદભાવનું જ્ઞાન બિલકુલ ગળી જવાથી જે એકમાત્ર સ્વભાવનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે તે તુર્યગા આ સાતમી તુર્યગાવસ્થા જીવન્મુક્તમાં હોય છે વિદેહમુક્તનો વિષય ત્યારબાદની તુર્યાતીત અવસ્થા છે જુઓ યોગવાસિષ્ઠ ઉત્પત્તિપ્રકરણ સ ૧૧૮ તથા નિર્વાણપ્રકરણ સ ૧૨ અને પુરાતત્ત્વ પા ૨૦૩

૧ (૧-૨) પુથુજ્જન એટલે સામાન્ય મનુષ્ય તેના અંધપુથુજ્જન અને કલ્યાણપુથુજ્જન એવા બે ભેદો છે યથા—

दुवे पुथुज्जना वुत्ता बुद्धेनादिच्चबन्धुना ।
अन्धो पुथुज्जनो एको कल्याणेको पुथुज्जनो ॥

—મજ્ઝિમનિકાય મૂલ પરિયાયસુત્તવણ્ણના

આ બન્નેમાં સંયોજના (બંધન) તો દશેય હોય છે છતાં અંતરમાં

આમા પહેલી અવિકાસકાલીન, બીજી અલ્પમાન વિકાસવાળી, ત્રીજીથી પાચમી ચડિયાતા વિકાસવાળી અને છઠ્ઠી પૂર્ણ વિકાસની ભૂમિકાઓ છે

કેટલીક વાર પુથુજ્જન અને ગોત્રભૂ એવા પણ અજ્ઞાન કાલીન ભૂમિકાના બે ભાગો કરવામા આવે છે, પરતુ ગોત્રભૂની વ્યાખ્યા દરેક સ્થળે એકસરખી નથી કેટલીક વાર એ ભૂમિકાને જ્ઞાનકાલીન અવસ્થાઓમા ગણાવવામાં આવી છે, અર્થાત ગોત્રભૂ સોતાપન્ન, સકદાગામી કે અનાગામી હોઈ શકે જ્ઞાનકાલીન ભૂમિકાઓમાથી સોતાપન્ન ને સકદાગામી માટે અધિશીલ, અનાગામી માટે અધિચિત્ત ને અરહા માટે અધિપ્રજ્ઞ શબ્દો પણ યોજવામા આવે છે

મહાયાન પરપરામા પણ ભૂમિકાઓની બાબતમા કઈક નામભેદ ને સખ્યાભેદ પ્રવર્તે છે સામાન્ય રીતે દશ ભૂમિકાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે અને આ દશેય ભૂમિકાઓ જ્ઞાનકાલીન છે કેટલેક સ્થળે ('બોધિસત્ત્વભૂમિ' જેવા ગ્રથોમા) ૧૨ ભૂમિઓનો નિર્દેશ છે તેમા અજ્ઞાનકાલીન બે ભૂમિકાઓ ઉમેરવામા આવી છે બાકીની દશ ભૂમિઓ તદન સમાન છે, ભેદ હોય તો તે માત્ર નામનો

તો તે એટલુ જ કે પહેલાને આર્યદર્શન (સત્સગ) પ્રાપ્ત થયેલ નથી હોતુ જ્યારે બીજાને તે પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે આ બન્ને નિર્વાણમાર્ગથી પરાડ્મુખ હોય છે નિર્વાણમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલાના ચાર પ્રકાર છે (૩) જેણે ત્રણ સયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે સોતાપન્ન, (૪) જેણે ત્રણ સયોજનાનો ક્ષય અને પછીથી બેનુ શૈથિલ્ય કર્યુ હોય તે સકદાગામી (૫) જેણે પાચેનો ક્ષય કર્યો હોય તે ઓપપાતિક (૬) જેણે દશે સયોજનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે અરહા સોતાપન્ન વધારેમા વધારે સાત વાર મનુષ્ય લોકમા અવતરે છે ત્યારબાદ અવશ્ય નિર્વાણ પામે છે સકદાગામી એક જ વાર મનુષ્યલોકમા આવે છે, પછી નિર્વાણ પામે છે ઓપપાતિક બ્રહ્મલોકમાથી જ નિર્વાણ પામે છે અરહા તે સ્થિતિમાથી જ નિર્વાણ મેળવે છે દસ સયોજનાઓ માટે જુઓ અગુત્તરનિકાય (પા ૧૭ ફુટનોટ ૧૩) મજ્ઝિમનિકાય બુદ્ધ ધમ્મ આણિ સઘ મરાઠી (પા ૯૯) તથા પુરાતત્ત્વ પા ૨૦૩ ૪

જ છે તે દશ ભૂમિઓ આ પ્રમાણે છે ૧ પ્રમુદિતા, ૨ વિમલા, ૩ પ્રભાકરી, ૪ અર્ચિષ્મતી, ૫ સુદુર્જયા, ૬ અભિમુખી, ૭ દૂરંગમા, ૮ અચલા ૯ સાધુમતી ૧૦ ધર્મમેઘા[1] 'બોધિસત્ત્વભૂમિ' ગ્રંથમાં બાર ભૂમિઓ આ રીતે છે ૧ ગોત્રવિહાર, ૨ અધિમુક્તિચર્યાવિહાર, ૩ પ્રમુદિતાવિહાર, ૪ અધિશીલવિહાર, ૫

૧ (૧) પ્રમુદિતા—ચમનના દ્વાર અર્થે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગે ને ચિત્તમાં તેવી બોધિનો સંકલ્પ કરે ને તેથી ફરી પ્રમોદ અનુભવે તે સ્થિતિ પ્રમુદિતા

(૨) વિમલા—બીજા પ્રાણીઓને દુર્માગથી નિવારવા માટે પોતે જ પ્રથમ હિંસાવિરમણ આદિ શીલનું આચરણ કરી દાખલો બેસાડવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે વિમલા

(૩) પ્રભાકરી—જ્યારે આઠ ધ્યાન અને મૈત્રી આદિ ચાર બ્રહ્મવિહારની ભાવના કરે અને પ્રથમ કરેલ સંકલ્પ પ્રમાણે અન્ય પ્રાણીઓને દુઃખમુક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે તે સ્થિતિ

(૪) અર્ચિષ્મતી—પ્રાપ્ત કરેલ ગુણોને સ્થિર કરવા નવા મેળવવા તેમજ કોઈ પણ જાતના દોષનું સેવન ન કરવા જેટલી વીર્યપારમિતા સાધે ત્યારે અર્ચિષ્મતી

(૫) સુદુર્જયા—દયાવૃત્તિ વિશેષ વધે અને ચાર આર્યસત્યોનું સ્પષ્ટ ભાન થાય એવી ધ્યાનપારમિતા આવે ત્યારે

(૬) અભિમુખી—મહાકરુણા વડે બોધિસત્ત્વથી આગળ જઈ અર્હત્-પણું પ્રાપ્ત થાય અને દશ પારમિતામાંથી વિશેષે પ્રજ્ઞાપારમિતા સાધે ત્યારે

(૭) દૂરંગમા—જ્યારે દશે પારમિતા પૂર્ણ સધાય

(૮) અચલા—શરીર વાણી અને મનને લગતી બાબતો વિશેની ચિંતાથી સહજભાવે મુક્ત થાય અને વિશ્વને લગતા પ્રશ્નો વિશેનું સ્પષ્ટ અને વિગતે જ્ઞાન થાય તેમજ ચલિત થવાનો સંભવ ન રહે ત્યારે અચલા

(૯) સાધુમતી—દરેક જીવને દોરવણી આપવા માટે એના અધિકારને પારખવાની સંપૂર્ણ શક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે

(૧૦) ધર્મમેઘા—સર્વજ્ઞત્વપ્રાપ્તિ ને મહાયાનદૃષ્ટિએ તથાગત

આ ભૂમિઓના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ નલિનાક્ષ દત્તકૃત 'આસ્પેક્ટ્સ ઓફ મહાયાનબુ- દ્ધિઝમ એન્ડ ઈટ્સ રિલેશન ટુ હીનયાન' પા ૨૮

અધિચિત્તવિહાર, ૬-૭-૮ અધિપ્રજ્ઞાવિહાર, ૯ સાભિસસ્કારસાભોગનિર્નિમિત્તવિહાર, ૧૦ અનાભોગનિર્નિમિત્તવિહાર, ૧૧ પ્રતિસવિદ્વિહાર, ૧૨ પરમવિહાર

હીનયાનની ભૂમિઓને મહાયાનની કઈ કઈ ભૂમિઓ સાથે સરખાવી શકાય એ અમે નીચે કોષ્ટકમાં દર્શાવ્યુ છે આ બાબતમા એટલુ નોધવુ જરૂરી છે કે મહાયાનની 'પ્રમુદિતા' સાથે હીનયાનની કોઈ પણ ભૂમિકા સામ્ય ધરાવતી નથી, કેમકે હીનયાનમા સર્વ જનોને ઉદ્ધારવાનો બોધિસત્ત્વ જેવો આદર્શ કે સકલ્પ નથી, જયારે 'પ્રમુદિતા'મા એ સકલ્પ છે હીનયાન 'અર્હત્' પદથી અર્થાત્ વ્યક્તિગત નિર્વાણથી જ અટકે છે, જયારે મહાયાન પ્રમાણે બોધિસત્ત્વનો આદર્શ 'અર્હત્' પદમા નહિ, પણ દશમાની છેલ્લી ચાર ભૂમિકામા સિદ્ધ થઈ શકે છે

હીનયાન	મહાયાન
૧ અધપુથુજ્જન યા પુથુજ્જન	૧ ગોત્રવિહાર
૨ કલ્યાણપુથુજ્જન યા ગોત્રભૂ	૨ અધિમુક્તિચર્યાવિહાર
	૩ પ્રમુદિતા યા પ્રમુદિતાવિહાર
૩ સોતાપન્ન, ૪ સકદાગામી } અધિશીલ	૪ વિમલા યા અધિશીલવિહાર
૫ અનાગામી યા અધિચિત્ત	૫. પ્રભાકરી યા અધિચિત્તવિહાર
૬ અરહા યા અધિપ્રજ્ઞ	૬ અર્ચિષ્મતી, ૭ સુદુર્જયા, ૮ અભિમુખી } અધિપ્રજ્ઞાવિહાર
	૯ દૂરગમા યા સાભિસસ્કાર-સાભોગનિર્નિમિત્તવિહાર
	૧૦ અચલા યા અનાભોગનિર્નિમિત્તવિહાર
	૧૧ સાધુમતી યા પ્રતિસવિદ્વિહાર
	૧૨ ધર્મમેઘા યા પરમવિહાર

જૈન પરંપરા

આમાં પ્રાચીન આગમને અનુસરી એક વર્ણન છે અને બીજું માત્ર હરિભદ્રના ગ્રંથોને અનુસરી. પહેલામાં ગુણસ્થાન નામે ચૌદ ભૂમિકાઓ છે (૧) મિથ્યાદૃષ્ટિ, (૨) સાસ્વાદન, (૩) સમ્યઙ્‌મિથ્યાદૃષ્ટિ, (૪) અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ, (૫) દેશવિરતિ (વિરતાવિરત), (૬) પ્રમત્તસંયત, (૭) અપ્રમત્તસંયત (૮) અપૂર્વકરણ (નિવૃત્તિબાદર), (૯) અનિવૃત્તિબાદર, (૧૦) સૂક્ષ્મસંપરાય, (૧૧) ઉપશાન્તમોહ, (૧૨) ક્ષીણમોહ (૧૩) સયોગકેવલી (૧૪) અયોગકેવલી[1] આમાં પહેલાં ત્રણ ગુણસ્થાનો એ અવિકાસકાળ છે,

---

૧ (૧) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયની પ્રબળતાને લીધે સમ્યક્ત્વ ગુણ આવૃત થયેલો હોવાથી આત્માની તત્ત્વરુચિ જ પ્રગટી શકતી નથી જેથી તેની દૃષ્ટિ મિથ્યા (સત્યવિરુદ્ધ) હોય છે તે અવસ્થા મિથ્યાદૃષ્ટિ (૨) અગિયારમા ગુણસ્થાનથી પતિત થઈ પ્રથમ ગુણસ્થાન ઉપર આવતા વચ્ચે બહુ જ થોડા વખત સુધી જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા સાસ્વાદન આનું સાસ્વાદન નામ એટલા માટે છે કે તેમાં પતનોન્મુખ આત્માને તત્ત્વરુચિનો સ્વલ્પ પણ આસ્વાદ હોય છે જેવી રીતે મિષ્ટાન્નના ભોજન બાદ ઊલટી થતી વખતે એક વિલક્ષણ સ્વાદ હોય છે આ બીજું ગુણસ્થાન પતનોન્મુખ આત્માને જ હોય છે (૩) હીંચકે હીંચતા માણસની પેઠે જે અવસ્થામાં આત્મા દોલાયમાન હોય છે જેને લીધે તે સર્વથા સત્ય દર્શન કરી શકતો નથી કે સર્વથા મિથ્યાદૃષ્ટિની સ્થિતિમાં રહી શકતો નથી અર્થાત્ તેની સંશયાત્મક જેવી સ્થિતિ બની જાય છે તે અવસ્થા સમ્યક્ મિથ્યાદૃષ્ટિ આ ગુણસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનું વિષ પ્રથમ જેટલું તીવ્ર રહેતું નથી પણ તે હોય છે ખરું (૪) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીયનું બળ કાં તો બિલકુલ દબી જાય છે કે વિરલ થઈ જાય છે અને કાં તો બિલકુલ ક્ષીણ થઈ જાય છે જેને લીધે આત્મા અસંદિગ્ધપણે સત્ય દર્શન કરી શકે છે એ અવસ્થા અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ આનું અવિરત નામ એટલા માટે છે કે તેમાં ચારિત્રમોહનીયની સત્તા સવિશેષ હોવાથી વિરતિ (ત્યાગવૃત્તિ) ઉદય પામતી નથી (૫) જે અવસ્થામાં સત્યદર્શન ઉપરાંત અલ્પાંશે પણ [illegible] ઉદય થાય છે તે દેશવિરતિ આમાં

ત્યારબાદના મોક્ષકાળ છે[1]

આ ચૌદ ગુણસ્થાનને સંક્ષેપમાં બહિરાત્મ–અવસ્થા, અન્તરાત્મ–અવસ્થા અને પરમાત્મ–અવસ્થા એમ ત્રણ ભાગમાં પણ ગોઠવેલા મળે છે પહેલી અવસ્થામાં જીવનું વિશુદ્ધ રૂપ અત્યંત

મોહનીયની સત્તા અવશ્ય ઘટેલી હોય છે અને તેના હ્રાસના પ્રમાણમાં ત્યાગવૃત્તિ હોય છે (૬) જે અવસ્થામાં ત્યાગવૃત્તિ પૂર્ણ રીતે ઉદય પામે છે છતાં વચ્ચે વચ્ચે સ્ખલન સંભવે છે તે પ્રમત્તસંયત (૭) જે અવસ્થામાં પ્રમાદનો જરાયે સંભવ નથી તે અપ્રમત્તસંયત (૮) જે અવસ્થામાં પહેલાં ક્યારે પણ નહિ અનુભવેલ આત્મશુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ આત્મિક સામર્થ્ય પ્રગટે છે તે અવસ્થા અપૂર્વકરણ આનું બીજું નામ નિવૃત્તિબાદર છે (૯) જે અવસ્થામાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના શેષ રહેલ અંશોને શમાવવાનું કે ક્ષીણ કરવાનું કામ ચાલતું હોય છે તે અવસ્થા અનિવૃત્તિબાદર (૧૦) જે અવસ્થામાં મોહનીયનો અંશ લોભ રૂપે જ ઉદયમાં હોય છે પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં તે અવસ્થા સૂક્ષ્મ સંપરાય (૧૧) જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ લોભ સુધ્ધાં શમી જાય છે તે ઉપશાંતમોહનીય આ ગુણસ્થાનમાં દર્શનમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય સંભવે ખરો પણ ચારિત્રમોહનીયનો તેવો ક્ષય નથી હોતો માત્ર તેની સર્વાંશે ઉપશાંતિ હોય છે આને લીધે જ મોહનો ફરી ઉદ્રેક થતાં આ ગુણસ્થાનથી અવશ્ય પતન થાય છે અને પ્રથમ ગુણસ્થાન સુધી જવું પડે છે (૧૨) જે અવસ્થામાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે તે ક્ષીણમોહનીય આ સ્થિતિથી પતન સંભવતું જ નથી (૧૩) જે અવસ્થામાં મોહના આત્યંતિક અભાવને લીધે વીતરાગદશા પ્રગટવા સાથે સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા સયોગકેવલી ગુણસ્થાન આ ગુણસ્થાનમાં શારીરિક માનસિક અને વાચિક વ્યાપાર હોય છે આને જીવન્મુક્તિ કહી શકાય (૧૪) જે અવસ્થામાં શારીરિક વાચિક પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ જાય છે તે અયોગ કેવલી ગુણસ્થાન છેલ્લું છે તેથી શરીરપાત થતાં જ તેની સમાપ્તિ થાય બાદ ગુણસ્થાનાતીત વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે (આ માટે ...

૧ પુરાતત્ત્વ ॥ ૨૭૪–૫

આવૃત હોવાથી તે સંસારભોગોમાં જ રચ્યોપચ્યો રહે છે, બીજી અવસ્થામાં જીવ પરંતુ ગાઢ આવરણ શિથિલ થતાં તેની દૃષ્ટિ સંસારભોગોથી વિમુખ બની આત્માભિમુખ બને છે અને ત્રીજી અવસ્થામાં તો આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ જાય છે

પહેલી અવસ્થામાં પહેલા ત્રણ ગુણસ્થાનનો, બીજીમાં ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાનનો અને છેલ્લીમાં તેરમા–ચૌદમા ગુણસ્થાનનો સમાવેશ થાય છે[1]

ગુણસ્થાનના આ પ્રાચીન વિચારને આ હરિભદ્ર પોતાના યોગગ્રંથોમાં જુદી જુદી રીતે વર્ણવે છે

પ્રથમ અચરમાવર્તકાળ, જે આધ્યાત્મિક વિકાસના પ્રારંભ પહેલાનો કાળ છે તે, સર્વત્ર સમાન છે ચરમાવર્તથી વિકાસનો પ્રારંભ ગણાય તેમાં અપુનર્બંધકસ્થિતિ આવે છે તે પણ બધા ગ્રંથોમાં સમાન છે હવે જે નામ અને વર્ગીકરણનો ભેદ છે તે નીચે પ્રમાણે—

યોગબિંદુમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું યોગરૂપે વર્ણન છે અને યોગના પાંચ ભેદો કરવામાં આવ્યા છે ૧ અધ્યાત્મ, ૨ ભાવના, ૩ ધ્યાન, ૪ સમતા, ૫ વૃત્તિસંક્ષય[2] યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં અવિકાસકાલીન દૃષ્ટિને ઓઘદૃષ્ટિ ને વિકાસકાલીન દૃષ્ટિને યોગદૃષ્ટિ કહી છે યોગદૃષ્ટિના આઠ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે ૧ મિત્રા, ૨ તારા, ૩ બલા, ૪ દીપ્રા, ૫ કાંતા, ૬ સ્થિરા, ૭ પ્રભા, ૮ પરા[3]

યોગવિંશિકામાં વિકાસકાલીન અવસ્થાને સૂચવતા પાંચ

---

૧ જુઓ પં સુખલાલજી સંપાદિત હિન્દી ચોથા કર્મગ્રંથની પ્રસ્તાવના પા ૨૯-૩૦

૨ સમતી માટે જુઓ આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પા ૫૦-૫

યોગભેદો આ છે ૧ સ્થાન, ૨ ઊર્ણ, ૩ અર્થ, ૪ આલંબન, ૫ નિરાલંબન[1]

યોગશતકમાં નો પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરી આધ્યાત્મિક વિકાસનો ક્રમ આલેખાયો છે ૧ અપુનર્બંધક, ૨ સમ્યગ્દૃષ્ટિ, ૩ દેશવિરતિ ૪ સર્વવિરતિથી પૂર્ણતા સુધી[2]

આજીવક પરંપરા

બુદ્ધઘોષકૃત દીઘનિકાયની સુમંગલવિલાસિની અટ્ઠકથામાં આવતા ઉલ્લેખને અનુસરી આજીવક ગોશાલકને નમત એવી આઠ ભૂમિકાઓ—૧ મંદ, ૨ ખિડ્ડા, ૩ પદવીમંસા, ૪ ઉજુગત ૫. સેખ, ૬. સમણ, ૭ જિન ૮ પન્ન આ આઠમા પ્રથમની ત્રણ અવિકાસ અને પાછળની પાંચ વિકાસક્રમની જણાય છે ત્યાનબાદ મોક્ષકાળ હોવો જોઈએ[3]

ધ્યાનો

યોગશાસ્ત્રમાં એકાગ્રચિત્તના સવિતર્ક, સવિચાર, સાનન્દ અને સાસ્મિત એવા ચાર સંપ્રજ્ઞાતયોગના ભેદ વર્ણવ્યા છે વળી આગળ જતાં સવિતર્ક સંપ્રજ્ઞાત યોગના ફળરૂપે થતા સ્થૂળ વિષયોના સાક્ષાત્કારના બે ભાગ પાડી અનુક્રમે તેને સવિતર્ક સમાપત્તિ અને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ કહેલ છે એ જ રીત સૂક્ષ્મ વિષયમાં પ્રવર્તમાન સવિચાર સંપ્રજ્ઞાતયોગથી થતા સૂક્ષ્મ સાક્ષાત્કારને સવિચાર અને નિર્વિચાર એવી બે સમાપત્તિરૂપે વર્ણવેલ છે

બૌદ્ધ પરંપરામાં ધ્યાનના ચાર ભેદ આ પ્રમાણે છે ૧ વિતર્ક વિચાર પ્રીતિ-સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૨ પ્રીતિ-સુખ

૧ સમજૂતી માટે જુઓ આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પા ૫૩

૨ „ પા ૫૫

૩ આ ભૂમિકાઓના અર્થ અને બીજી પ્રાસંગિક સૂચના માટે જુઓ પુરાતત્ત્વ પા ૨૦૮

એકાગ્રતા સહિત, ૩ સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૪ એકાગ્રતા સહિત વળી એ જ પરંપરામાં પાચ ભેદ પણ કરવામાં આવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે ૧ વિતર્ક વિચાર પ્રીતિ-સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૨ વિચાર પ્રીતિ-સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૩ પ્રીતિ-સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૪ સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૫. એકાગ્રતા સહિત

જૈન પરંપરામાં શુક્લ નામક શ્રેષ્ઠ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર દર્શાવ્યા છે, તે આ ૧ પૃથક્ત્વવિતર્ક-સવિચાર, ૨, એકત્વ વિતર્ક અવિચાર, ૩ સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી, ૪ સમુચ્છિન્ન ક્રિયાનિવૃત્તિ

ઉપર દર્શાવેલ ત્રણે પરંપરાના ધ્યાનવર્ણનમા જે શબ્દ સામ્ય છે તે મહત્ત્વનું છે તાત્ત્વિક માન્યતાના ભેદને લીધે તેમજ બધી પરંપરાઓના વિદ્વાનો અને સાધકોની વ્યાખ્યાઓના ભેદને લીધે શબ્દસામ્ય હોવા છતા અર્થની છાયાઓ જુદી જુદી દેખાય છે, તેમ છતા એ બધી છાયાઓમાં ઊંડાણથી જોતા કેટલુંક સામ્ય પણ દેખાય છે સાખ્ય પરંપરા પ્રકૃતિવાદી છે, જ્યારે બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરા પરમાણુવાદી છે તેમાય જૈન પરંપરા પરમાણુને સ્થિર માની તેમા પર્યાયો માને છે, જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરા એવું કોઈ સ્થિર દ્રવ્ય ન માનતા માત્ર પર્યાયપ્રવાહ માને છે આ ત્રણે પરંપરા વચ્ચે તાત્ત્વિક માન્યતાનો ભેદ થયો પરંપરાના શાસ્ત્રો જુદા, વ્યાખ્યાકારો અને સાધકચિંતકો જુદા એટલે વ્યાખ્યામા ભેદ આવે જ દા ત યોગશાસ્ત્રમાં જે વિતર્ક અને વિચાર શબ્દ સપ્રજ્ઞાત સાથે સકળાયેલ છે ત્યા એનો અર્થ અનુક્રમે સ્થૂળ વિષયમાં એકાગ્ર થયેલ ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર અને સૂક્ષ્મ વિષયમાં એકાગ્ર થયેલ ચિત્તને થતો સૂક્ષ્મ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર–એવો કરવામા આવ્યો છે જ્યારે એ જ યોગશાસ્ત્રમાં આગળ જતા સમાપત્તિનુ વર્ણન આવે છે ત્યારે વળી સ્થૂળ સાક્ષાત્કારને સવિતર્ક અને નિર્વિતર્ક ઉભયવિધ કહ્યો છે અને સૂક્ષ્મ સાક્ષાત્કારને સવિચાર

અને નિર્વિચાર એમ ઉભયવિધ કહ્યો છે સાર એ છે કે કેવળ યોગશાસ્ત્રમા જ વિતર્ક અને વિચાર એ બન્ને શબ્દો જુદા જુદા અર્થમા વપરાયેલા છે સવિતર્ક સપ્રજ્ઞાતમા આવેલ 'વિતર્ક' પદનો અર્થ સ્થૂલવિષયક સાક્ષાત્કાર એમ કરવામા આવ્યો છે, જ્યારે એની સવિતર્ક-સમાપત્તિમા આવેલ 'વિતર્ક' પદનો અર્થ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો અભેદાધ્યાસ યા વિકલ્પ એમ કરવામા આવ્યો છે એ જ રીતે સવિચાર સપ્રજ્ઞાતમા આવતા 'વિચાર' પદનો સૂક્ષ્મવિષયક સાક્ષાત્કાર એવો અર્થ લેવાયો છે, જ્યારે એની સવિચારસમાપત્તિમા આવતા 'વિચાર' પદનો અર્થ દેશ, કાલ અને ધર્મથી અવચ્છિન્ન એવા સૂક્ષ્મ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર એવો કરાયો છે

બૌદ્ધ પરપરાના ચાર યા પાચ ભેદ પૈકી પ્રથમ ધ્યાનમા 'વિતર્ક' અને 'વિચાર' બન્ને પદ આવે છે ત્યા 'વિતર્ક'નો અર્થ 'ઊહ' છે ચિત્ત કોઈ પણ આલબનને પ્રથમ પ્રથમ પકડી તેમા પ્રવર્તે તે 'વિતર્ક' છે જ્યારે તે જ આલબનમા ચિત્ત વધારે ઊંડુ ઊતરી એકરસ જેવુ થઈ જાય ત્યારે તે સ્થિતિ 'વિચાર' છે આમ આલબનમા સ્થિર થવા માગતા ચિત્તની પ્રાથમિક સ્થિતિ 'વિતર્ક' અને પછીની સ્થિતિ 'વિચાર' છે

જૈન પરપરામા 'વિતર્ક'નો અર્થ શ્રુત યા શાસ્ત્રજ્ઞાન છે અને વિચાર'નો અર્થ કોઈ પણ એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમા સચાર યા સક્રમ કરવો એ છે યોગશાસ્ત્રમા સમાપત્તિગત 'વિતર્ક' પદના અર્થ તરીકે વિકલ્પ લેવામા આવ્યો છે 'વિકલ્પ' એટલે શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો પરસ્પર ભેદ હોવા છતા તેમા અભેદબુદ્ધિ થાય તે નિર્વિતર્કસમાપત્તિમા એવી અભેદબુદ્ધિ નહિ, પણ માત્ર અર્થનો શુદ્ધ પ્રતિભાસ મનાય છે આ રીતે સવિતર્કસમાપત્તિમા વિકલ્પ અને નિર્વિતર્ક સમાપત્તિમા વિકલ્પનો અભાવ મનાયેલ છે જાણે કે એ જ ભાવ

જૈન પરપરામા પૃથક્ત્વવિતર્ક અને એકત્વવિતર્ક શબ્દમા સૂચવાયો ન હોય એમ લાગે છે વળી જૈનપરપરાના પ્રથમ ધ્યાનમા વિચારસક્રમને સ્થાન છે અને બીજા ધ્યાનમા તેનું સ્થાન નથી, પણ 'વિતર્ક'નુ સ્થાન છે આ જ ક્રમ બીજી રીતે બૌદ્ધ પરપરામા વર્ણિત ધ્યાનોમા પણ દેખાય છે એ પરપરાના પ્રથમ ધ્યાનમા વિતર્ક અને વિચાર બન્ને રહે છે, જેમ જૈન પરપરાના પ્રથમ ધ્યાનમા, પણ બૌદ્ધ પરપરાના બીજા ધ્યાનમાં વિતર્ક ને વિચાર બ ને નથી હોતા જ્યારે જૈન પરપરાના બીજા ધ્યાનમા 'વિતર્ક'નુ અસ્તિત્વ છે, પણ 'વિચાર'નું અસ્તિત્વ નથી મનાયુ યોગ પરપરાના પ્રથમ 'સવિતર્ક સપ્રજ્ઞાત'મા વિતર્ક, વિચાર, આનન્દ અને અસ્મિતા એ ચાર અશો અનુગત મનાયા છે, તો બૌદ્ધ પરપરાના પ્રથમ ધ્યાનમા વિતર્ક વિચાર, પ્રીતિ, સુખ, એકાગ્રતા એ પાચે અગો મનાયા છે યોગ પરપરાના આનદ અર્થાત્ હ્લાદ તેમજ બૌદ્ધ પરપરાના પ્રીતિ અને સુખ એ વચ્ચે ઊંડુ અર્થસામ્ય છે યોગ પરપરાની અસ્મિતા એ જ જાણે બૌદ્ધ પરપરાની એકાગ્રતા ને ઉપલક્ષારૂપે આવી ન હોય એમ લાગે છે

યાગ પરપરામા વર્ણિત અધ્યાત્મપ્રસાદ અને ઋતભરા પ્રજ્ઞા એ જ જૈન પરપરાના સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી ધ્યાન[1] દ્વારા સૂચવાતી ભાસે છે, અને યોગ પરપરાનો 'અસપ્રજ્ઞાતયોગ' યા 'સસ્કાર શેષ' નિર્બીજયોગ એ જ જૈન પરપરાનુ સમુચ્છિન્નક્રિયાપ્રતિપાતી[2] નામનું ચોથુ ધ્યાન ભાસે છે

ગમે તેમ હો, પણ ઉપરની ધ્યાનવિષયક તુલના દ્વારા એટલુ તો ચોક્કસ લાગે છે કે આ જુદી જુદી દેખાતી વ્યાખ્યાઓની પાછળ દૂર દૂરની પણ અનુભવ એકતા રહેલી છે

૧-૨ જુઓ તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૯, ૪૧) નુ વિવેચન પા ૩૮૦-૧

પરિશિષ્ટ ૬

આ. હરિભદ્રના ગ્રંથોની યાદી

ગ્રંથો	સંવાદી ઉલ્લેખ
૧ અનેકાંતજયપતાકા (મુદ્રિત)	
૨ અનેકાંતવાદપ્રવેશ (મુદ્રિત)	
૩ અનેકાંતસિદ્ધિ (અનુપલબ્ધ)	અનેકાંતજયપતાકા, ભા ૧, પા ૨૬૩
૪ અષ્ટકપ્રકરણ (મુદ્રિત)	
૫ આત્મસિદ્ધિ (અનુપલબ્ધ)	અનેકાંતજયપતાકા, ભાગ ૨, પા ૨૧૮
૬ ઉપદેશપદ (પ્રાકૃત–મુદ્રિત)	
૭ દર્શનસપ્તતિકા (પ્રાકૃત)	પાટણ જૈન ભંડારની હસ્તલિખિત પ્રતોની યાદીને આધારે
૮ ધર્મસંગ્રહણી (પ્રાકૃત–મુદ્રિત)	
૯ ધર્મબિંદુ (મુદ્રિત)	
૧૦ ધૂર્તાખ્યાન (પ્રાકૃત–મુદ્રિત)	
૧૧ પંચવસ્તુ (,, ,,) (સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃત ટીકા)	
૧૨ પંચાશક (પ્રાકૃત–મુદ્રિત)	
૧૩ ભાવનાસિદ્ધિ (અનુપલબ્ધ)	સર્વજ્ઞસિદ્ધિને આધારે
૧૪ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય (સ્વોપજ્ઞટીકા સાથે મુદ્રિત)	
૧૫ યોગબિંદુ (મુદ્રિત)	
૧૬ લગ્નશુદ્ધિ–લગ્નકુંડલિયા (પ્રાકૃત, ખંભાતમાં તાડપત્રની પ્રત છે)	
૧૭ લોકતત્ત્વનિર્ણય (મુદ્રિત)	
૧૮ વીસ વીશીઓ (પ્રાકૃત–મુદ્રિત)	

१૯ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય સ્વોપજ્ઞટીકા સાહત } (મુદ્રિત)

૨૦ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય (મુદ્રિત)

૨૧ ષોડશક પ્રકરણ ,,

૨૨ સસાગ્દાવાનલસ્તુતિ ,,

૨૩ સમરાદિત્યકથા (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)

૨૪ સબોધપ્રકરણ (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)

૨૫ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ (સ્વોપજ્ઞ ટીકા સાથે મુદ્રિત)

૨૬ સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહાર (અનુપલબ્ધ) — અનેકાંતજયપતાકાના ઉલ્લેખને આધારે

૨૭ હિંસાષ્ટક–સ્વોપજ્ઞ અવચૂરિ સહિત (મુદ્રિત)

૨૮ અનુયોગદ્વારવિવૃતિ (મુદ્રિત)

૨૯ આવશ્યક બૃહદ્ટીકા (અનુપલબ્ધ) — સમયસુંદરનુ સામાચારીશતક ને મલધારી હેમચદ્રનુ આવશ્યક પરનુ ટિપ્પણ

૩૦ આવશ્યકસૂત્રવિવૃતિ (મુદ્રિત)

૩૧ ચૈત્યવંદનસૂત્રવૃત્તિ અથવા લલિતવિસ્તરા (મુદ્રિત)

૩૨ જીવાભિગમસૂત્રલઘુવૃત્તિ (છપાય છે પાટણ અને જેસલમેરના જૈન ભડારોમા તાડપત્રીય પ્રત છે)

૩૩ દશવૈકાલિક ટીકા (મુદ્રિત)

૩૪ નદી અધ્યયન ટીકા (મુદ્રિત)

૩૫ પિણ્ડનિર્યુક્તિવૃત્તિ (અનુપલબ્ધ) — વીરગણીકૃત પિંડનિર્યુક્તિની ટીકા પરથી

૩૬ પ્રજ્ઞાપનાપ્રદેશવ્યાખ્યા (મુદ્રિત)

૩૭ તત્ત્વાર્થસૂત્રલઘુવૃત્તિ (ખંડિત મળે છે મુદ્રિત)

૩૮ ન્યાયાવતારવૃત્તિ (અનુપલબ્ધ) — પ્રબંધકોશ, બૃહટ્ટિપ્પનિકા

૩૯ પંચસૂત્ર વ્યાખ્યા (મુદ્રિત)

૪૦ વર્ગકેવલિકસૂત્રવૃત્તિ (અનુપલબ્ધ) કહાવલીના આધારે
૪૧ ન્યાયપ્રવેશટીકા (મુદ્રિત)

આટલા ગ્રંથો શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાને મતે નિશ્ચિત રીતે આ હરિભદ્રના કહી શકાય (પ્રત્યેકના પ્રમાણો ને પરિચય માટે જુઓ અનેકાંતજયપતાકાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના ભાગ ૨, પા ૧૭ થી ૭૧) બાકીના ગ્રંથો માટે પ્રાચીન કે અર્વાચીન લેખકોના ઉલ્લેખ સિવાય કોઈ અન્ય પ્રમાણ નથી એમ તેઓ જણાવે છે, પરંતુ શ્રી પુણ્યવિજયજીના અભિપ્રાયાનુસાર નીચેના ગ્રંથો પણ નિશ્ચિત રીતે શ્રી હરિભદ્રના જ છે

૪૨ યોગશતક (પ્રાકૃત-પ્રસ્તુત પુસ્તક)
૪૩ લઘુક્ષેત્રસમાસ યા જંબુદ્વીપક્ષેત્રસમાસ } એ જ ગ્રંથને અંતે આવતી પ્રશસ્તિને આધારે
૪૪ દ્વિજવદનચપેટા (મુદ્રિત)
૪૫ વીરસ્તવ (મુદ્રિત)
૪૬ શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિવૃત્તિ (મુદ્રિત)
૪૭ શ્રાવકધર્મતંત્ર (માનદેવસૂરિની ટીકા સાથે મુદ્રિત)

બાકીના જે ગ્રંથો આ હરિભદ્રને નામે ચડેલા છે તે યાકિની મહત્તરાસૂનુ હરિભદ્રના જ છે એમ આજની સ્થિતિમાં નિશ્ચિત પણે કહેવું અશક્ય છે એ નિર્ણય વધારે પ્રમાણોની અપેક્ષા રાખે છે તે ગ્રંથો આ છે

અંગ્રહણિવૃત્તિ, આત્મિકપ્રતિષેધ, અર્હચ્ચૂડામણિ, કથાકોશ, ચૈત્યવંદનભાષ્ય, ધર્મલાભસિદ્ધિ, પરલોકસિદ્ધિ, બૃહન્મિથ્યાત્વમથન સંસ્કૃત આત્માનુશાસન, નાણાયત્તક, પંચલિંગી, ધર્મસાર, પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, વેદબાહ્યતાનિરાકરણ, વ્યવહારકલ્પ, પંચનિયંઠી, સંપંચાસિત્તરી, જ્ઞાનપંચકવિવરણ નાનાચિત્તપ્રકરણ, કર્મસ્તવવૃત્તિ, અનેકાંતપ્રઘટ્ટ, ન્યાયવિનિશ્ચય, યતિદિનકૃત્ય, યશોધરચરિત્ર, વીરાંગદકથા

સૂચિ

૧ પ્રસ્તાવનાગત વિશિષ્ટ શબ્દો

(નોંધ—શબ્દ સામેના અંક પૃષ્ઠસૂચક છે અને પા ટી એ તે જ પૃષ્ઠની પાદ ટીપ સૂચવે છે દેવનાગરીમાં છપાયેલા શબ્દો વિશેષ નામો છે)

સૂચિ

૨ સવિવેચન યોગશતક તથા પરિશિષ્ટના વિશિષ્ટ શબ્દો

(નોંધ —સૂચિ ૧ (પા ૧૪૫) પ્રમાણે)

શુદ્ધિપત્રક

પ્રસ્તાવનાના શબ્દો

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૨૧ પા ટી	જ્ઓ	જુઓ
૧૬	૧૬	ઉપાધ	ઉપાધિ
૨૩	૧૫ પા ટી	યદ્ન્યમાન	યદ્ન્યમાને
૩૪	૧૪ પા ટી	પરમ	પરમ
૩૮	૨૭ પા ટી	ાવસ્તાર	વિસ્તાર
૪૦	૭	મત્રાયણિ	મૈત્રાયણિ
૪૨	૧૯	ાનર્વાણ	નિર્વાણ
૪૩	૧૩	આસ્તત્વ	અસ્તિત્વ
૪૪	૧૭	ાચત્ત	ચિત્ત
૫૦	૬	આધકારી	અધિ
	૨૩	ઉાચત	ઉચિ
૬૬	૫	ઉાચત	ઉચિ
૬૦	૯	જન	જૈન

યોગશતકના શબ્દો

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૪	સમાધ	શુદ્ધ
૪	૨૪	ચાહિ ઘ	સમા
૮	૮	ફૂળ	ચાહિ
૧૧	૨૫	૧ગ્	ફળ
૧૭	૭	થિ	૨ગ્
૧૯	૩	ભાબતોમા	થિ
૨૩	૧૪	ઈ રીતે	ભાબતો
	૧૭	શાસ્ત્ર	કઈ રીતે
૨૫	૧૮	સામયિક	શાસ્ત્ર
૨૬	૧૫	દુન્યથી	સામયિક

૨૮	૫	દર્શનમાહ	દર્શનમોહ
૩૨	૧૪	ગ્રથકાર	ગ્રંથકાર
	૧૮ પા ટી	સોથી	સૌથી
૫૩	૨	આધકારીને	અધિકારીને
૫૫	૧૭	।નરીક્ષણુ	નિરીક્ષણુ
૫૭	૧૦	।ચતન	ચિંતન
૬૭	૨૦	કાલપ્રવાહથી	કાલ પ્રવાહથી
૬૯	૧૨	વાસ્તવિક પારિણામિ-	વાસ્તવિક-પારિણામિક
	૧૩	ઔપાધક	ઔપાધિક
૭૬	૬	આધ્યાત્મક	આધ્યાત્મિક
૭૭	૨૨	વાસ્તાવક	વાસ્તવિક
૭૮	૧૧	ફૂટસ્થનિયતાને	ફૂટસ્થનિત્યતાને
૮૮	૬	પર્યાવસાન	પર્યવસાન
૮૯	૧૩	નિવાત્ત	નિવૃત્તિ
૯૧	૧	શાસ્રાક્ત	શાસ્ત્રોક્ત
૯૪	૫	વ્યાક્ત	વ્યક્તિ
૯૬	૯	જન	જૈન
૧૦૦	૭	શાસ્રાકારોએ	શાસ્ત્રકારોએ
૧૦૩	૯	તદ્દતુ	તદ્ધેતુ
૧૦૫	૨૧	પડયા	પડયો
૧૦૭	૨૧ પા ટી	અજન	અર્જુન
૧૧૨	૨૭ પા ટી	त तमेवैति	त तमेवैति
૧૩૫	૧	જન	જૈન